

Theologiestudenten in oorlogstijd: berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland

Brieven van Jan Bouterse aan zijn verloofde in Holland: een verslag van zijn belevenissen toen hij in 1943 met een groep Leidse en Utrechtse theologiestudenten naar fabrieken in Brandenburg en Berlijn werd gestuurd.

gredigeerd door Jan Bouterse jr.

Theologiestudenten in oorlogstijd: berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland

Brieven van Jan Bouterse aan zijn verloofde in Holland: een verslag van zijn belevissen toen hij in 1943 met een groep Leidse en Utrechtse theologie-
studenten naar fabrieken in Brandenburg en Berlijn werd gestuurd.

gredigeerd door Jan Bouterse jr.

Opgedragen aan mijn dierbare ouders; zij hebben elkaar intens liefgehad.

Copyright © 2018 M.C.J. Bouterse - All rights reserved.

Deze publicatie is geredigeerd en in een kleine oplage in eigen beheer uitgegeven door M.C.J. Bouterse (Jan Bouterse jr.), zoon van de brieven schrijver. Zie www.mcjbouterse.nl over de totstandkoming van de publicatie. Daarop is ook informatie vinden over bestelmogelijkheden.

Druk: EVO Repro, Alphen aan den Rijn.
augustus 2018, Alphen aan den Rijn - Nederland

Theologiestudenten in oorlogstijd; berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland aan de hand van brieven van mijn vader Jan Bouterse

Voorwoord

Mijn vader, Jan (Johannes) Bouterse behoorde tot de grote groep van Nederlandse studenten die in het voorjaar van 1943 weigerden om de loyaliteitsverklaring jegens de Duitse bezetter te ondertekenen. De reactie van die kant bleef niet uit: op 5 mei 1943 kregen de weigeraars een dwangbevel om zich binnen 24 uur te melden voor de Arbeitseinsatz in Duitsland. Nog op de avond van de volgende dag werden ruim 3000 studenten die geen kans hadden gezien onder te duiken afgevoerd naar het doorgangskamp Erika in Ommen. Daar vandaan volgde enkele dagen later verder transport naar verschillende plaatsen in Duitsland. Mijn vader, die na de sluiting in 1941 van de Leidse universiteit zijn theologische opleiding in Utrecht had voortgezet, kwam met enkele studiegenoten terecht aan de tekentafels van de Arado-vliegtuigfabrieken in Potsdam en Brandenburg. Een andere groep theologiestudenten moesten aan de slag bij de firma Siemens in Berlijn.

Een vijftigtal brieven en briefkaarten is bewaard die Jan Bouterse aan zijn verloofde Toos Haze in Rotterdam heeft geschreven. Omgekeerd resteren van de door haar verstuurd brieven maar enkele exemplaren. Het is niet dan met de nodige schroom dat ik de brieven heb gelezen: het waren niet in de laatste plaats liefdesbrieven die stuk voor stuk getuigen van de grote intensiteit waarmee twee jonge mensen (ze waren beide 21 jaar oud) die elkaar nog maar net een jaar kenden zich tot elkaar aangetrokken voelden en zich vol idealisme voorbereidden op het huwelijk en het toekomstige werk in de kerk. Voor deze publicatie zijn de meest belangwekkende of karakteristieke brieven geheel of gedeeltelijk weergegeven, van andere zijn samenvattingen gemaakt. In een 'Voorspel' heb ik de gebeurtenissen voorafgaande aan het vertrek naar Duitsland beschreven, in het 'Naspel' wat mijn vader heeft meegemaakt na zijn onverwachte terugkeer (met kerst 1943) naar Nederland. Afgesloten wordt met biografische schetsen van de hoofdpersonen en een register van de namen van personen die in de brieven voorkomen. In dat register staat ook informatie over de verdere levensloop van de andere theologiestudenten.

De problemen die mijn vader en de meeste andere theologiestudenten die in mei 1943 naar Duitsland werden gestuurd ondervonden zijn niet te vergelijken met wat mensen mee moesten maken die waren opgepakt bij latere razzia's, laat staan - wat mijn vader zich toen al realiseerde - met hen die in straf- en concentratiekampen verbleven. Zo ontvingen zij een bescheiden loon (nodig om voedsel te kopen), mochten brieven en postpakketten ontvangen en verstuurd worden, kenden ze enige bewegingsvrijheid en konden ze - wat ze regelmatig deden - naar de bioscoop of kerk gaan. Bovendien was het werk aan de tekentafel voor mijn vader zowel fysiek als intellectueel niet zwaar: verveling was vaak een groter probleem. Maar een pretje was het allemaal niet en komend vanuit een redelijk comfortabel studentenleven moest ook hij zich maar zien aan te passen aan voor hem totaal nieuwe omstandigheden. De theologiestudenten zochten steun bij elkaar en probeerden ondanks aanpassingsproblemen er het beste er van te maken. Door het lezen van boeken, het organiseren van bijbelkringen en contacten met plaatselijke predikanten werd geprobeerd iets aan de studie of aan de voorbereiding op het latere werk te doen. Een bijzondere gebeurtenis was toen een groep na verkregen toestemming op 31 oktober (Hervormingsdag) een bezoek bracht aan de Lutherstad Wittenberg. Daarvan heeft mijn vader een uitgebreide reportage gemaakt.

Ik hoop met deze publicatie een bijdrage te leveren aan een nog weinig beschreven episode uit de Tweede Wereldoorlog: hoe een groep jonge mensen, in dit geval theologiestudenten, zich onder vaak moeilijke omstandigheden zich staande heeft weten te houden, elkaar als groep ondersteunend, kritisch en betrokken bij wat er dichtbij hen en ver weg in de wereld gebeurde.

Jan Bouterse Jr, Alphen aan den Rijn, augustus 2018

Voorspel

Op 5 februari 1943 werd de Duitse generaal H.A. Seyffardt door leden van een knokploeg neergeschoten. Seyffardt stierf pas de volgende dag, waardoor hij nog een signalement van de daders kon geven: zij leken op studenten. De aanslag werd ook daadwerkelijk gepleegd door twee studenten, namelijk leden van de verzetsgroep cs-6: Jan Verleun en Leo Frijda. De Höhere SS- und Polizeiführer, SS-generaal H.A. Rauter, nam vervolgens wraak op de hele universitaire gemeenschap: de volgende dag vonden razzia's plaats tijdens colleges en practica in Amsterdam, Delft, Utrecht en Wageningen. Ongeveer zeshonderd studenten werden gevangen genomen en overgeplaatst naar kamp Vught. Op 9 februari vond een nieuwe razzia plaats en werden nog eens twaalfhonderd studenten naar Vught gebracht. De volgende stap was op 13 maart toen de Duitse bezetter een loyaliteitsverklaring invoerde die studenten in Nederland verplicht werden te ondertekenen. In die verklaring moest een ieder beloven dat *hij in het bezette Nederlandsche gebied geldende wetten, verordeningen en andere beschikkingen naar eer en geweten zal nakomen en zich zal onthouden van iedere tegen het Duitse Rijk, de Duitse weermacht, of de Nederlandsche autoriteiten gerichte handeling, zoomede van handelingen of gedragingen welke de openbare orde aan de inrichtingen van hooger onderwijs, gezien de vigeerende omstandigheden, in gevaar brengen.*

De studenten hadden tot 10 april de tijd om de verklaring te ondertekenen. Wie niet tekende, mocht geen college meer lopen. Er waren op dat moment in Nederland 14.600 studenten. Ongeveer 12.400 (85%) weigerden de verklaring te tekenen, inclusief 1.880 vrouwen. Er kan dus gesteld worden dat de actie met de ondertekening van de loyaliteitsverklaring op een mislukking was uitgelopen.

De reactie liet daarom niet lang op zich wachten: op 5 mei 1943 volgde de beschikking van Rauter dat alle mannelijke niet-tekenaars zich de volgende dag moesten melden. De studenten *moeten gewone burgerkleding bij zich hebben. Zij moeten daagse en zondagse kleding, wollen dekens, ondergoed en werkschoei- sel meebrengen. De gehele bagage mag de inhoud van twee handkoffers niet te boven gaan.* In het bericht stond verder dat *zij die het vaderlijk gezag of de voogdij uitoefenen medeverantwoordelijk zijn voor het verplichte verschijnen van deze personen. Tegen hen blijven maatregelen der Sicherheitspolizei voorbe- houden.*

Vooraf van de laatste zin in deze beschikking ging een grote intimiderende werking uit. De studenten hadden slechts één dag de tijd om zich te beraden. Overleg met collega's was, mede gezien de avondklok, onmogelijk. Op de acht daartoe aangewezen verzamelpunten verschenen op 6 mei 3200 studenten. De zelfde dag nog werden zij met een lange trein afgevoerd naar het doorgangskamp Erika* in Ommen. Later kwam daar nog 600 man bij. Ruim 5000 studenten doken onder.

* Na de oorlog werden in het kamp (de naam inmiddels gespeld als Erica) collaborateurs opgesloten.

Eind 1946 werd het kamp opgeheven. Op het voormalige kampterrein is nu het vakantiepark Besthmerberg gevestigd. Een kruis en een kleine gedenksteen in het bos herinneren aan het verleden.

Vertrek uit Nederland

Het verzamelpunt voor mijn vader was een kazerne in Den Haag. Hij werd uitgeleide gedaan door zijn verloofde Toos Haze. Zij ontmoette daar vriendinnen of verloofdes van andere studenten, het zou het begin zijn van enkele waardevolle contacten. Later op de dag werden de studenten op de trein gezet, nadat ze eerst een lange en moeizame wandeling met zware koffers hadden gemaakt over de Van Alkemadeaan naar het station Staatsspoor.

Om half vijf 's ochtends arriveerde de groep in Ommen, waar men in tenten werd ondergebracht. Een paar dagen later volgde verder transport naar het Durchgangslager Rehbrücke bij Potsdam waar de verdeling van de studenten over verschillende fabrieken volgde. Maar om aankomende juristen of theologen zat men in Duitsland bepaald niet te springen. Dat was de reden dat mijn vader met een stel studiegenoten pas met een van de laatste groepen vanuit kamp Erica naar Duitsland was gestuurd en ook in Rehbrücke enkele dagen op het vervolg heeft moeten wachten. Op 17 mei werd bekend dat hij aan de tekentafels kwam te staan bij de Arado-vliegtuigfabrieken, eerst in Potsdam en korte tijd later in het plaatsje Neuen- dorf, vlakbij de stad Brandenburg aan de Havel. Een andere groep theologiestudenten kwam terecht bij de firma Siemens in Berlijn.

Werk- en leefomstandigheden; terugkeer

Uit de brieven valt op te maken dat de studenten in het algemeen niet onvriendelijk werden behandeld. Vrienden of studiegenoten konden als groepjes bij elkaar blijven. Ook was het werk voor mijn vader niet al te zwaar. De leefomstandigheden werden echter in de loop van de tijd slechter: vervuiling en ongedierte in de barakken, slijtage van kleren en minder en ook mindere kwaliteit van het eten. Er was een intensieve, maar wel gecensureerde en meestal langzame briefwisseling met Nederland. Ook was het toegestaan pakketten met levensmiddelen en kleren te ontvangen; verschillende daarvan kwamen echter niet aan, of met grote vertraging, met als gevolg bedorven etenswaar.

Mijn vader heeft tot kerst 1943 in Duitsland gezeten. Toen mocht hij op buitengewoon verlof terug naar Nederland, na ontvangst van een telegram met het gefingeerde bericht dat zijn moeder ernstig ziek zou zijn. In plaats van terug te keren naar Duitsland is hij daarop eerst een tijdlang ondergedoken. In mei 1944 hebben familieleden op een of andere manier een vrijstelling van de Arbeitseinsatz weten te regelen. Daarover meer in het hoofdstuk 'Naspel' aan het einde van deze publicatie.

Een vijftigtal brieven en briefkaarten is bewaard gebleven die mijn vader vanuit Duitsland aan zijn verloofde in Rotterdam heeft geschreven. Helaas heeft hij de ruim honderd brieven die zij hem gestuurd had en nog enkele meer van familieleden en vrienden in Neuendorf achter moeten laten: als hij die mee naar huis had genomen zou het al te veel opgevallen zijn dat hij niet van plan was naar Duitsland terug te gaan. Zes brieven van mijn moeder zijn echter bewaard: deze dateren van 16 tot 23 december en kwamen aan in Duitsland op het moment dat mijn vader al terug was in Nederland. De brieven zijn daarop als onbestelbaar teruggestuurd. De laatste van deze brieven, die ik in zijn geheel heb weergegeven, is het meest interessant. Daarin wordt namelijk gereageerd op een kwestie die in de laatste maand was ontstaan: de verontrusting die was veroorzaakt toen een verlofganger bij zijn bezoek aan Nederland een boekje had open gedaan over de soms wat ruige levensstijl van de bewoners van het Wohnlager. Het gaat om een thema dat regelmatig in de brieven terugkeert: de angst dat de ander door alle ellende van de oorlog van karakter - en ook van uiterlijk - zou veranderen.

Onderwerpen die in de brieven regelmatig aan de orde komen:

- de communicatie met Holland, problemen met het ontvangen en versturen van brieven en pakketten;
- het dagelijks leven in het Wohnlager, interacties tussen de bewoners, vormen van ontspanning
- berichten over de voedselsituatie, problemen met de kleding en gezondheidskwesties
- het werk op de tekenkamer, tevens discussies over deelname aan de oorlogsindustrie;
- contacten met medestudenten in Berlijn, bezoek met een groep theologen aan Wittenberg;
- contacten met plaatselijke predikanten, kerkbezoek, theologische kwesties, bijbelkringen, studie;
- ontwikkelingen in de oorlog, discussies over de gevolgen van bombardementen;
- bezorgdheid over de situatie in Holland, reacties op bezorgdheid bij het thuisfront over de gevaren die de studenten in Duitsland zouden bedreigen (van bombardementen tot zedelijk verval);
- betuigingen van liefde en trouw aan de geliefde, over optimistische en pessimistische stemmingen, uiteenzettingen over persoonlijke groei en geloofsleven, toekomstplannen.

Over de redactie en opmaak van deze publicatie

Van de meest belangwekkende en informatieve brieven is de inhoud in zijn geheel weergegeven, van de andere alleen bepaalde delen welke ik heb aangevuld met verbindende teksten en samenvattingen. De letterlijk overgenomen stukken tekst zijn cursief weergegeven. De slotformuleringen van de brieven - met veel kussen en innige omhelzingen - vertonen weinig variatie; daarvan is een kleine selectie overgenomen.

Mijn vader schreef grotendeels in de nieuwe spelling, mijn moeder - zij moest dat op haar werk nog doen - in de oude spelling. Zoveel mogelijk zijn deze spellingen en de originele gebruikte interpunctie voor deze

publicatie aangehouden. Mijn beide ouders waren linkshandig, doch hebben zoals vroeger gebruikelijk was rechts moeten leren schrijven. Aan hun regelmatige handschrift (met vanwege de beperking van vier kantjes per brief vaak kleine letters) is te zien dat hun dat uitstekend is gelukt.

In de brievensectie heb ik mijn vader Jan Bouterse steeds aangeduid met de initialen JB, Toos Haze met TH. Toelichtingen van mijn hand zijn in de citaten tussen vierkante haken geplaatst, of in andere gevallen afgesloten met mijn initialen (*mcjb*).

De brieven en briefkaarten zijn genummerd in volgorde van verzending. Van elk poststuk is aangegeven wanneer dat is geschreven en ontvangen. Waar dat bekend was (bijv. door het poststempel) is ook de verzenddatum genoteerd. De ontvangstdatum is gebaseerd op de aantekeningen op de enveloppen, het tussen haakjes vermelde nummer geeft de volgorde van ontvangst aan.

De meeste brieven zijn per post gestuurd, veel ervan aangetekend (*ingeschrieben*). Een aantal enveloppen is door de censuur geopend, bij controle zijn blauwe markeringsstrepen over de bladzijden geplaatst. Van een aantal brieffragmenten en enveloppen zijn scans gemaakt. Samen met enkele foto's, illustraties en een kleine selectie van gescande brieffragmenten zijn deze in een aparte bijlage afgedrukt.

In het hoofdstuk 'Naspel' is beschreven hoe het mijn vader is vergaan na zijn terugkeer in Nederland.

Daarna volgt een biografie van de hoofdpersonen. Daarin is speciale aandacht gegeven aan hun kerkelijke achtergronden, dit voor een beter begrip van de briefgedeelten die over geloofszaken gaan.

Ten slotte is een register opgesteld van namen van familieleden, vrienden en theologiestudenten die in de briefwisseling voorkomen. Van de meeste van die studenten kon worden achterhaald waar zijn na de oorlog zijn terechtgekomen; die informatie is aan het namenregister toegevoegd.

Bronnen bij het 'Voorspel'

- <https://www.rd.nl/oud/bin/010302bin18.html>
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Loyaliteitsverklaring>
- <https://www.verzetsmuseum.org/museum/nl/tweede-wereldoorlog/begrippenlijst/achtergrond,verzet/studenten>
- <http://www.gahetna.nl/sites/default/files/bijlagen/oorlogsgids-vraag11.pdf>
- Zie ook: 'De strijd om goed en fout in de academische wereld' de bachelorscriptie van Pim Westenberg, Universiteit Utrecht, 20 januari 2017 (te vinden op - maar niet te downloaden van - internet).
- <https://www.kamparchieven.nl/kampen-in-nederland/ommen>
- <http://www.gahetna.nl/sites/default/files/bijlagen/oorlogsgids-vraag11.pdf>

Bij de voorbereidingen voor het werk aan deze publicatie heb ik in de bibliotheek van het NIOD enkele publicaties geraadpleegd waarin de verhalen staan van andere studenten die in de oorlog in Brandenburg en Berlijn in de Duitse oorlogsindustrie hebben moeten werken.

- C. Booij: *Herinneringen van een Hollandse student : 1943 Berlijn, 1945* (2009)
- Harrie Engelen: *Studentenbelevissen in oorlogstijd* (1993)
- Maarten Mourik: *Brandenburgs requiem* (1994)
- Wim Rhebergen en Ruth Waterborg-Wijburg (red.): *Harm Waterborg: Dagboekbrieven* (2006)
deze publicatie is op internet te lezen:
https://www.belairheightsop.net/waterborg/home/Berlijn/Dagboekbrieven_Berlijn_HarmWaterborg_text.pdf; zie over de totstandkoming <http://www.rhegie.com/waterborg.htm>

Theologiestudenten in oorlogstijd; berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland

Brieven en briefkaarten verstuurd door Jan Bouterse

JB-1: briefkaart, verstuurd 7 mei (poststempel) uit Ommen, ontvangen 8 mei (1).

Liefste Toos, wij zitten nu in Ommen. Onze bestemming is Midden-Duitsland. Een dezer dagen zullen wij daar wel heen gaan. Het gaat me goed. De ontvangst in de kazerne viel erg mee. Ik heb veel kennissen hier gezien. Maak je niet ongerust over me. We gaan naar de buurt van Brandenburg en ik maak het goed. Laat deze kaart ook aan vader en moeder lezen. Dag lieveling, houd maar moed, veel kussen van Jan.

Aantekening: in een latere brief (JB-38) is te lezen dat de sfeer in het kamp in Ommen eerst nogal grimmig was, maar later rustiger werd.

JB-2: brief, geschreven op zaterdag 8 mei in Ommen, ontvangen 10 mei (2); in de brief een ingeplakte foto uit een krant met daarop tenten en barakken in kamp Erika in Ommen.

Liefste Toos, ik heb over de datum van deze brief moeten nadenken, want het lijkt al zo lang dat ik hier zit. De dagen gaan erg langzaam om omdat je niets te doen hebt. Ik zal je een beetje vertellen hoe het gegaan is sinds we afscheid namen.

De behandeling in de kazerne was heel geschikt, er waren zelfs verschillende officieren die grapjes met ons maakten. We zijn er geregistreerd en in paardenstallen ondergebracht. 's Avonds om 8.45 gingen we naar het station Staatsspoor. Die tocht zal niemand ooit vergeten. We moesten nl. zelf onze koffers meenemen. 70 minuten lang moesten we lopen. Die tocht door de Van Alkemadelaan was onvergetelijk. Later zullen we daar een standbeeld oprichten, bestaande uit 2 koffers, vastgehouden door beblaaide handen en gekroond door een enorme zweetdruppel. Het aantal uitvallers was legio. Een paar auto's reden mee om koffers mee te nemen. Ik kon het ook niet volhouden, maar een ander heeft me geholpen met mijn grote koffer. We waren volkomen uitgeput toen we aan het station kwamen. Bert Soetekouw is hier tussen twee haakjes ook. Om kwart voor elf gingen we met een ontzaglijke trein naar Ommen, waar half vijf 's ochtends aankwamen. Op weg naar Staatsspoor werden we vergezeld door mannen van de groene politie. Maar we moesten ons niet als gevangenen beschouwen, zeiden ze. We worden beschouwd als vrijwillige arbeiders. We krijgen loon en verlof. Hoeveel en hoe vaak verlof weet ik nog niet. Enfin, we zitten nu in Ommen in tenten en in barakken. We liggen met 13 man in een tent, het is wel gezellig, maar je verveelt je dood. We zullen hier hoogstwaarschijnlijk een paar dagen blijven en dan gaan we door, waarschijnlijk naar Brandenburg of omgeving. Alleen moeten we eerst nog gekeurd worden, daar zijn ze nu al mee bezig. De behandeling in Den Haag was erg aardig en hier gaat het wel. Alleen worden we bewaakt, er staat een hoge prikkeldraadversperring. Maar het is te merken dat er opdracht is gegeven ons behoorlijk te behandelen. Af en toe komen er agenten van de groene politie inspecteren. Met die mensen worden eindeloze en soms werkelijk aardige debatten gevoerd. Trouwens ook wel met de bewakers die Hollanders zijn. Je ziet dus dat alles nogal meevalt.

Jan van Leeuwen is hier ook. Ook Henk Laurentius en andere kennissen. Sommige heb ik nog niet eens gezien. Er liggen dan ook 3000 studenten hier. We krijgen ook behoorlijk te eten. 1/2 pond brood zonder boter 's ochtends. Soep 's middags en een 1/2 pond brood 's avonds. Ik heb nog brood over van thuis. Zoveel mogelijk bewaar ik voor op reis, natuurlijk. .... Houd er de moed maar in, wij doen het hier ook allemaal. Hoop er maar op dat ik met verlof kom, misschien al over drie maanden, maar zeker is dat niet. Slotgroet.

JB-3: envelop, ontvangen 3 mei (3), waarschijnlijk aan iemand meegegeven (niet per post verstuurd).
Hergebruikte envelop, gericht aan Toos Haze, Bergselaan Rotterdam, met op achterkant de tekst:
Toos, we gaan naar Potsdam, vandaar worden we verder gedistribueerd, Jan.

JB-4: briefkaart, geschreven en aangetekend verzonden 13 mei in Potsdam, ontvangen 24 mei (5).
Lieveling, na een reis van plusminus 13 uur zijn we met 1000 man in Potsdam aangekomen. We zitten hier in een zgn. Durchgangslager [Rehbrücke - mcjb], vandaag of morgen zullen we naar onze definitieve bestemming gaan. Voor de meesten is dat de Heinkelfabriek of de Mauserfabriek. Ons als theologen is administratief werk beloofd. Waarschijnlijk komen we in een 'Lager', dus niet bij particulieren ingekwartierd.
Enkele regels met groen potlood opgevuld - werk van de censuur? Daarna: *Lieveling, schrijf niet naar dit adres maar wacht op mijn definitieve adres. Doe wel moeite, ook nu al, om een pakketje samen te stellen. Dan kun je dat direct opsturen als je mijn adres weet. Alleen als het kan. Doe het anders samen met moeder. Roggebrood, bijv. is zeer welkom. Overigens ben ik nog niet magerder geworden. Slotgroet.*

JB-5: brief, geschreven in Potsdam op 15 mei, aangetekend verzonden 18 mei, ontvangen 24 mei (4).
Liefste Toos, ik begin maar eens op mijn gemak met een brief aan jou. Het is heel goed mogelijk dat ik hem vandaag niet afkrijg want elk ogenblik kan ik bij een transport komen om bijv. bij Siemens of een andere fabriek te gaan werken. We zitten hier in een doorgangskamp en zijn ondergebracht in 8 barakken, die verdeeld zijn in ± 10 kamers. In elke kamer staan 8 paar bedden boven elkaar. We slapen op houten planken. Dat valt in het begin niet mee! Overal zijn luidsprekers opgesteld waardoor opgeroepen wordt wie er weg moeten. Dat gaat volgens nummer. Medici en chemici zijn meestal direct weg. Op ons theologen en juristen en economen is men minder gebrand. Die gaan meestal in grote groepen weg bijv. naar Heinkel, Mauser of Siemens. Ze schijnen daar geen handenarbeid maar administratief werk te krijgen. Gisteren zijn Bert Soetekouw, Henk Laurentius, Leen de Vrijer en [Willem] Barnard naar Siemens vertrokken in Berlijn. Zodat ik dus verlaten ben door mijn dispuutgenoten. Rieuwert is hier nog. Die is griepig. Kees Daane is naar Dessau. Toch blijven er nog wel kennissen over. Ik verwacht eigenlijk ook wel vandaag weg te moeten.
We eten hier in een grote eetzaal. Op zg. etensbonnen gaat dat. Het rantsoen is: 's morgens een behoorlijke snee brood met jam, 's middags een kop soep of stampot, 's avonds een snee brood met boter en worst. Het wordt uitstekend klaargemaakt, maar het is niet veel. Daarom dring ik er nog eens op aan, en zeg het ook aan moeder: stuur pakketjes met etenswaar zodra je mijn adres weet. We krijgen ook te roken, 20 gram shag in 3 dagen. Dat is nogal behoorlijk dus. De dagen duren wel erg lang. We bridgen wat, debatteren en slenteren, lezen af en toe wat, maar je verveelt je toch wel. Daarom zou het maar het beste zijn dat ik zo snel mogelijk werd geplaatst.
Potsdam 16 mei. Lieveling, gisteren werd ik onderbroken omdat mijn naam werd afgeroepen. Maar het was een zekere Buyterse. Ik ben nog steeds niet aan de beurt geweest. We zijn nu nog met ± 60 man over van de 1000. Louter toeval! Rieuwert is gisteren weggegaan, ik meen naar de fabriek van Fritz Werner in Oost-Berlijn. Maar je raakt in de war met al die fabrieken. Wil je dat wel weten?
Gisteravond ben ik met enkele theologen die er nog zijn: Leen Blok, Wim Muilwijk, Jaap Mees (is inmiddels opgeroepen) etc. naar Potsdam geweest. We bezitten nog geen Duitse Ausweis, dus eigenlijk is dat strafbaar maar iedereen gaat de stad in. Voor de afwisseling was dat wel eens aardig. Op de trams heb je er Hollandse en Vlaamse bestuurders, in de cafés Hollandse kellners. Je ziet veel buitenlanders. o.a. Polen en een Rus heb ik gezien. Die lopen met een vierkant schildje met een P op hun rechter revers. En verder veel vrouwen en weinig mannen. Vannacht is er hier luchtalarm geweest, maar er is niets gebeurd. De meesten zijn er doorheen geslapen op hun houten bedden. Vanmorgen zijn de andere theologen naar de kerk. Ik ben thuis gebleven omdat ik snipverkouden ben. Vanmorgen kon ik haast niet praten. Nu gaat het wat beter.

.... Ik ben een paar dagen in Ommen geweest, waar ik toch de vreemdste dingen heb meegemaakt en nu in Potsdam en toch lijkt alles heel gewoon. Het is net een droom, net of je het je nog niet realiseert. Er gebeuren hier zoveel dingen en zoveel nieuwe indrukken stormen op je aan, dat je haast geen tijd hebt om aan andere dingen te denken. Dat heeft ons allemaal geloof ik door de eerste moeilijke week heengeholpen en natuurlijk de vriendschap van zovelen. Maar als we eenmaal wat gewend zijn en geregeld werk hebben dan zal de terugslag wel komen. Voor jou is nu het veel moeilijker dan voor mij. En iedereen heeft hier het gevoel: nu ja, wij slaan ons er wel doorheen, maar voor thuis is het veel beroerder. .... Vanmiddag zijn we uit geweest naar Potsdam. We hebben Sans Soucis bezocht, het prachtige slot en park van Frederik de Grote. .... Na dit bezoek hebben we in een restaurant aardappels en groente zonder bon gegeten. Heel behoorlijk! We hadden trouwens vanmiddag ook geweldig gegeten in het kamp. Het middageten wordt namelijk meer als er minder gasten zijn. Bovendien kregen we nu net nog een prakkie. We zouden op het ogenblik niet meer op kunnen. Morgen zullen we wel weggaan, denk ik. Men mompelt dat we naar een vliegtuigfabriek moeten. Sommigen zijn naar een radiofabriek gegaan. Jullie moeten je radio inleveren en wij maken nieuwe. Een afgevaardigde van die fabriek kwam wat mensen weghalen. Hij had nog meer arbeiders nodig. Maar toen hij hoorde dat wij theologen en juristen waren, had hij er niet van terug. Erg bruikbaar zijn wij, geloof ik, ook niet. Waar wij heen moeten laat mij koud. In Berlijn vind ik ook goed, want de meeste arbeiderskampen zijn buiten de stad. Ik hoop alleen dat we nu niet meer uit elkaar gaan. Wim Muilwijk en Leen Blok en nog twee theologen zijn aardige lui en ik hoop maar dat we bij elkaar blijven. Je ziet tussen twee haakjes massa's Hollanders Vlamingen Fransen en Polen hier. En ook mensen met een bordje Ost op hun revers. Dat zijn Russen en Tsjechen enz. dus alles wat uit het oosten komt.

Liefste, ik heb aan moeder geloof ik geschreven dat ik je bedank voor je cadeautje: 'Een woord voor elke dag'. Ik ben er erg blij mee en als ik eenmaal ergens geïnstalleerd ben zal ik er trouw in lezen. Nu kan dat nog niet omdat mijn koffers opgeslagen zijn. Alleen de onmiddellijk benodigde bagage mochten we eruit halen. Weet je wat je moet doen? Ook zo'n boekje kopen. Dan lezen we elke morgen of avond hetzelfde stukje. Ik zal dan ook geregelder schrijven, 2x per week denk ik en niet zo te hooi en te gras. Ik hoop dat je mijn vorige brief en de briefkaarten hebt ontvangen. Ik weet niet precies meer welke ik in Duitsland en welke in Ommen geschreven heb. Ik heb nl. gehoord dat het postverkeer stopgezet was omdat er herrie in Holland was. Ik hoop van niet, want ik ben wel een beetje ongerust over jullie. .... Een aardig trekje nog uit Ommen (telkens schiet me iets te binnen dat ik nog niet geschreven heb). We hadden daar Hollandse bewakers en als we ons in de eetzaal verzameld hadden om te eten, schreeuwde een zo'n kerel: 'Auf!' Dan moesten we opstaan en bidden. Toen nu een heel stel jongens bleef zitten, werd hij boos en schreeuwde: 'Ik zal je wel leren bidden, Godverdomme'. Uit het mopje van den obercaput, weet je wel, dat wij ons daar ook niet onbetuigd lieten. ...

Potsdam-Babelsberg, 18 mei. Liefste, een brief naar Holland mag maar twee blaadjes lang zijn. Daarom in het kort het laatste nieuws. Onze groep (waaronder Wim Blok en Leen Muilwijk), samen 21 man, is terechtgekomen op de Arado-vliegtuigfabrieken in Potsdam. Vandaag ben ik voor het eerst daar geweest. Ik ben 'technisch angestellter', lach niet!! We worden allen opgeleid tot technisch tekenaar. Als we daarvoor niet geschikt blijken, worden we gewoon arbeider. We moeten net zo hard werken als jullie Piet [waarschijnlijk het konijn van de familie Haze] en krijgen net zoveel te eten. We wonen met z'n 21en in een huis onder toezicht van een oude huisbewaarder en zijn vrouw. Het adres is Arado Heim, Lindenstrasse 90 Potsdam-Babelsberg. We zitten op 27 kilometer van Berlijn, dus rustig. Het is allemaal zo gek en zo ongelooflijk, die hele verandering van je leven, dat ik me het nog niet kan realiseren. Technisch tekenaar! Ons werk loopt van 7.10 tot 16.45. Slotgroet.

JB-6: briefkaart, geschreven en verzonden 17 mei, ontvangen 2 juni (7).

Liefste, onze groep gaat naar de Arado vliegtuigfabriek in Potsdam. Leen Blok, Wim Muilwijk en nog 18 anderen gaan mee. Over plm. 1/2 uur vertrekken wij, ik schrijf dus in haast. Ons adres wordt: Arado Flugzeugwerke Potsdam. Schrijf je me daarheen? Slotgroet.

JB-7: brief, geschreven 20 mei in Potsdam, ontvangen 27 mei (6).

Allerliefste Toos, nauwelijks heb ik een brief naar [mijn ouderlijk] huis af, of ik begin weer aan een aan jou. Ik ben van plan dat zo af te wisselen, maar jullie moeten niet om beurten schrijven, hoor! Desnoods elke dag een brief, hoe meer, hoe liever! En denk erom dat je alles over je schrijft, over je werk, of het erg zwaar is nu, over de godsdienstschool en of je er mee doorgaat. Want al zit ik ver weg, ik moet alles van je weten, dan kan ik ook zeggen: Toos, laat de godsdienstschool varen want het wordt teveel (- als het teveel wordt). Want zie je, ondanks de afstand kan ik je nog wel raad geven. Vertel dus alles, ook minder leuke dingen, of je ziek bent of niet. Het moet zo zijn dat, als ik terug kom, niet denk: Hé, dat had ze me wel eens kunnen schrijven, dat wist ik nog niet. Ik zal ook aan jou alles schrijven wat er met me gebeurt. Daar hebben we allebei recht op. Uit mijn brief naar huis zul je wel weten dat ik niet erg lekker ben geweest. Ik had me eigenlijk in Rehbrücke moeten melden, maar dan was ik mijn vrienden kwijtgeraakt en daarom ben ik maar blijven lopen. Trouwens, ik was niet koortsig, ik had het alleen benauwd. Het piepte vreselijk op mijn borst. Nu gaat het langzaam aan weer beter. Het is nog niet helemaal in orde maar toch grotendeels. Het is nu (er ligt een werkdag tussen de vorige zin en deze) nog beter met de verkouwenis. Ik ben weer bijna fit. Ja, omdat ik gistermorgen de hele tijd voor het politiebureau [mogelijk in verband met een officiële aanmelding, bijv. om een Ausweis te krijgen- mcjb] heb staan wachten, is de dag als werkdag mislukt. En ook vandaag heb ik nog niet de volle tijd gewerkt want vanmorgen ben ik naar het bureau geweest. En nu met succes. Om 10 uur was ik op kantoor. Dat ligt boven op een heuvel, 't is nog een hele klim. De fabrieken zijn weer heel ergens anders. Vele zijn er verspreid over heel Duitsland. De Arado is op een na het grootste vliegtuigconcern van Europa. De naam is vrij onbekend, zodat iedereen die het hoort zich erover verwondert. Wij staan met z'n 21en in een zaal achter de tekentafels. Vandaag hebben we voor het eerst getekend. Dat is een vreemde gewaarwording, Toos, als theoloog technisch te moeten tekenen. Het lukte dan ook nog niet bar. We hebben eigenlijk de eerste weken alleen nog maar les, ik zal wel mijn best doen om het te leren, want als gewoon arbeider in een fabriek te moeten werken is niet zo leuk. Ik heb vandaag 2 tekeningen gemaakt. Morgen krijgen weer een moeilikere. Het is wel aardig werk, alleen moet je een hoop te doen hebben, anders verveel je je dood. Een paar uur ben ik bezig geweest om lettertjes te leren tekenen want dat geschiedt ook nog op een bijzondere manier. Ik voelde me net alsof ik weer 6 jaar was. In de middagpauze hebben we aardappels met vis gegeten. Niet veel maar lekker. Vanavond zijn we met z'n 4en theologen in Potsdam gaan eten, zoals we dat elke dag doen ('t is alleen de vraag of onze financiën dat gedogen). Vandaag hadden we eerst Stammessen, dat is zonder bon. Vervolgens haringsalade met gebakken aardappels en pudding na. Samen 1.70 mark. Dat is toch niet duur, hè?

Zeg liefste, wij hebben niet met het loon (dat niet veel schijnt te zijn), maar wel met het soort werk geboft. Ik sprak met een theoloog die op een radiofabriek boek moest houden van alles wat er binnenkwam en uitging. Een ander zit er als bode op een electrisch wagentje dat het hele fabriekscomplex doorrijdt (dat is Mees, weet je wel). Ik heb naar Bert en Henk geschreven. Ik hoop ze gauw te zien in Berlijn, zondag misschien. Rieuwert Kok probeer ik ook te bereiken, maar diens adres weet ik niet precies meer. Toch zullen we wel weer tegen elkaar aanlopen. Weet je wel, dat ik je schreef dat we misschien eens per 3 maanden verlof hadden? Dat werd ons verteld maar is niet waar. Hoeveel het wel is, weet ik niet. Reken er niet op dat het binnen het jaar valt, Toos. Het is ellendig maar je kunt je beter niet te veel illusies maken. Ik zelf denk dat er alleen kans is op een vroegere terugkeer wanneer de oorlog tussentijds afloopt. En daar kun je weinig van zeggen. Ik denk er maar liever niet over dat het zo lang kan duren. Het is te hopen dat mijn dagen flink druk bezet zijn, dan gaat het vlugger.

Hierna, geschreven op zaterdag 22 mei, een bericht dat het in het barak wel gezellig is, er wordt geschaakt en gebridget. Melding van werktijden: van 7.10 tot 16.45, 's ochtends een kwartier en tussen de middag een half uur pauze. Zaterdagmiddag en zondag vrij, behalve als er overwerk is. Alle werk is staande aan de tekentafels.

Straks om half 5 gaan we (Leen Blok, theoloog; Kees Loevezeyn, econoom; Jan Oosterbaan, econoom; Kees de Jonghe, theoloog en ik) naar Berlijn. Daar eten we dan ook. O ja, ik zal mijn weekrantsoen eens schrijven. Dat is: 2250 gram brood (daarvan is 500 gram witbrood), 205 gram margarine, 250 gram vlees, 62,5 gram kaas, 225 gram suiker, 62,5 gram koffiesurrogaat, 150 gram Nahrungsmittel (meel of haver-mout e.d.), 62,5 gram Quark, 175 gram jam, 1 ei. En ook nog aardappels, zeepoeder en taptemelk, hoeveel weet ik niet. Je ziet, tamelijk veel. Toch komen we er niet als met 2x warm eten. Zelf koken gaat niet voor 21 man. Af en toen kunnen er eens een paar man koken maar meestal moet je naar een restaurant. En dat loopt nogal op. Je moet maar tegen vader en moeder zeggen dat ze me af en toe wat geld moeten sturen. Dan zijn pakketten niet zo noodzakelijk.

Hierna vragen over de toestand thuis, op het werk van Toos. Hoe het voor hen moet zijn zonder al die mannen die weg zijn. Volgens geruchten zouden er 22 miljoen buitenlanders in Duitsland zitten. Dan de opmerking: *Mijn vitaminetabeltjes, lysol en tabak heb ik gewoon mogen meenemen. Onze bagage is niet eens gecontroleerd.*

Tenslotte een opmerking voor Toos dat zijn wel de inhoud van deze brief mag vertellen aan andere mensen, maar dat die de brief niet mogen lezen, want het is iets tussen hen beiden, waarna de slotgroet: *Toos, in gedachten sta jij steeds voor me, en onze liefde zal alle moeilijkheden overwinnen, dat weet ik zeker. Denk veel aan me, ik doe het ook aan jou. Innig omhelsd, je Jan.*

JB-8: brief, geschreven 24 mei, verstuurd 26 mei, ontvangen 4 juni (8).

Liefste Toos, jouw beurt is het eigenlijk niet voor een brief, maar vader en moeder moeten het dan maar eens met een briefkaart stellen. Ik zal deze nu eens niet aangetekend versturen, dan moet je me eens schrijven hoe lang het duurt voordat je mijn brieven hebt. Morgen kan ik hem pas op de post doen, want het postkantoor is gesloten.

Er is weer een weekeinde voorbijgegaan sinds mijn vorige brief. Zaterdag en zondag ben ik naar Berlijn geweest. Voor 90 pfennig kun je heen en weer (54 kilometer!). Goedkoper dan in Holland, hè. Enfin, ik heb dan het een en ander van Berlijn gezien. De Dom die mooi is, Unter den Linden waar we gegeten hebben, de Brandenburger Tor, het Rijksdaggebouw, het graf van den onbekenden soldaat. Nu, het is allemaal groots en geweldig, maar mooi vind ik Berlijn niet. Het is mij te groots en pompeus. Alle gebouwen zijn van grote granietblokken gemaakt. Haast geen baksteen is erbij, nee, dan vind ik de Hollandse architectuur mooier. Ook de gewone woonhuizen zijn lang zo mooi niet. Maar het is natuurlijk wel eens aardig om op zulke historische bodem rond te kijken. Ik ben ook in het Zeughaus geweest waar allerlei buitgemaakte Russische wapens staan. Dat is wel interessant. Zaterdag ben ik met nog een paar naar Berlijn geweest, zondag alleen. Ik had toch zo'n leuk intermezzo in de trein, zeg. Naast me zat een man, die zich ontpopte als een Serviër. Hij deed zijn tas open, waaruit een sterke geur opsteeg. Ik keek en het bleek een fles te zijn. Ik moest en zou ook een slok nemen. Het was echte Servische pruimenjenever. Niet erg fris om zo uit de fles te drinken, maar het was wel lekker. Gisteren ontmoette ik in Berlijn een hele massa theologen, ook Leidenaars. Leen de Vrijer was er ook onder. Nu, in vergelijking met hun hebben wij geweldig geboft. Ik weet niet wat Leen de Vrijer naar huis heeft geschreven, maar ik kan je zeggen: wij hebben het beter. Er zijn weinig studenten die zo geboft hebben als wij. Zij vertelden me dat Bert Soetekouw juist naar Babelsberg naar mij toe was. Ik ben toen vlug teruggegaan en heb hem nog gesproken. Bert is loodgieter bij Siemens en maakt het tamelijk goed. Maar Henk Laurentius heeft veel te zwaar werk en is ziek. Hij ziet er uit als een lijk en eet haast niets. Ik maak me werkelijk bezorgd om hem. Maar nu wordt hij straatveger bij Siemens dat is iets beter. Maar toch in vergelijking met al die kerels hebben wij veel lichter werk en een veel beter en vrijer leven. Zij wonen in barakken en wij op onszelf in een huis. Dus als Leen de Vrijer soms sombere berichten heeft, weet dan dat wij het veel beter hebben. Heb jij die foto in de krant gezien waarop stond beroepsvoor-

lichting voor studenten die naar Duitsland gaan om te werken? Wil je die bewaren? Dat is later een aardige herinnering. Op de achtergrond zie je daarop die obercaput over wie ik je al geschreven heb. Gistermorgen zijn we met een stuk of wat jongens naar de kerk geweest. Dat had ik 3 weken lang gemist en het was fijn om weer eens een kerkdienst mee te maken. We zijn naar een klein kerkje hier in de buurt geweest. Er waren meest oude mensen. Vooral de liturgie zei me veel. De preek veel minder.

Woensdag 26 mei. Liefste, het is schandelijk, maar gisteren kon ik je brief niet afkrijgen en op de post doen. Ik ben nu pas terug van mijn werk en moet vlug afschrijven, anders is het postkantoor dicht, maar vandaag moet hij weg, anders wacht je al te lang op bericht. Wees niet boos als hij zo kort is, de volgende wordt langer. Maar vergeet niet dat er ook niet zoveel meer gebeurt. De dagen beginnen op elkaar te lijken en worden eentonig. Gisteravond hebben Leen Blok en ik samen aardappels gekookt en die met sla opgegeten. Dat is de hoofdoorzaak van het niet afkomen van de brief. Het was 2 kilo per man, heerlijk! Je had je buik eindelijk weer eens goed vol, wat ik lang niet heb gehad. We hielden nog over. De rest hebben we vanmorgen opgegeten. Voor 21 man hebben we een gasstel met 2 pitten en 1 grote pan. Dat wordt uitrekenen. Wil je moeder vragen om op te sturen: 1 klein pannetje 2 metalen bord 3 kroes. Dat komt dan bij de bestaande verlanglijst. Vandaag zijn we verplaatst naar de grote tekenzaal. Ik sta nu naast een Delftenaar die al een week eerder hier was en een Duitse onderchef. De opleiding vordert al. Ik ben vanmiddag ijverig bezig geweest om allerlei lijntjes op de juiste dikte te trekken, een hoogst interessante bezigheid. Daar komt trouwens de kern van heel het tekenen op neer. Dan een opmerking over de frequentie van brieven schrijven: ik weet niet of de 2 per week haal. Ik moet ook nog de was doen en kousen stoppen. Schrijf je gauw terug, lieveling, ik heb nog niets gehad (dat kan ook nog niet), slotgroet.

JB-9: brief, geschreven op 29 mei, aangetekend verstuurd 2 juni, ontvangen 6 juni (9).

De 28e mei was een grote dag in het Aradoheim, de eerste brief uit Nederland was n.l. gearriveerd. Je begrijpt wel een spanning er was, want nu kon de grote stroom loskomen. Toen ik vandaag uit het bureau kwam (kantoor geeft het niet goed weer) zei ik tegen de anderen: nu is er een brief voor ieder van ons gekomen. Nu, dat was niet waar, maar voor 7 andere studenten en voor mij lag er een briefje thuis waarmee we onze brieven konden ophalen. We zijn er direct op uitgegaan en om 1/2 1 liep ik zo'n beetje te dansen op straat met jouw brief in mijn zak. Als je mijn gezicht toen gezien had! Ik straalde gewoon weg, trouwens, het is nog niet uitgewerkt, mijn stemming is met sprongen gestegen. En wat een lange brief! Wat een fijn groot postpapier heb jij, Toos. En wat een prachtige kleine lettertjes schrijf je! Ik heb ervan gesmuld. Ik heb hem al 2 keer gespeld en ik zal hem nog wel eens meer lezen, denk ik. Degenen die nog geen nieuws hebben, zijn jaloers op de anderen en degene wie wel post heeft gekregen vertelt allerlei nieuwtjes aan de anderen. Weet je wel dat je niet alles ontvangen hebt, wat ik geschreven had? Uit Rehbrücke had ik nog briefkaarten verstuurd. Misschien zijn die wel aangekomen als ik deze brief schrijf. Maar enfin, laat ik van voren af aan eens antwoord geven op jouw brief. Jongen, ik kan de terugtocht van jou naar Rotterdam mij zo goed indenken. Ik wou toen dat ik je niet had laten meegaan, maar achteraf is het wel goed misschien want nu heb je de andere theologiemeisjes ook leren kennen en ik heb wel gemerkt dat jullie je tot een hele club aaneengesloten hebben. Is Wim Muilwijk zijn meisje al kennis wezen maken? Wim heeft namelijk twee brieven gekregen, een van thuis en een van zijn meisje waarin ze zei dat ze dat zou doen. Je wordt geweldig bedankt dat je ons adres hebt wezen brengen bij Muilwijk, anders zat Wim nog zonder bericht van thuis. En Wim zijn schoonzuster kent weer de vader van Leen Blok. Je ziet, er worden banden gelegd die onschatbaar zijn. Na de oorlog moeten we met al die mensen een reünie houden, vind je niet? Leen Blok heeft nog geen brief maar die weet weer iets over Ans Peel door jouw brief. Leuk is dat allemaal, jö. Ik heb hem het verhaal van de reep chocola voorgelezen. Hij kende de goede gever niet op grond van de schaarse gegevens.

Ik heb in Ommen al uit jouw briefkaart gehoord dat Oom Dik is overleden. Vreselijk is dat, hè. Je vergeet dat zo gauw bij al dat oorlogsleed, dat ik nu van nabij meemaak en zie (je ziet zoveel verminkten en rouwenden) dat je het 'normale' leed haast vergeet, maar dat gaat gewoon door. En is even erg. Zeg, je schrijft dat jullie elkaar de brieven voorlezen op godsdienstschool. Je houdt je toch wel binnen de perken? Je zou in je opgetogenheid eens mogen vergeten dat er strikt persoonlijke dingen in staan, nietwaar? Over dat woord voor elke dag heb ik je al geschreven. Je zult terwijl ik dit schrijf al wel weten hoe ik erover denk. Alleen, Toos, er komt zo moeilijk wat van. Ik heb zo weinig tijd. Wat ik aan tijd heb, gebruik ik om te schrijven, boodschappen te doen, te eten in een restaurant en dan wassen en stoppen. Het wordt een puzzle. Bovendien wil ik ook wel eens bridgen. Volgende week gaan wij tot half 6 werken. Dat worden ipv 49 uur per week 52 uur en 3 kwartier. Gevolg is dat we onze brieven alleen in Potsdam zelf kunnen posten, daar is het postkantoor tot 7 uur geopend. Bovendien kunnen wij de aangetekende brieven niet krijgen op de dag dat ze aankomen, maar pas 1 dag later en dan moeten we er nog een kwartier om vrij vragen. Er is dus wat voor te zeggen om de brieven niet aangetekend te versturen. Alleen duren ze dan misschien wat langer. Pakketten kun je het beste met Van Gend en Loos sturen. Over de pakketten straks nog meer.

Nu eerst verder met jouw brief. Uit mijn 2e brief zul je al weten dat ik Bert al ontmoet heb en ook dat hij het niet zo best getroffen heeft. Ze krijgen daar bv geen sigaretten en geen enkele bon zelf in handen. Al hun eten krijgen ze van de fabriek. Zeg, weet je dat je geen bijbel had hoeven te kopen. Ik had al OT van Obbink en NT van Brouwer. Ze stonden in Groenekan drie van de grote rode delen. Maar het geeft natuurlijk niets. Je schrijft me dat je maar 4 kantjes mag schrijven. Maar je mag wel meer dan 1 brief tegelijk versturen! Ik hoorde van een student die 7 brieven tegelijk van zijn meisje tegelijk kreeg!

Hm!! Nu lees ik iets van de Unvollendete, die had ik je nooit moeten geven. Ik weet wel niet meer wat er in staat, maar veel bijzonders zal het wel niet geweest zijn. Het was eigenlijk heel niet netjes van je om erop aan te dringen dat ik hem je gaf! Maar alle gekheid op een stokje, natuurlijk mag je alles weten wat er in me omgaat. Ook nu zal ik dat zoveel mogelijk schrijven. Ha! Nu ben ik bij de 24 mei aangeland in jouw brief. Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt. O nee, het is andersom. Ik weet precies hoe je je voelde, want ik heb nu precies dezelfde ervaring gehad. Bij mij was het nog erger, want ik had nog langer tijd niets gehoord. O ja, nu begin je zelf weer over de pakketjes, Kijk eens Toos, ik kan alle etenswaar goed gebruiken, maar zeg thuis dat ik allereerst geld nodig heb. Niet dat de pakjes overbodig zijn, maar mijn brood moet ik voor 's morgens bewaren.

's Avonds eet ik, en ook de anderen, in een restaurant (gisteren hebben we een heel goed en goedkoop ontdekt). Dat kost je per dag plm. 2 mark. Ik heb nu al moeten lenen, want 50 mark (ons voorschot) gaan gauw op. Maandag krijg ik waarschijnlijk wel loon, maar hoeveel dat is weet ik ook niet. Vraag dus of ze van thuis 20 of 25 gulden opsturen, dan kan ik er even tegen. Als ze het in Duits geld kunnen opsturen, des te beter, maar dat moeten ze maar informeren. Laten ze verder, ik zal het ook nog naar huis sturen, zoveel mogelijk bijeen garen om in pakketjes op te sturen. Ook tabak wordt op prijs gesteld. Als ik het niet nodig heb, geef ik het aan de jongens die bij Siemens werken, want die hebben een hondeleven. Natuurlijk moeten jullie thuis je niets voor ons ontzeggen, maar weet dat niet allen het hebben zoals wij en dat we moeten proberen hun het leven lichter te maken. Henk Laurentius is nu wel weer op de been, maar ziet er zeer slecht uit. Ik hoop hem vandaag (zondag 30 mei) te zien. Want het is al zondag nu ik dit schrijf. Vanmiddag komen 4 theologen van Siemens in Potsdam met ons eten. Wij (Leen Blok, Kees de Jong en ik) zullen voor de vetbonnetjes zorgen. Dan hebben ze tenminste iets anders dan dat eeuwige eten zonder bon. Bovendien geven sommige jongens van ons huis nog sigaretten om uit te delen.

Om verder te gaan met de beantwoording, ja, we zitten bijna alleen in dit huis. Ik zal je de indeling beschrijven. Beneden een klein keukentje mt 2pitsgasstel en één pan, en 2 slaapkamers voor 6 jongens. 1e verdieping een fabriekslokaal of liever een paar kamers met weefmachines, nu niet meer in gebruik. Op de 2e verdieping: een huiskamer (vroeger kantoorlokaal) waarop drie slaapkamers uitkomen, 2 voor ons en 1 voor een Deen die je haast nooit ziet. De huisbewaarder en zijn

vrouw wonen er ook nog in een andere kamer. We hebben gisteren ook sleutels gekregen (14 stuks voor 21 man), een weelde die anderen ons benijden.

Jammer dat Piet [zie brief JB-5] is gestorven. Onder mijn werk zal zijn trouwe en verbeterde strijd voor het dagelijks brood me altijd als een lichtend voorbeeld voor ogen staan. Laat het zo mogen zijn: Piet est mort, vive Jan!! Wat kan mijn hospita [in Groenekan] toch smoesjes maken. Geloof daar alsjeblieft niets van, dat ze door ontroering de kamer niet schoon had kunnen maken. Als ze niet overstuur was geweest, dan was er wel een andere reden voor geweest. Ziezo, nu heb ik mijn potlood geslepen en wordt het hoop ik wat leesbaarder. Waar Bert moeders banden heeft laten vulcaniseren, weet ik niet. Ik weet niet eens, dat hij dat gedaan heeft. Vermoedelijk weet Bert het evenmin. Tjonge, wat heb jij een Anschluss met Kik [verloofde van Bert Soetekouw]. Hoe is dat zo gekomen. Je schrijft me helemaal niet hoe jullie elkaar ontmoet hebt. Ik vind het fijn dat mijn boeken zo goed verzorgd worden. Schrijf alleen aan tante Truus [mogelijk tante Truus Bouterse, een zus van JB's vader] dat Sellin [auteur van een studieboek over het Oude Testament] elke dag water moet hebben, anders droogt hij nog meer uit. De andere boeken kunnen met een schepje kunstmest in de 14 dagen toe. Jaap Dantzig heet Jaap Dansen. Ik hem hem gisteren (zaterdagavond) ontmoet. Zaterdagavond is het nl rendez-vous van (vooral theologische) studenten in de Ratskeller in Spandau (een deel van Berlijn). We zijn daar gedrieën heengegaan (Kees de Jongh, Leen Blok - die inderdaad een zeer aardige jongen is zoals jij schreef - en ik). We troffen daar allerlei vrienden en ook Jaap Dansen. We hebben besloten dat wij in Babelsberg een bijbelkring zouden vormen voor Hollanders op woensdagavond. Daar moeten we dus achterheen. Er zijn hier ook Hollandse diensten. Niet alleen Jaap Dansen preekt daar maar ook een Duitse dominé die Hollands spreekt en een ouderling en nog 2 mensen. Vanmiddag ga ik misschien naar die Duitse dominee toe. Vanmorgen ben ik naar dezelfde kerk geweest als vorige week, dwz met ons zessen, waarvan 5 theologen. Bovendien kwamen er nog 4 theologen die dichtbij zitten, waaronder Jaap Mees. Het was nu weer een prachtige dienst. Een andere predikant was er, die beter was dan de vorige. Hij preekte tenminste Bijbels en geheel zuiver. De tekst was Johannes 6 vers 23b: Voorwaar, voorwaar ik zeg u, als u den vader om iets bidt, zal Hij het u geven in mijnen naam. Je voelt bij dergelijke diensten dat de kerk alle grenzen overbrugt liefste. Dezelfde geloofsbelijdenis wordt afgelegd en alles lijkt op wat we in Holland hebben. Het was werkelijk bijzonder indrukwekkend.

Hoe mijn baan me bevalt? Onder de omstandigheden uitstekend en wel hoe langer hoe meer als ik hoor hoe de anderen het hebben. Ik moet tekeningen overtekenen op het ogenblik, ik ben nog steeds leerling. Gisteren heb ik een projectie moeten tekenen van een U-vormige buis. Erg eenvoudig, maar het komt op de uitvoering aan. Alle hoofdlijnen moet een bepaalde regelmatige dikte en diepte hebben. Alle hulplijnen weer een andere dikte. De afmetingen moeten er worden bijgeschreven op bepaalde voorgeschreven wijze en met Oostindische inkt. Dan moeten de cijfers met het Duitse 'Normschrift' worden getekend. Met handgeschreven voorbeeld van hoe je cijfers niet en wel moet tekenen, en de opmerking dat deze proef niet erg geslaagd is.

PS [aan de zijkant van de derde pagina]: misschien moet je wel even op de volgende brief wachten, want nu komen vader en moeder aan de beurt. Zeg dat maar even thuis.

Enfin, het is erg nauwkeurig werk. Erg langdradig, maar niet zwaar. En dan te denken dat Leen de Vrijer met nog een theoloog vrachten moet tillen van 250 à 300 kilo! Hij kan dan ook zijn linkerarm niet gebruiken, momenteel.

Lieveling, natuurlijk moest er ook zoets in je brief staan van: vroeg naar bed, je niet te veel vermoeien en zo. Als je bij me zat, zou ik je een beetje plagen ermee. Wees niet bang, we gaan om 10 uur à 10.15 naar bed en staan om 6 uur op. De jongens bij Siemens moeten om 4.45 opstaan. Mijn verkoudheid is over. Ik heb de vox[?]bonbons al lang op, jò. Je kent me toch wel een beetje? Ik zwelg overigens in de medicamenten. Als ik me niet vergis heb ik geloof ik 15 rolletjes verbandgaas bij me en voor enige jaren vitamines, die we overigens ook hier krijgen.

De middag is voorbij liefste, en we hebben hem doorgebracht tezamen met 16 theologen. Leen de Vrijer, Bert om maar aan jou bekenden te noemen, hebben met ons gegeten. We hebben wat vet-

bonnetjes gegeven en die Siemens kerels hebben zich geweldig geamuseerd. Onze sigaretten zijn zowat opgedeeld en ik heb Bert die nog geen bericht van thuis heeft gehad verteld wat jij over Kik in je brief schreef. Henk was er niet bij. Die is erg eenzellig opeens en was vannacht pas om 1/2 2 thuisgekomen. Nu lag hij in bed. Hij is over zijn zenuwen heen geloof ik, ik ga hem volgend week-einde opzoeken. We hebben samen gegeten bij het goeie adres waar het rustig is en goedkoop en goed. Eerst zijn we naar een Nederlandse dienst geweest in Potsdam door dr. Haack [?, spelling onduidelijk, mcjb]. De goeie man deed zijn best om Nederlands te spreken, maar hij had beter Duits kunnen praten. Hij had het over een levëndige God en wij werden allen ingeladen tot de volgende dienst, maar de bedoeling was goed. Er waren een 50 mensen, 16 ervan waren theologen. Vanavond hebben Leen Blok en ik, deze combinatie zul je nog wel meer vernemen, want ik schiet reusachtig goed met hem op, aardappels geschild en gekookt (we krijgen 4 kilo per week) en opgegeten met sla en jus van Leen zijn jusblokjes benevens worstjes van Leen. Nu is het bijna bedtijd en ik schrijf deze brief even af, mijn blocnote vermindert al aardig. Wil je een blocnote opsturen? Ik heb er nog wel een thuis liggen. Van de was die ik me had voorgenomen is nog niets gekomen. Ik heb ook zoveel te doen gehad en nu is het weekeind weer om. We hebben het erg gezellig gehad. Trouwens, we leven op onze weekeinden. Het is nu de 4e zondag geweest zonder jou. Maar wees er zeker van Toos dat ik me er wel doorheen sla. Ik mis jou heel erg en moet vaak aan je denken. Maar toch zijn we allemaal heel opgewekt en het leven is wel door te komen. Ik mag dankbaar zijn dat ik onder deze omstandigheden nog zo terecht ben gekomen met een stel aardige jongens en in een heel draaglijke huisvesting. Ik zal meer bidden denk ik [dan ik] tot nu toe deed en allen thuis en vooral jou, lieveling, opdragen aan God. Vergeet niet dat het wel smartelijk is om gescheiden te zijn, maar dat er zoveel zwaarder leed is. Er is zoveel verdriet in de wereld, Toos, dat zie ik steeds meer en hier ligt een taak voor me, tenslotte is dit alles alleen belangrijk om wat het van me maakt. Dat heeft Adriani ook gezegd en ik geloof het steeds meer. Dat we hier zijn heeft voor ons een betekenis en ook voor jullie in Nederland geldt dat. Slotgroet.

JB-10: geschreven 2 juni, aangetekend opgestuurd 5 juni en ontvangen 10 juni (10).

Bericht over boodschappen doen en koken, van hospita kruisbessenvla gekregen. De was staat al twee dagen in de week, maar in de buurt is een wasserij ontdekt. Dan: nieuws van verplaatsing van Potsdam naar Brandenburg, zelfde soort werk, maar helaas ook andere huisvesting ('Angestelltenlager'). Drie andere theologen gaan ook mee: Leen Blok, Kees de Jongh en Piet van der Veer. Reactie op bericht van Toos dat haar werk misschien opgedoekt wordt. En een wat nijldige reactie dat zij de brief van JB niet aan mevrouw Kok had mogen voorlezen. Verder dat JB nog aan Fred moet schrijven, en dat hij nog geen reactie van Piet vd Kerkhoff heeft gehad, Vraag aan Toos of zij aan 'Marcus' van Berkelbach wil beginnen, en daarover aan JB schrijven, dan kan hij dat gebruiken voor een kring, want die wil hij in Brandenburg beginnen: *dan doe ik toch wat in mijn 'eigenlijke beroep'*. Bericht dat hij nog voldoende medicamenten heeft en hoopt het insectenpoeder niet nodig te hebben. Het lager in Rehbrücke, dat schoon was toen JB er verbleef, is nu getroffen door een grote wandluizenplaag: de mensen hebben deuren uit de sponningen gehaald en slapen daar op, want die zijn nog schoon. Brief van huis gekregen, met bericht dat het moeilijk is om iets op te sturen, maar JB dringt uitdrukkelijk aan toch moeite daarvoor te doen: erwten, bonen, vooral ook geld, en een overall. Voetbalschoenen kan JB niet gebruiken, wel een witte jas die nog thuis hangt.

Verder: JB heeft pijn in zijn voeten van het staan aan de tekentafel, alleen bij werk aan de onderste helft van een tekening kan hij zitten. Daarna beschrijving van het soort tekenwerk, op transparant papier, hoe verbeteringen aan te brengen. Het geeft zowaar enige voldoening.

JB: *Misschien is het goed, liefste van me, dat ik nu weer weg moet hier. We begonnen het betrekkelijk naar ons zin te krijgen. En dat is in zoverre gevaarlijk, dat je inslaapt. Je vergeet, dat door hier te zijn, ook schuld op je laat. Dat mag ik niet vergeten. Wij zijn wel gedwongen om hier te werken, maar dat ontheft ons niet van de schuldvraag. Bij elk tekeningetje sta je weer meer schuldig. Als ik in Nederland gebleven was, had ik ook schuldig gestaan. Ik geloof dat de mensen werkelijk geheel*

boordevol zit met schuld en zonde. Ik schreef al dat er zoveel leed wordt opgehoopt, maar ook zonde. ... Het merendeel van de mensheid is in veel opzichten slachtoffer heden ten dage, maar iedereen blijft persoonlijk verantwoordelijk. De beklagenswaardige slachtoffers laden, doordat ze slachtoffer zijn, schuld voor zich op. Misschien zeg ik het nu niet duidelijk, maar ik zal je het nog wel eens schrijven met wat andere woorden. Want ik pieker er wel over. De uiterste consequentie is dunkt me: je laten doodschieten om maar niet schuldig te zijn, òf: de genade Gods aanvaarden, beseffende dat je voortgaat met schuldig te staan.

Dan de opmerking dat veel mensen ellende hebben te verwachten, bijv. de Polen. Maar JB is ervan overtuigd dat hem en Toos niets zal overkomen, een soort oerinstinct, waarvan hij schrijft dat het niets met geloofsvertrouwen te maken heeft. Toos had in laatste brief geschreven dat de ruzie met haar oudere zus Rie was bijgelegd, Rie had JB nog een stuk roggebrood meegegeven op station DP bij zijn vertrek. Dan nog iets over het opsturen van pakketten, waarna slotgroet.

JB-11: briefkaart, geschreven en verstuurd 5 juni, ontvangen 17 juni (11).

Geschreven met rode inkt. Laatste dag in Potsdam; mededeling dat JB nog een keer naar Berlijn gaat, dit omdat de afstand vanaf Brandenburg groter is.

Zie de scan van de tekst in de bijlage met illustraties.

JB-12: brief, geschreven 8 juni, aangetekend verstuurd 13 juni, ontvangen 19 juni (12).

Mededeling van verhuizing van werk, en wie er allemaal mee gingen en wie niet. Beschrijving van het Wohnlager, en dat er nu Lagerverpflegung is, dus geen etensbonnen meer, bijkoken kan niet meer in het Lager. Vermelden van verzend- en ontvangstdata van brieven van TH. Vermelding van bezoek van vrienden die in Berlijn werken. Gedachten over geloof, kerkgang. Er is een bijbelkring geweest, georganiseerd door Ad Sluiter, 30 deelnemers, waaronder enkele gereformeerden die hinderlijk begonnen over de predestinatie. Diverse post nagebracht uit Potsdam. Broer Wim gaat weer langere tijd weg, Toos gaat diens vriendin Riet troosten. Toos schreef dat ze 4 pond was afgevallen, daarom van JB de waarschuwing dat ze te hard werkt. Maar JB maakt langere werkdagen: 53 1/2 uur per week.

JB-13: brief, geschreven 11 juni, verstuurd 15 juni, ontvangen 21 juni (13).

Beschrijving van werkdag: lange uren, soms niets te doen, dus verveling. *'s Morgens om kwart voor 6 staan we op. We wassen ons, kleden ons aan, eten en om kwart voor zeven gaan we op pad naar het kantoor. We halen een Ausweis die we moeten laten zien aan de ingang en een kaart die we moeten laten afstempelen in zo'n klok. .... Leen en ik en verder Jan Oosterbaan en Arthur Broekhuizen zitten in een houten gebouwtje samen als enige Hollanders in een tekenzaal. Verder zijn er alleen Duitsers. .... Ons werk is: de laatste verbeteringen aanbrengen aan de tekeningen alvorens met de seriebouw kan worden begonnen. Leen en ik staan onder een 'Gruppenführer' genaamd Schray, die erg onduidelijk spreekt waardoor wij moeite hebben om te begrijpen wat hij bedoelt. Het is een geschikte, wat oudere baas overigens. Ik doe de hele dag niets anders dan bokken schieten. .... Het duurt ontzettend lang. Van 7 tot 9, 9.15 tot 1.30, en 2.00 tot 5.45 werken we. Tenminste als er werk is. Uren zitten we soms te verdoen. En dan duurt zo'n dag nog langer. Een troost is dat dat de laatste 7 kwartier overwerk zijn en dubbel betaald zullen worden. Zodra we om 1/4 voor 6 onze kaarten hebben laten afstempelen en op straat staan, voelen we ons als herboren. De avonden zijn heerlijk. Alleen heb je veel te weinig tijd.*

Dan een opmerking dat het warme eten tussen de middag prima is en ruim genoeg. Volgt een beschrijving hoe verbeteringen moeten worden aangebracht op tekeningen (met een scheermesje lijnen etc. op het transparant papier uitkrassen).

Verslag van bezoek aan de bioscoop in Brandenburg 'Ich vertraue dir meine Frau an': *de film was slecht, maar we hebben toch plezier gehad*; bij terugkomst was er een pakket uit Holland, met levensmiddelen en een postwissel van oma. In het pakket: *1 fles met bruine bonen en een zakje, 1 pakje sigaretten, 2 blokjes boterhammenpasta, 1 korstje [?] in een papiertje, 1 trommeltje met*

kaken en korstjes [?], 1 papiertje met ... rozijnen!!! en 1 stuk roggebrood dat door en door beschimmeld was, maar dat niettemin uitstekend smaakte. Daarom het verzoek om wanneer er weer een roggebrood opgestuurd wordt, dat eerst in de oven goed te laten drogen.

Op 13 juni, eerste Pinksterdag.

Verslag van een bezoek van vijf man, waarvan 4 theologen, aan een kerkdienst, 's middags om 2 uur in Neuendorf. Dit is meer een gehucht dan een dorp en er is maar eens in de 3 of 4 weken dienst. Vandaag preekte dominee Schön uit Brandenburg. At Sluiter en Es Mignon zijn neef (At is een theoloog die hier al eerder was) waren al naar hem geweest en hadden van een 3 uur durend onderhoud een zeer sympathieke indruk van hem gekregen. Hij heeft 2 studerende zoons, waarvan 1 theologisch student, die allebei aan het front staan, de een voor Leningrad, de andere aan de Kuban [Kaban?]. Het gehoor van Pfarrer Schön was niet erg uitgebreid. 2 ouderlingen, een familie van 6 personen, 2 oude en 1 jonge dame zaten beneden, een organist en (verschrikkelijke) voorzanger boven. Verder 13 Hollanders, de enigen die bij het zingen een mond open deden (hoewel vaak verkeerd, dankzij een acuut gebrek aan gezangenbundels). Zo'n Duitse liturgie kan ik zo langzaam aan wel meezingen, al weet ik niet uit mijn hoofd hoe de volgorde is. Volgt een beschrijving van de onderdelen van de viering, met schriftlezing, geloofsbelijdenis, de preek, etc. Met de opmerking dat, hoewel de preek geen typische pinksterpreek was, de dienst toch een ontzaglijke indruk had gemaakt. JB: Hoe komt dat? Ik geloof allereerst, omdat het hele zingen in de kerk volkomen op ons Hollanders rust (vooral vanmiddag, het is wel eens anders). Daar stond een Duitse predikant die in het Duits preekte voor het merendeel Hollanders. Iedere predikant hier hoor je klagen over de onverschilligheid van de mensen voor geestelijke dingen. Schön zei vandaag: 'Sinds Maarten Luther is er in een Duitsland een voortdurende achteruitgang van de kerk gekomen'. Daar zit je dan als Hollanders in de kerk en het grijpt je aan hoe de gemeenschap der gelovigen de grenzen overschrijdt. Niet dat ik geloof dat alle mensen in zo'n kerk ineens vriendelijk tegen elkaar zijn, hoewel ik zeker geloof dat zo iets als vandaag grote indruk op de Duitse kerkgangers heeft gemaakt. Maar voor mezelf voel ik steeds dat wij bij elkaar horen omdat wij allen van Christus zijn. Je krijgt zo ook medelijden met het Duitse volk, dat toch ook vreselijke ellende doormaakt en dat zo vaak met blinde haat verketterd wordt. ... Ik schrijf precies wat ik denk liefste, het maakt telkens weer een grote indruk op me, wanneer ik als Hollander daar Duitse gezangen zing en het merendeel der gemeenteleden overstem. Ik merkte ook aan de dominee dat hij ontroerd was vanmiddag. Hij kon zijn tranen haast niet bedwingen. Bij dat alles besef ik dat je hier je niet door moet laten meeslepen. Dan zou je een goedkope en oppervlakkige liefde voor liederen krijgen die niet wenselijk is.

Verder in de brief: de overtuiging van JB dat hem niets zal overkomen, maar ook dat je als christen alles moet kunnen overgeven aan God.

Toos had geschreven dat ze nogal in de put zat door een brief van JB, ze is kennelijk bang dat hij nogal veranderd is. Daarover discussie. Dan: Vandaag is er een foto van ons gemaakt. Als die klaar is zullen we ze met verlofgangers meegeven, dan kun je zien hoe ik er uit zie. Naar Henk en Bert ben ik niet geweest wegens geldgebrek. Volgende week hoop ik eens te gaan zien hoe het daar is. De jongens die in Babelsberg gebleven waren hebben ruzie gehad met den chef waarvan het eerste gevolg is dat ze volgende week tot 7 uur moeten doorwerken en geweldig achter hun votten gezeten worden. Ik kan me zo voorstellen dat jullie je bezorgd maken over het zedelijk peil van de jongens hier. Dat zakt ook wel, vooral onder de gewone arbeiders. Niet bij ons in de kamer. Maar je hoort wel vreemde verhalen. Het is natuurlijk niet mogelijk al die wildvreemde jongens nu maar vermaningen te gaan toedienen. Onze bijbelkring is geloof ik het enige wat we kunnen doen. Hierna het advies aan Ans dat zij zich niet om haar Leen ongerust hoeft te maken, omdat die zijn naam voluit onder zijn brieven zet. .... Het enige waarin we hier zedelijk achteruitgaan op onze kamer is geloof ik dat we ongebonden en uitbundig ruften, dat is: winden laten. De dominee, zo wordt At Sluiter genoemd, is daar zeer sterk in. Daarnet was hij een brief aan het schrijven, toen hij

een vlo voelde. Direct ging hij op zoek. Zijn vriend krabbelde toen gauw in die brief: D'r zit een vlo op At z'n poot! Grote verontwaardiging natuurlijk. Het zijn aardige kerels waarbij wij hier zitten. Een vent zit er hier in het kamp die erg vies is, ook een Hollander. Je ruikt hem al op een afstand komen. Ze hebben de fraaie naam voor het uitgevonden van: Plukkie Bukshag!

Vervolgens nog opmerkingen over een brief die JB aan de vader van Toos zal schrijven, en over een brief van zijn oma, die schreef over een heer die nogal voor dominee Kersten voelde, maar waarbij JB de indruk kreeg dat zij zich tegelijk nogal inhield, zijn spot vrezende. Slotgroet.

JB-14: geschreven 19 juni, aangetekend verstuurd 20 juni, ontvangen 26 juni (14).

Met verslag van een verplichte avond met een Nederlandse SS-er, die mensen kwam werven voor dienst aan het oostfront: Woensdag moesten we verplicht naar Neuendorf, waar we een politieke redevoering hebben gehoord van een Hollandse SS-man die ons uitnodigde om als vrijwilliger dienst te nemen. Ondanks onze verontwaardiging over het beslag leggen op onze eigen tijd, hebben we ons bij tijden kostelijk vermaakt. De reactie van de toehoorders was mooi om te zien. Er waren, naar ik schat, 500 à 800 Hollanders. De redenaar die een rede hield waar geen lijn of liever 50 lijnen in zaten, vertelde o.a. dat hij in Rusland toch een staaltje van sadisme had gezien! Een boer had daar een varken geslacht en zijn dochtertje van 4 jaar was daar met een mes in het varken aan het steken. Dit kon onze ridder niet aanzien en hij slingerde het kind een eind weg. De reactie op dit verhaal was een hartelijk gelach, waarop de redenaar antwoordde met een wat zuur glimlachje en de sullige opmerking dat het inderdaad wel grappig was. Daarna zei hij: er zijn onder u wel enigen die niet vrijwillig gekomen zijn en die liever naar Holland zouden terugkeren (geweldige toejuichingen waar onze SS-man kennelijk geen raad mee wist) maar toch ben ik er zeker van dat ik sommigen van u als vrijwilliger aan het oostfront zal zien. Hier volgde een gejuw dat de toorn van den man opwekte. Hierna werd hij meermalen grof. Uitdrukkingen als: verdomme en God - weet - wie werd[en] zeer frequent en zelfs zei hij: oude wijven zoals er onder u .. misschien .. wel zijn. Een redenaar die grof wordt, heeft het pleit verloren. Daar was bij hem geen sprake meer van maar hij verspeelde de kans om er nog iets van te maken. Na afloop meldde zich 1 NSB-er voor het oostelijk front.

Hierna meldt JB dat hij ziek was geweest: zwaar verkouden, misschien griep, erge last van zijn maag. Wie ziek is mag niet op zijn kamer blijven, maar moet naar een ziekenbarak die in een ander Lager ligt. Maar met kinine en aspirine kwam JB er weer boven op. Wel heeft hij een bijbelkring gemist. Dan een excuus voor het haastige schrijven van deze brief: JB leest nooit zijn brieven over, maar merkt al schrijvende wel stijlfouten op. Dan een advies aan Toos: *Schrijf Henk [Laurentius] niet, Toos. Ik merk wel hoe geweldig jij meeleeft met allen en bezorgd ben[t] voor allen (jij bent een goeie Nederlander, maar toch allereerst mijn liefste meisje) en in bijna elke brief spoor je me aan anderen er boven op te helpen, maar vergeet niet dat het niet zo gemakkelijk is iemand te bereiken en dat je door overdreven zielzorg vaak veel kwaad doet. Voor een groot deel, dat geloof ik vast, moeten de mensen aan zichzelf worden overgelaten. Natuurlijk moet je helpen, maar voorzichtig. Zo zou ik niet naar Henk schrijven, als ik jou was. Het zou een falikante uitwerking hebben. Ik stuur hem vandaag een briefkaart waarin ik hem zeg dat ik jou, Toos, vragen zal om zijn moeder eens op te zoeken in het Diaconessenhuis in Leiden. Als dat met bezoeken gaat (of desnoods buiten de bezoektijd) moet je daar eens heen gaan. Het hoeft niet direct, en je moet vooral geen sombere dingen gaan vertellen maar dat begrijp je vanzelf wel. Dat is misschien nog het beste wat je kunt doen. Dan is Henk ook vertegenwoordigd in het Audiatur vrouwendispuut. Vandaag over een week zal ik proberen naar hem toe te gaan. Maar of ik door de treincontrôle heen zal komen, weet ik niet. We krijgen wel een pas hier, maar waarschijnlijk alleen voor Brandenburg en omgeving. Dat je hem en Bert een Pinkstergroet hebt gestuurd is een goed idee. Wat leef jij toch mee!* Toos, misschien denk je dat ik het in zo'n Lager slechter heb gekregen. Nu, ik zou niet naar Babelsberg terug willen. Natuurlijk heb je je eigen bonnen niet meer, maar ook niet zoveel rompslomp van boodschappen doen. De kamer hier is vrij gezellig en de jongens reuze geschikt. ... Last van ongedierte hebben we hier niet en we kunnen elke dag hier koffie (met water, natuurlijk) drinken

als we willen. Ik heb nu al 6 weken koffie met water gedronken en meestal zonder suiker. Ik weet zo langzamerhand niet meer hoe melk smaakt. Zelfs taptemelk, Vanmiddag kregen we als eten havermout. Dikke pap en 1 1/4 à 1 1/2 liter naar ik schat. Er zat haast geen suiker in maar het was toch best. Elke dag krijgen we buiten het gewone eten een bord soep. We hebben een kaart met bonnen die we moeten afgeven daarvoor. Het is fijn dat ik nu een vork en lepel heb want die ik steeds nog moeten lenen. Als we aardappels hadden leende ik Leen z'n lepel en als hij dan aan de soep begon nam ik zijn vork. Maar drie keer per week hebben we enkel soep (heel goed) en dan was ik zuur. Dat kon je niet met een vork eten en dan moest ik wachten totdat Leen klaar was. We waren niet vies van elkaar want je moet rekenen dat zo'n lepel eens per week wordt schoongemaakt. Wat zal het me moeite kosten thuis weer met vork en mes te eten! Evenals het moeilijk zal zijn mijn geruft te beheersen. ... Slotgroet.

JB-15: brief, geschreven 20 juni, aangetekend verstuurd 20 juni, ontvangen 29 juni (15).

JB meldt dat het warm is in de barak en dat hij vanwege verkoudheid niet naar de kerk is geweest. Bovendien is het drie kwartier lopen naar Brandenburg. Volgt een beschrijving van de omgeving, de weg naar Neuendorf, het nabijgelegen meer en het fabrieksvliegveld (dat nog niet is gebombardeerd). Dan een verzoek om een korte broek op te sturen (om de lange broeken te sparen, de blauwe zal binnenkort wel doorzitten doordat JB nu meestal op houten stoelen zit bij het werk). Ook een ijzeren bord voor het eten en postpapier is dringend nodig. Een verzoek van zijn moeder om Marietje [hun werkster] een ansicht te sturen krijgt een negatief antwoord: het is verboden ansichtkaarten te sturen, een pasfoto met een brief versturen mag wel. Grote portretfoto's mogen ook, als er maar een effen achtergrond op staat. JB gaat de foto van Toos die zij zelf zo slecht vindt, steeds beter vinden. JB merkt op dat er slordigheden in de brieven van Toos sluipen: een gevolg van vermoeidheid? En een verzoek om alles te vertellen wat ze meemaakt, bijv. van haar bezoeken aan bijeenkomsten van het Audiatur-dispuut. Op maandag 21 juni melding van buikgriep, en van een uitbrander van de Lagerführer omdat JB zich pas 's avonds ziek had gemeld. Die sprak zelfs van sabotage en heeft een dag loon ingehouden. Maar Toos hoeft zich niet ongerust te maken, het is bij Siemens veel erger, daar is 30% van de jongens ziek. Leen de Vrijer ligt in het ziekenhuis voor 2 of 3 maanden. Jo van den Ende, een kennis van Leen, schreef dit nieuws. Dan een hele beschouwing van JB over zijn relatie met TH, hoe je door de gebeurtenissen verandert, toch ook dezelfde blijft, en over de wederzijdse brieven - aan de ene kant rustgevend, aan de andere toch ook bezorgdheid oproepend. Klopt het dat het in Holland zo moeilijk is om aan aardappels, groente en melk te komen is en dat vlees al helemaal niet te krijgen is?

JB-16: brief, geschreven 27 juni, afgestempeld 29 juni, ontvangen 5 augustus (21).

Liefste Toos, vandaag begin ik dan maar aan de volgende brief. Ik schrijf haast aan de lopende band gedurende het weekeinde. Ook moet ik nog naar huis schrijven. En ook Oma Bouterse moet weer eens iets van me horen. Verder staan nog op de lijst: Piet vd Kerkhof - Leo Ritmeester - ds de Kluis en jouw vader. Werk is er dus genoeg aan de winkel deze week. Dan moet ik ook beslist weer wassen en stoppen want dat heb ik laten oplopen. Vanmorgen ben ik naar de kerk geweest. We zouden samen naar de Johanniskirche gaan maar ik was iets later, omdat ik moest scheren en mijn voeten moest wassen. De anderen gingen dus vooruit dwz Leen Blok, Kees de Jongh, Piet v/d Veer (een paar zijn er verder naar Berlijn en anderen naar Maagdenburg). Om 5 voor half tien ging ook in op pad. Ik heb geweldig hard gelopen en precies op tijd was ik in de kerk. Maar het bleek de verkeerde te zijn, de Gotthardkirche, waar de anderen verleden week heen waren gegaan. Ik zat daar dus in mijn eentje. Een prachtige kerk is het, baksteengothiek heb ik me laten vertellen. Van binnen is alles even mooi. Op de preekstoel staan 4 zandlopers. Die moesten vroeger den predikant waarschuwen als hij het te lang maakte. Pfarrer Schön preekte er. De preek was weer slecht. De tekst was het verhaal van den rijken man en den armen Lazarus uit Lucas 16, maar het werd er vrij terloops bijgehaald. hij heeft het gehad over dood en leven. Dat dood voortkomt uit leven en andersom. Dat we pas goed kunnen leven als we bedenken dat de dood nabij kan zijn, ja dat God dat

sombere misschien wel gegeven heeft om de vreugden des levens tot ware vreugden te maken zoals een schilder die fel wit wil schilderen en druppel zwarte verf erbij doet. De exegese van het verhaal was tamelijk eigenaardig. De rijke man was de man die nooit aan sterven gedacht had en nu in de hel kwam en Lazarus was niet de man die er wel aan gedacht had, want dat zou onzin geweest zijn. Nu daar wist hij niet goed weg mee. Het is dan ook een zeer moeilijke gelijkenis. Maar met zijn preek had de gelijkenis maar zijdelings te maken. Het onderwerp was: de dood. Een thema waar heel wat preken over gaan hier. Volkomen onbegrijpelijk was zijn mening dat de gestorven soldaten zomaar in de hemel komen. Uit de preek heb ik kunnen opmaken dat ieder die sterft de gemeenschap met God wacht. Een dergelijk geluid is wel te verklaren. De mensen willen troost voor het sterven van hun familieleden maar geen boeteprediking waardoor het helemaal nog niet zo zeker wordt dat de doden in de hemel komen. Ik heb gelukkig niet moeten horen dat de gevallenen voortleven in hun nageslacht. Het is zelfs zo, las ik in de krant dat een vrouw haar man die met verlof is niet naar het front wil laten gaan voordat zij er zeker van is dat ze een kind van hem verwacht. Als hij dan sterft, leeft hij in het kind voort. Ik kan mij voorstellen dat dat enige troost geeft. Er waren weer niet veel mensen in de kerk. Meest oude vrouwen. Niemand onder de 25 jaar. Ik had het gevoel of ik solo zong bij het zingen. Aan de lippen van een vrouw zag ik hoe het tempo van het zingen was. Horen deed ik het niet. Na afloop was er avondmaal en 'beichte'. Ik bleef om te zien hoe het ging. 3 mannen, 2 oude en 1 van middelbare leeftijd bleven over en gingen bij het altaar zitten. De dominee ging in een wit kleed voor het altaar staan en las de formulieren voor. Of eigenlijk geen formulieren maar een soort toespraak. Er was geen biecht zoals ik vreesde. Ik ben er toen ook maar bij gaan staan. 4 mensen aan het avondmaal! We moesten voor het altaar gaan staan en kregen ieder een ouwel van den dominee en een teug wijn. Na afloop gaf hij ons een hand. Het was een zeer schrale plechtigheid. 4 mensen, is het niet erg? Het gevolg was dat ik pas om 10 over half 12 uit de kerk kwam. En voor half 1 moest ik eten halen in Neuendorf. De terugreis heb ik dus ook snelwandeland afgelegd. Ik was juist op tijd maar toen bleek dat ik mijn etensbon niet bij me had. Gelukkig kreeg ik toen van een andere Hollander een bon, waarop ik gegeten heb, echter zonder 't vlees en de pudding die erbij hoorden. Daarna ben ik naar de kamer gegaan en heb ik een uurtje op bed liggen slapen. Toen ben ik aan het schrijven gegaan. O ja, ik heb ook nog even gelezen in Diet Kramer. Ik vind het niet zo'n geweldig boek, maar het is toch beter dan: een huwelijk in Venetië, of: trouwringen zonder naad, of: een idylle in een kleine stad. Ondanks het mooie weer zal ik niet uitgaan, maar wat lezen en schrijven en mijn inleiding over Efese 6 prepareren. Jouw laatste brieven zal ik weer eens doorlezen en mijn gedachten erover laten gaan en dan vanmiddag of vanavond schrijf ik weer verder.

De volgende avond: Liefste, zoals je ziet heb ik gister niet verder geschreven en aangezien ik geen brood meer had, maar nog wel een etensbon over (omdat ik vorige week ziek was) ben ik naar de cantine in Neuendorf gegaan waar je om 7 uur 's avonds nog eten kunt krijgen. Ik viste echter achter het net want er was teveel belangstelling zodat ze niet genoeg hadden. Gelukkig heb ik 2 geroosterde boterhammen gehad van Kees de Jongh en nu staan mijn bruine bonen op, de laatste helft. Die duren echter nog wel een uur, zodat ik om half 10 hoop te eten. Morgenochtend heb ik niets als er niet een of andere goede genius is, die me wat leent. Bonnen kan ik wegens geldgebrek niet kopen, want vaders geld heb ik al opgegeven. Dat is nu zo langzamerhand drie weken onderweg. Stuur toch altijd per postwissel, ik heb geld hard nodig. ± 50 mark heb ik al geleend. En al krijg ik nu Woensdag salaris, veel zal het niet zijn en er gaat een brok af. Zeg tegen Vader Toos of hij geen geld kan sturen. Als ik de eerste zending dan nog krijg (waar ik aan wanhoop) dan ben ik een tijd lang boven Jan.

Toos, mijn lage maag speelt mij parten. Daardoor is het begin van deze 2e helft wat ongemakkelijk. De bruine bonen zullen wel voeden, maar trekken me toch niet zo erg aan. Ik ben echter blij dat ik ze heb. Brieven komen op het ogenblik zeer slecht door. Ik heb gelukkig 4 brieven van jou tegelijk gehad, maar sommigen zitten al 2 weken zonder bericht. Bovendien doen de brieven er lang over. Wat je van Kierkegaard schrijft interesseert me bijzonder. Zodra ik in Holland terug ben wil ik die

boeken bestuderen die jij gekocht hebt. Het lijkt me een figuur die onbarmhartig het schijn-Christendom en allerlei onzuivere bijmengsels aanvalt om het zuivere Christendom over te houden. Hij lijkt me ook niet gemakkelijk. Wat jij schrijft over het objectieve en het subjectieve is aardig filosofisch! Het is natuurlijk zo dat Christendom niet is een aanvaarden van beginselen maar onderwerping van je eigen wil aan de wil van God, innerlijkheid die den mens onder schot krijgt en zijn leven radicaal omzet en verandert. Dat begrijp ik wel, maar moeilijk vind ik, dat het gaat om het bestaan, om het ik. Ligt dat misschien in de lijn van de uitspraak van Adriani die ik al een paar keer heb aangehaald. We moeten leren dat godsdienst een dienen van je hele persoonlijkheid van God is en vooral niet in de eerste plaats een stelsel van leefregels. Toch hebben leerstellingen wel zin, want zonder dat krijg je anarchisme. Wie maken er tegenwoordig geen aanspraak op Christen te zijn? Het is zoals je schrijft: je voelt het niet dat je vervuld wordt met H.Geest. Het enige waar ik tot nu toe gekomen ben is het inzicht dat ik er helemaal niets van merk en dat mijn Christen zijn zo ontzettend weinig te betekenen heeft. Ik zie wel hoe langer hoe duidelijker wat het betekent om alleen op God te vertrouwen, maar tot dat onbegrensde vertrouwen ben ik zelf nog niet gekomen. Als dat gebeurt volg je de weg die Christus je wijst en neem je het kruis op. Ik neem het kruis dat mij is opgelegd nu niet op, Toos, ik ben er innerlijk nog opstandig tegen. Overgave betekent ook dankbaarheid, dat je alleen op God mag vertrouwen. Het is met mij, zoals ik door een boekje van prof. Korff dacht, dat het vertrouwen alleen op God maar een slecht surrogaat lijkt en dat ik veel liever buiten dat nog op iets anders vertrouw, op een rustige toekomst en op allerlei wat we voor de oorlog bezaten. Je zegt niet: gelukkig dat al die schijnzekerheden zijn afgebroken zodat we eindelijk op God alleen aangewezen zijn, je bent geneigd om te zeggen: helaas dat al die zekerheden afgebroken zijn maar gelukkig dat we nog iets over hebben: God. Ik heb de neiging dat eerder als een armoede dan als een grote rijkdom te beschouwen. Ik zou het je ook zo duidelijk kunnen maken: Paulus verblijdt zich te mogen lijden voor Christus. Ik zou (tenminste dat denk ik) eventueel bereid zijn daartoe als het moest, maar liever niet. Ik onderwerp me niet met blijdschap aan wat God met mijn leven beschikt maar noodgedwongen berust ik erin. Ik hoop dat je ondanks mijn ongelukkige wijze van uitdrukken het verschil voelt tussen overgave en berusting. Het is dunkt me niet waar wat je schrijft dat wij als wij geloven in God de lijn van zijn werkende en scheppende hand zien. Dat we alles wat we meemaken dan kunnen verklaren. Ik geloof dat dat altijd ondoorgrondelijk blijft. Het vertrouwen op God wil juist zeggen: blind vertrouwen, zonder dat je iets vermoedt van de betekenis van wat er gebeurt. Wij kunnen in de huidige geschiedenis niet de leidende hand Gods onderscheiden ook niet als wij geloven. Wij kunnen ons slechts aan God uitleveren op genade of ongenade. Dat is de enige zin die wij kunnen ontdekken, dat het ons tot God moet brengen. Buiten de bijbel om weten we niets van God af, daar ben ik van overtuigd. Ik geloof niet in een algemene openbaring, beslist niet. Dat Kierkegaard geen waarde hecht aan Jezus leven op aarde begrijp ik niet direct. Het is natuurlijk zo dat het alleen waarde heeft als boodschap van Gods ingrijpen op aarde maar niet als verhaal van een volmaakt leven door een volmaakten mens. Maar weer wel als goddelijke uitnodiging tot een heilig leven, aan God gewijd.

Ik schrijf onbevredigend, dat voel ik wel. De herrie op de kamer is de oorzaak dat ik me niet geheel concentreren kan. Vandaar dat er misschien wel onzin bij is bij wat ik nu schrijf. Eén ding is zeker: er mag geen droefheid zijn om wat ons overkomt, nu niet en nooit. In God gelovende mag er slechts dankbaarheid zijn. Voor ons persoonlijk meen ik. Wat je wel eens hoort zeggen van iemand die gestorven is: gelukkig dat hij deze tijd niet meer meemaakt is er op christelijk standpunt naast. Natuurlijk is het een tijd van ellende zoals er misschien nog nooit is geweest. Maar voor persoonlijk lijden en vooral voor lijden in Jezus' naam mag er slechts dankbaarheid zijn. Alleen voor lijden voor Jezus, geloof ik. Wat een verwarde dingen schrijf ik toch, waar ik nog helemaal geen klaarheid over heb. Een heleboel is misschien zeer aanvechtbaar. Je moet vooral niet alles aanvaarden, wat ik je schrijf. Wat ik nu opschrijf heb ik helemaal nog niet doordacht. Slotgroet.

JB-17: geschreven 25 juni, ontvangen 3 juli (16).

JB meldt dat hij vier brieven tegelijk ontvangen heeft, dat zijn verkoudheid bijna over is, en hoopt dat buikpijn bij Toos ook over is. Verder weinig nieuws, lange dagen op kantoor (tekenkamer), met tekenen van onderdelen, allerlei buisjes op elkaar, in drie projecties. Over het werk: JB vindt het fijner als hij wat te doen heeft dan om te zitten luieren. Met de opmerking: *Dat vind ik wel wat erg, want je mag toch niet vergeten dat je in de wapenindustrie bent ingeschakeld. Maar toch heb je soms een voldaan gevoel als je een tekening af hebt.* Verder een bericht over de Lagerführer, een man van 53 die wel geschikt is, maar weinig spraakzaam. Als hij 's avonds weg is, wordt het best gezellig, er wordt ook met Duitsers gedebatteerd. Die zijn verbaasd over het lage broodrantsoen in Holland, die zien dat als een land van melk en honing. *We hebben op onze afdeling gelukkig geen bullebak, zoals sommige anderen. Het gaat er nogal gemoedelijk aan toe. Elke morgen geven we onze Gruppenführer netjes een hand, want dat is Duitse gewoonte. Gisteren hebben de meesten van ons hun contract gekregen, ik nog niet. Toch weet ik wel wat ik verdienen ga omdat ik hetzelfde werk heb als Leen en die heeft zijn contract wel. Daarin staat dat de datum van indiensttreding 17 mei is en het loon 160 mark per maand, de overuren niet meegerekend. Met overuren is het ± 200 per mark, waar dan een massa afgaat voor belastingen e.d. Wat we precies zullen overhouden weet ik niet, vermoedelijk 130 à 140 mark.* Waarna opmerking dat JB bij de eerste uitbetaling wel wat minder zal krijgen, vanwege eerder gegeven voorschotten. Helaas is het geld dat de vader van JB gestuurd heeft, nog niet aangekomen, het is al 15 dagen onderweg, de vrees bestaat dat het helemaal niet aankomt. Advies om geld per postwissel te sturen, dat gaat sneller. Dan: *Ik begrijp dat het voor jullie thuis heel moeilijk is om iets op te sturen. Nu met geld kan ik ook wel wat doen. Voor 4 1/2 à 5 mark kan ik 500 gram brood kopen. Dwz soms, niet altijd. Als ik dat kan doen, zo eens per week, is er al veel gewonnen. Maar toch zou ik het fijn vinden om af en toe iets van huis te krijgen. Ik kan hier wel koken ondanks het verbod. Electriche stelletjes zijn n.l. een uitkomst. Bruine bonen stel ik zeer op prijs. En bijv. haverhout of zo. Nu is dat wel een ontzettend weeldeartikel, dat snap ik. En af en toe iets lekkers als die kaken of koek die ik gehad heb, dat brengt toch veel meer afwisseling. Het is veel leuker een pakketje van thuis te krijgen dan een postwissel van duizend mark. Het idee wil ook wat. Hoe is het nu met het eten bij jullie. Hebben jullie minder te eten dan toen ik er nog was? Fruit is hier niet. Alles wat er is in Duitsland wordt tot marmelade oftewel jam verwerkt.*

Ziezo, nu sta ik tegen de muur van onze lagercantine te schrijven om je precies te vertellen wat we voor eten krijgen buiten het middageten. Ik zal de lijst overnemen.

Maandag: boter 62,5 gram worst 50 gram

Dinsdag: brood 1000 gram

Woensdag: margarine 60 gram; kaas 125 gram (soms quark)

Donderdag: worst 50 gram, brood 650 gram en 3 witte kadetjes (samen 800 gram)

Vrijdag: jam 175 gram, suiker 175 gram

Zaterdag: worst 100 gram, boter 75 gram, brood 1000 gram, 3 kadetjes

Zo is het beter dan wanneer je alles voor een week tegelijk krijgt want dan zou je niet rond komen. Het brood is nog te weinig want om 1/2 7 eet je iets en ook tijdens de Frühstückspauze van negen uur tot kwart over negen. Vanmorgen heb ik tenminste bruine bonen moeten eten die ik gisteravond van 10 tot 11 uur gekookt had.

Hierna het bericht dat er op de fabriek een bibliotheek is waar je gratis boeken kunt lenen. Naast veel rommel ontdekte JB ook een boek van Diet Kramer (in het Duits vertaald: 'Onrustig is ons hart'), en een biografie van Schopenhauer dat wel zware kost zal zijn, maar waar je wat aan hebt. JB wil ook langs dominee Schön, of die hem een theologisch boek kan lenen. Maar hij is nog niet op diens bijbelkring geweest. Wel hebben de theologiestudenten in het lager een bijbelkring gehouden, Leen had een inleiding verzorgd. Besproken werd Ephese 4: 17-25 [over de nieuwe levenswandel]. Maar er was maar weinig belangstelling voor de avond, JB stelt dat ze er harder achter heen moeten zitten. De volgende keer heeft JB de inleiding over Ephese 6: 10-20 [over het

versterken van de geestelijke wapenrusting tegen de verleidingen van de duivel]. JB verzucht: *Had ik maar het boekje van Buskes: 'Soldaten van Christus' nu maar bij me.*

Dan de mededeling dat JB 's avonds naar de bioscoop gaat, maar dat hij eerst de brief af wil hebben. Volgt een discours over de 'mededeelbare en onmededeelbare eigenschappen Gods', kennelijk als reactie op opmerkingen van Toos over wat ze gehoord heeft op de Godsdienstschool in Rotterdam. JB: *Het duizelt me bij deze zware woorden. Heeft [ds] Bout het jullie kunnen mededelen of bleven zelfs de mededeelbare eigenschappen nog onmededeelbaar? Ik vind het een lelijk woord zeg, is het wel goed Nederlands?*

Toos is op verjaardagsbezoek geweest bij haar toekomstige schoonmoeder (die daarover heeft bericht), en heeft haar prachtig terzijde gestaan toen ze even niet lekker was. Zij schreef me dat ze een foto van JB bij Toos heeft gebracht, en dat die vond dat hij er magerder uitzag. Hierna een reactie op het uitstapje van Toos naar Leersum, van het zoete begin tot het bittere einde [TH had daar op het laatste stevig last van haar ingewanden gekregen], plus een reactie op de brief die een zekere Felix aan Rie (de zus van TH) had gestuurd. Die brief was niet heel persoonlijk, kon dus voorgelezen worden, wat JB niet op prijs stelt voor zijn brieven aan TH.

Dan een opmerking over Olmer (een van de werkgevers van TH): het is fijn dat *hij niet in krijgsgevangenschap hoeft: En enorm goed dat hij afscheid van zijn vrouw heeft genomen en hem heeft geknepen! Net goed! Overigens zitten er al genoeg Nederlanders in Duitsland, zodat hij er niet bij hoeft te komen. Voor zijn vrouw zou het ook erg zijn. Ik heb overigens wel in de gaten dat er een stelletje gegoede mensen er weer heerlijk tussenuit draait. Enfin, je kunt ze geen ongelijk geven dat ze al hun invloed aanwenden om in Holland te blijven.*

.... *Loopt Lieven Jan [misschien Jan Smits, een neef van JB] zo maar weer op straat rond? Ik vind het zo'n raar idee dat beursalen geacht worden geacht worden getekend te hebben. Moet hij nu ook in Duitsland gaan studeren? Hoe zit het eigenlijk met de Hollandse universiteiten? Zijn ze nog opengegaan zoals de krant schreef en hebben ze gestaakt zoals ik uit Volk en Vaderland opmaakte. Dergelijke stukken komen bij ons aan de muur te hangen, vooral als ze mooi zijn. Er hangt hier ook een foto van Ommen die ook in de krant heeft gestaan. Heb je gehoord van die jongen die in Ommen is afgekeurd om zijn urine? Hij had er nl. een druppeltje bloed in laten vallen. Ik heb het uit zijn eigen mond. ...*

JB schrijft verder dat hij later op Kierkegaard en op het onderwerp 'Openbaring in de natuur' zal reageren. Binnen een half uur gaat de bus, dan gaan ze eten in een restaurant (dat is beter dan in Holland) en naar de bioscoop (waar je niet zo lang in de rij hoeft te staan). Morgen gaat JB naar de kerk, waar hij zich op verheugt. Volgt slotgroet, waarna een verontschuldiging dat een halve pagina van de brief onbeschreven blijft: *Deze lege ruimte is een schandaal, Jan Bouterse, je moest ervoor op je broek hebben. Dat arme kind zomaar teleur te stellen. Schaam je een beetje en maak het de volgende keer goed.*

JB-18: geschreven vanaf 2 juli, aangetekend verstuurd 5 juli, ontvangen 26 juli (17).

Klacht over de langzame post en de grote vreugde als er weer een brief uit Holland arriveert. JB begint aan de werkdagen van 10 uur te wennen en stelt het arbeidstempo daarop in. Maar vaak is er ook niets te doen, dan leest hij stukken uit de bijbel (brieven van Paulus) en uit het boek 'Het geloof, ons een en ons al' van Korff, en ook: 'En toch is God liefde'. Dat lezen gaat steelsgewijs, want het mag niet en, zo stelt JB, al heb je niets te doen, je moet toch doen alsof je aan het werk bent. Dat wordt lastig als volgende week de Gruppenführer met verlof gaat, *want zelfstandig werken kunnen we nog lang niet.*

Slecht nieuws: nog geen post uit Nederland, goed nieuws: geld van vader Bouterse is aangekomen en het bericht dat er een pakketje op het station ligt. Zaterdagmiddag heeft JB tussen de middag in de cantine gegeten, wel goed, maar dit keer zonder iets extra's zoals vorige week kersensoep of een andere keer een kom haverhout. De cantine ligt halverwege Brandenburg en Neuenburg, tegenover de fabriek, het is maar een kwartiertje lopen, maar op zaterdag neemt JB voor 20 pfennig de bus. Thuisgekomen brood, worst en kadetjes opgehaald, die laatste gelijk opgegeten want

je moet ze niet oud laten worden. Op het werk was er weinig te doen, maar men durfde niet in boeken te lezen, daarom maar gedoken in tabellen met maatvoeringen voor schroeven en andere zaken. Een van de opdrachten: klinknagels in een vliegtuigvleugel tellen, het waren er 1871 van de maat 4x6 mm.

Opmerking hierbij: iets wat JB later heeft verteld - maar niet in de brieven is terug te vinden - is dat in de loop van de maanden dat hij in de tekenkamer werkte het aantal schroeven of klinknagels in een vliegtuigvleugel wegens toenemend materiaaltekort moest verminderd worden. *mcjb*.

JB zit vooral te tekenen aan onderdelen voor een watervliegtuig van het type Arado 196. Zijn baas, de heer Schray, doet al tien jaar dit werk: *hoe houdt hij het uit*.

Hierna een verslag van de inleiding die JB over Ephese 6 heeft gehouden, over de geestelijke wapenrusting. Hij schrijft dat de bespreking erna weer erg theologisch werd, vandaar misschien de geringe belangstelling: *voor de gewone arbeiders is het Latijn. We voelen dit heel goed aan en zullen de hele beweging waarschijnlijk een evangeliserende draai geven. .... Een bijbelkring zoals we die hadden opgezet, moet onvermijdelijk stuiten op allerlei problemen, bijv. hoe kunnen wij de wapenrusting Gods aandoen, indien we door hier te zijn zonde bedrijven? Dit kwam hier ter sprake en we kwamen er niet uit. Misschien moet het nu meer getuigend worden en in ieder geval eenvoudiger*.

JB vraagt aan Toos of zij een zakje wil maken voor zijn vork en lepel, die neemt hij nu meestal in een papiertje mee (dat snel stuk gaat). Ook een vraag of zijn postpapier kan opsturen, want dat is op. Daarna gaat JB naar de kapper en gaat een postpakket ophalen, blij verrast dat er zo snel weer eentje is gekomen: *Ik ben geweldig benieuwd wat er in zit. Zouden er cigarettens bij zijn? Wij krijgen er hier 21 per week, maar dunner en slechter dan thuis. Elke woensdag kopen we die voor 1.58 mark. Of vergis ik mij nu in de prijs? Het is in elk geval boven de 1.20 mark. Vanavond gaan we eten in de stad, maar ik ga niet naar de bioscoop. We hebben een restaurant ontdekt waar je altijd kunt kiezen tussen ± 4 gerechten zonder bon. Dat is door de weeks erg goed. Een ander is Zaterdags en Zondags weer goed*.

Mededeling dat JB een brief van Jopie (jongste zus van TH) heeft gehad, hij zal haar terugschrijven maar kan niet aan haar wens - waardoor hij zich zeer vereerd voelde - voldoen om een pasfotootje te sturen. Dan een opmerking dat JB de regels niet te dicht op elkaar schrijft, omdat de censuur daarover bij Leen heeft geklaagd. Ad Sluiter, de 'dominee' schrijft zo dicht in elkaar dat je zijn brieven met een vergrootglas moet lezen.

JB-19: brief geschreven vanaf 4 juli, aangetekend verstuurd 7 juli, ontvangen 29 juli (18).

Liefste Toos, onder het zingen van ontelbare liederen en aria's zet ik me tot schrijven, voor alles één opmerking: schrijf nooit meer als adres Arado-Wohnlager, maar alleen Wohnlager. Anders kunnen we er last mee krijgen. We hebben een zeer muzikaal programma hier. Onder het schrijven zing ik Sarie Marijs en Ouwe Taaie, Vader Jacob en My Bonny mee. 12 zijn er thuis van de 18 maar ze maken lawaai voor 120. De stemming is best. De dominee, Ad Sluiter voert deze bijnaam, was net aan het schrijven en vond dat er teveel lawaai was. Prompt werd er een stilte-actie op touw gezet. Iedereen ging fluisteren en op zijn tenen lopen. Dat duurde 2 minuten en toen brak er een hels lawaai los dat zingen moest voorstellen. Dominee gegrepen, natuurlijk! Maar het is toch lolliig. Iedereen heeft pap of zo gekookt en er heerst een verzadigde, opperbste stemming. Ik heb macaroni gekookt met gecondenseerde melk en ben nu aan een pijp met mijn tabak bezig. Je ziet ik heb mijn pakket en ik ben er zo blij mee als een kind. Alles wat goed overgekomen. Het was een volkomen verrassing voor me want zo gauw had ik niets verwacht. En jouw pakket kreeg ik vandaag. Dat heeft een vriend van onze kamer gehaald voor me in Brandenburg. Jouw pak was wat kapot gegaan. Maar de tomaten zijn toch goed overgekomen, al zijn sommige kapotgegaan. 't Is me een hele stapel zeg. En de erwten kwamen als extra verrassing helemaal onderin. Zoete lieve Gerritje wordt nu gezongen. Ik denk dat ik ze bij mijn brood opeet. Ik heb wel geen post gekregen de laatste tijd maar uit de pakketten weet ik tenminste dat alles goed gaat. Madelein, wil jij nu mijn vrouwtje

zijn, is het nu. Bovendien hebben we vandaag een Rotterdammer gesproken die Woensdag (een scheet uit jouw ... verpest de kamer in het rond, Madelein, Madelein) uit Holland is gekomen. Daarbij bleek dat geruchten (De Roos van Honoloeloe) over een bombardement die hier liepen, niet juist zijn. (Bei mir bist du schön). Ik zit nu goed in mijn levensmiddelen, al ben ik er direct aan begonnen. Kersen, boter, jam, het is geweldig zeg. Het jampotje had een barst en er is iets uitgelopen. Maar ik heb ze overgeheveld in een ander potje. De boter was niet nodig geweest, zeg. Dat kunnen ze thuis niet missen en ik kom hier niet tekort. De macaroni was heerlijk, de tabak enorm, een tomaat heb ik ook op. .... Schep vreugde in't leven, zingt de kamer.

Dan in de brief een verslag van een bespreking met enkele mensen over de bijbelkringen. Ook een paar gereformeerde jongens zijn erbij, waarbij de opmerking: *we zullen samenwerken alsof er geen verschillen bestaan.* Daarbij een ontmoeting met Herman Pieters, die JB vroeg of hij een broer van Wim was. Herman was een vriend van Wim uit de Havenzichtstraat [Rotterdam]. *Hij vertelde dat hij net 14 dagen geleden kersen had gekregen van vader toen hij bij ons voor de deur met Reinie Venema stond te praten. Hij vertelde ook dat het met Riet goed ging. .... Vader zag er wel goed uit, zei hij. Waar die kersen vandaan kwamen geloof ik wel te kunnen raden. .... Het pannetje en het briefpapier kwamen uit de hemel vallen. Alles is goed overgekomen. Mijn overall heb ik nu aan. Die bewaar ik voor 's avonds thuis. Dan trek ik mijn broek uit zodat ik die wat spaar. Vandaag heb ik mijn witte jas op de zaak aangehad. Hij is geloof ik oorspronkelijk van tante Marie geweest, hè? Het is tenminste aan de sluiting te zien een vrouwenjas. De tomaten waren vandaag helaas voor het merendeel beschimmeld. Gek hè, vijf dagen zijn ze onderweg geweest en niet beschimmeld en nu ineens begon het. Maar niettemin heb ik er verschillende van nog gegeten en tomaten hebben me nog nooit zo lekker gemaakt. Dat komt denk ik omdat we geen ander fruit krijgen. Met een beetje zout smaakte het heerlijk, ook een paar kamergenoten hebben ervan genoten.*

Ad en Leen zijn naar Pfarrer Schön geweest om te vragen of die in Neuendorf een lokaliteit voor ons had. Het resultaat was dat er misschien Hollandse diensten gehouden kunnen worden door een gereformeerde ouderling in het kerkje van Neuendorf. *Onze bespreking van gisteravond had ten doel de bijbelkring die teveel voor ingewijden werd een meer evangeliserend karakter te geven zodat we de arbeiders en onkerkelijken niet afstoten. Ik geloof dat we buiten de theologen nog een fijn stel jongens hebben die mee willen werken. Onder anderen die Herman Pieters die de eerste inleiding zal houden. We willen onderwerpen behandelen als: Wat is geloof? Wie is God? Wie is Christus? Kan een mens vernieuwd worden, etcetera. Leen Blok heeft dat grotendeels uitgedacht. Als schema nemen we de Apostolische Geloofsbelijdenis. Die werken we af, dan zijn we zeker alle kernpunten te noemen. Alleen op de kring vertellen we niet dat het de Ap. geloofsbelijdenis is, maar daar houden we een inleiding met een pakkende titel. We zullen die avonden eens per twee weken houden en in de andere week een oefenavond voor de kerngroep. We zullen proberen een lokaal te krijgen, want officieel is het hier niet geoorloofd. Natuurlijk maken we ons geen illusies dat het meteen goed zal gaan maar toch is dat een goed begin, geloof ik. Zwarte debatten zullen we zoveel mogelijk tegengaan en de leiding zal vast in handen gehouden worden. Dit zijn zo onze plannen Toos en verder moeten we maar afwachten en leiding vragen op dit werk. Gister zijn we ook naar de kerk geweest. Er waren niet eens zo heel weinig mensen, maar de dienst was niet veel zaaks. Vooral de preek (over Johannes den Doper) was zeer slecht. Hij was afgelopen toen ik het gevoel kreeg: nu begint het eigenlijke Christelijke deel van de preek.*

Volgt een verslag van de vervelendste dag tot nu toe op kantoor, onder directe leiding van de chef Meier. Maar er was niets te doen, er was geen lectuur meegenomen. Dan maar klinknagels tellen. 's Avonds zakdoeken wassen. De middag erna kregen Leen en JB een stuk plaatijzer om op te meten en na te tekenen; JB: *het is werkelijk aardig werk.* 's Avonds strijkt JB zijn gewassen zakdoeken en overhemden (iemand op de kamer had een strijkijzer meegenomen) en noemt dat wel geen mannenwerk, maar is na afloop toch voldaan over zijn prestatie. Heel de kamer is in afwach-

ting van briefpost, in een andere kamer was die wel gekomen, maar de brieven zaten onder de modder. Men vraagt zich af of dat door de bombardementen komt.

JB kreeg nog een briefkaart van Rieuwert, die transportarbeider is geworden maar daar blij mee is omdat hij nu minder werk heeft. JB hoopt hem in Berlijn op te zoeken, en ook Henk en Bert. Maar, zo stelt hij, van een gesprek met de Siemens-mensen kom je altijd zo down terug.

L-20: brief, geschreven 12 juli, ontvangen 5 augustus (20).

JB begint met klacht dat hij al weken lang geen brieven heeft ontvangen, en neemt aan dat het omgekeerd ook wel zo zou zijn. Toch maar gewoon door gaan met schrijven en deze per luchtpost versturen. Dan een verslag van bezoek van Leen en JB aan Berlijn, dit naar aanleiding van een briefkaart van Bert dat Henk zaterdag jarig was. Reis in propvolle trein naar Potsdam, daar glas Malz gedronken, met de S-Bahn door naar Berlin-Gartenfeld dat ver buiten de stad ligt. Daarna nog een half uur lopen naar het Lager, in stromende regen, samen met een Fransman die de weg wist. JB: *Het lager daar bestaat uit meer dan 100 houten barakken en biedt een troosteloze aanblik. Ik ben er voor om na de oorlog al die mensenopslagplaatsen in een geweldig auto-dafé te veranderen.* Daar Bert en Henk getroffen, die met andere Leidse theologen in één barak zitten: Dolf den Tonkelaar, Tjomme Alkema, Jaap van Duyne, Leen de Vrijer; en enkele Utrechters: Wim Barnard, Jo Visser, 2 van der Endes en Piet Dick. Dan nog enkele andere studenten, samen 16 man. De begroeting was zeer hartelijk, Henk is weeer beter en zag er niet slecht uit. Leen de Vrijer ligt in het ziekenhuis (geopereerd aan zijn arm) en Piet Dick (hartkwaal, hij mag waarschijnlijk terug naar Holland). Daardoor waren er twee bedden vrij waarop JB en Leen geslapen hebben, hoewel dat eigenlijk verboden en niet zonder risico was. Het viel JB nogal mee hoe de studenten hier woonden, hoewel hij zelf in Neuendorf in een betere barak met een ruimere kamer zit. Veel van de studenten in Berlijn krijgen van het thuisfront regelmatig pakketten met eten opgestuurd. Het eten in de cantine is daar altijd soep, die vaak slecht is maar op de zaterdag en zondag dat JB daar was volgens hem heel behoorlijk. Bovendien op zondag een grote portie pudding. De rantsoenen zijn voor het zware werk dat de studenten moeten doen niet voldoende, maar men went er wel aan. Overigens hadden JB en Leen het nog veel slechter voorgesteld. Zondag kregen ze een bonbon en echte thee en Sanovite. Dolf den Tonkelaar krijgt zoveel opgestuurd dat hij om de andere dag rijsttafel eet.

Zondagmorgen zijn we naar de Kaiser Wilhelm-Gedächtniskirche geweest en hebben daar een preek gehoord van dr. Jacobi: de beste preek die ik in Duitsland gehoord heb. Een eenling maar een grote figuur is dat. Als er in Holland zo'n predikant was, zou ik hem in Rotterdam willen zien. Volkomen zuiver Bijbels preekte hij. Zijn tekst was: Mattheus 13:24-30 [de gelijkenis van het onkruid in de akker] en zijn thema: het geduld. Volgt een uitgebreide samenvatting van de preek: God die geduld met ons heeft, maar de duivel niet. Die is rusteloos, diabolos = tussenwerper, hij werpt zich op tussen God en de mens. .... God is geduldig en al lijkt het alsof deze wereld aan den duivel ten prooi valt, het komt alleen doordat God de tijd heeft. God heeft de eeuwigheid zelfs. Toos, dit is wat ik nog onthouden heb van de preek. Je kunt er misschien wel uit merken, hoe fijn en actueel hij was. Jacobi is een man die zuiver en alleen let op wat God van hem verlangt en dat is tegenwoordig niet eenvoudig. Na afloop met ca. 50 mensen aan het avondmaal gegaan: het was prachtig en zeer plechtig. Na de kerkdienst is JB met Bert de stad ingegaan om Leen de Vrijer op te zoeken, maar Henk ging niet mee: hij is eigenwijs en koppig, maar de anderen hebben besloten hem niet helemaal au serieux te nemen: voor een groot deel zouden het zenuwen van Henk zijn, maar hij heeft bij veel mensen de nodige sympathie verloren.

Laatste nieuws: we hebben wel 700 gram brood [per week] minder, maar daarentegen onze eigen bonnen. Dezelfde rantsoenen als in Babelsberg. Een groot nadeel is alleen dat we zover moeten lopen of bussen om in de stad te gaan eten en boodschappen te doen. .... We hebben inmiddels een soort 2e front, hè, Op Sicilië. Eens afwachten wat het wordt. Dergelijke dingen kunnen van invloed zijn op een spoediger vrede. Daar verlang ik ontzettend naar. Ik zelf hoop dat het met kerstmis is afgelopen. Maar je kunt er niets van zeggen. De Duitsers op de zaak verlangen en verwachten dat

het vrede wordt. Sommigen zijn natuurlijk rosvast overtuigd van hun eigen overwinning. Maar de meesten hebben zat van de oorlog.

JB-21: brief, geschreven 23 juli, ontvangen 30 juli (19; meegegeven aan een verlofganger).

Eerst een overzicht van hoe lang de per post opgestuurde brieven uit Nederland er over deden: van 24 tot 34 dagen. Maar nu komen ze los: van 16 tot 23 juli zeven brieven, waarvan eentje met een verlofganger mee, een vriend van Ed Haasbroek. Daarin foto's van Toos, waar JB heel blij mee is: *Ik dacht altijd dat jij niet goed op foto's kwam, maar nu weet ik wel beter. ... En magerder ben je zo te zien ook niet geworden. .... In de kamer vonden ze dat je onbehoorlijk je benen tentoonstelde. Laat ze maar praten, hoor.* Op werk vond Gruppenführer Heer Schray de foto's ook 'ganz nett'. Hierna een verslag van een bezoek aan Berlijn, op zaterdag 10 juli, op verzoek van Bert, omdat Henk jarig was. In een overvolle trein, zonder problemen door de contrôle gekomen. Heel af en toe wordt er iemand gepikt, drie dagen politiebureau is dan de straf, en die dagen schijnen af te worden getrokken van een eventueel verlof. Maar, zo stelt JB, de kans om opgepakt te worden is heel klein. *Van verlof gesproken: de Franse arbeiders die binnenkort met verlof zouden gaan, mochten ineens niet. Zouden ze een invasie verwachten? Enfin, Siemens viel ons niet tegen. Bert was nog dezelfde en Henk weer opgeknapt, alleen stront eigenwijs (vergeef me de term) en recalcitrant. Hij zag er niet slecht uit. Hij had een pakketje gehad waarvan hij de herkomst niet wist. Hij vroeg me of het van jou kwam. Ik wist het niet, maar uit een van je laatste brieven weet ik dat jullie het gestuurd hebben. Voor eenzamen, zieken en andere zieligen der aarde....* Volgt een opmerking van JB dat hij ook tot die groepen behoort, en graag pakjes krijgt. Maar dat hij de geste jegens Henk natuurlijk heeft gewaardeerd. Verder is JB bij Bert en Henk volgestopt met eten, kreeg zelfs een pak gort mee en een pakje Benalac [?]. Omdat Leen de Vrijer en Dick ziek waren kon JB zelfs op de kamers slapen, hoewel dat streng verboden was. De Lagerführer van Siemens is een mooi figuur, die er twee hoeren op na houdt: een Kroatische en een Bulgaarse.

JB: *Lagerführer hebben trouwens niet mijn sympathie. Er zit veel schuim onder. Wij hebben er drie, een is er wat geschikter dan de anderen. Toen er eentje [van ons] door zijn bed gezakt was, vroegen wij hem of het bed niet gemaakt kon worden. Antwoord: niet nodig, want de soldaten aan het front hebben het nog slechter. Van de meest geschikte hebben we toen de reparatie gedaan gekregen. Maar ook die vind ik nog een ellendeling. Onze bedden moeten volgens een bepaalde methode opgemaakt worden. Als dat niet in orde is, komt die kerel wel eens klagen.*

Op zondagmorgen zijn we naar de Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche geweest, waar dr. Jacobi preekte. Erg goed. ... Het is een felle anti-partijman, hebben we me verteld. Nu dat kan ik me voorstellen. Vaak hoor je preken met politieke en vaderlandslievende bijmengsels. Maar dit was helemaal zuiver. Volgt een beschrijving van Henk, die erg eenzellig is en op het medelijden van andere mensen werkt. Hij heeft een flinke tik gekregen en wil dat maar al te graag laten merken. Leen de Vrijer gaat goed vooruit, van de 20 mensen die bij hem op de zaal liggen zijn er 18 tegen 't regime. JB gaat op bezoek bij Piet Dick die een dubbele hartkwaal heeft en vrij zeker naar Holland teruggaat. Bert heeft een baas die fel anti-partij is en veel arbeiders zijn daar anti (allemaal SDAP'ers). JB weet niet hoe de verhoudingen op zijn werk liggen, maar zijn baas gaf aan dat de Amerikanen de oorlog zullen winnen.

Vervolgens: *Vorige week ben ik naar de Bekenntniskirche geweest, dat is geen kerk maar een zaaltje. Er waren niet veel mensen maar toch niet veel minder dan er in de kerken te vinden zijn. De preek was wel goed, hij ging over Romeinen 8: 18 en volgende. Na afloop werd gebed[en] voor ds. Niemöller en 17 andere met name genoemde gevangen genomen predikanten. 1 predikant of gemeente[lid] was uit een concentratiekamp ontslagen. Daarvoor werd gedankt. ... Onze bijbelkring is opgeschort. Hij is niet geoorloofd zonder toestemming van een of andere kerkelijke instantie. Daar wachten wij nu op.*

Zondag 25 juni: JB meldt dat hij net in de Havel heeft gezwommen, die op 100 m van het kamp stroomt, en schrijft nu aan de brief, terwijl hij aardappelen en prinsesseboontjes aan het koken is.

Toestemming is gekomen van Pfarrer Schön om de bijbelkring in een lokaliteit in Neuenburg te houden, en dat dat een aansporing is er alle kracht achter te zetten. Lastig genoeg vanwege de eentonigheid van de werkdagen. *JB: In de praktijk van mijn leven blijkt nog niets van mijn Christen zijn. Er zijn wel ogenblikken van nadenken, maar ze zijn zeldzaam. .... Je kunt toch niet zomaar een wildvreemde vent aanschietsen om met hem over het geloof te beginnen. Toch gaat hier geloof ik om het allerbelangrijkste. In Holland vinden de mensen geloof ik dat de tijd in Duitsland de tijd van de grote verleiding is voor de jongens. Dat mag af en toe en soms wel zeer ontrustbarend waar zijn, voor mij geldt het niet en evenmin voor mijn kamergenoten. Ik zie deze tijd als de tijd van beproeving van het geloof. Nu zal blijken of je inderdaad geloof hebt en getuigen wil. Nu zal bovendien blijken of je in het gewone leven de moeilijke taak kunt volbrengen om het met je geloof te doorlichten en niet zo maar er op los te leven. Als ik dat niet volbreng is deze tijd voor mij louter verlies geweest. Dan heb ik de strijd verloren. Als ik ervoor vecht om hier in gemeenschap met Christus te leven, dan is deze tijd winst. Ik heb hier wel horen zeggen dat het voor een student die alleen maar studeert en buiten het 'gewone leven' staat wel eens goed is om met het gewone leven kennis te maken. Ik begrijp dat niet goed. Ik vind het meer 'gewoon' dan 'leven' om de hele dag achter een tekenbord te staan. Voor jongens die op een fabriek komen en daar het arbeidersleven meemaken geldt dat dunkt mij nog veel meer. Maar wel kom ik tot de ontdekking dat het moeilijk is als je de hele dag werk hebt, om Christen te zijn. Je werk is eigenlijk een volkomen onverschillige zaak. Je kunt niet Christelijk of on-Christelijk tekenen net zo min als je Christelijk of on-Christelijk kunt voetballen. En de hele dag ben je (als je werk hebt tenminste) met je gedachten bij het werk. Hoe moet je nu Christen zijn op kantoor? Het kan alleen tot uitdrukking komen allereerst natuurlijk in je eigen innerlijke onzichtbare verbondenheid met God en dan in je houding t.o.v. je collega's. Je weet waarschijnlijk even goed Toos hoe moeilijk dat is omdat je zelf ook de hele dag kantoorwerk hebt. Het lijkt wel zo dat je pas in je vrije tijd aan God kunt gaan denken. Het is niet zo natuurlijk, het kan wel anders maar het valt niet mee. Wat is godsdienstig gezien de waarde van werk? ... Ik kan geen zegen vragen op mijn werk hier. Geldt dat ook niet voor bv jouw werk. Natuurlijk in heel wat mindere mate, omdat wij evident aan onrecht meewerken. Maar doe jij dat zij het indirect ook niet? Liefste, ik ben niet recht duidelijk en kan zelf nog niet recht duidelijk zeggen wat ik wil. Laat ik dus niet verder gaan maar alleen dit zeggen: wat is het voor een dominee die zijn hele tijd aan de godsdienst kan besteden (plat gezegd) toch gemakkelijk en gevaarlijk om te veronderstellen dat andere mensen ook in die positie zijn. Enfin, deze ervaring is misschien al weer een stukje winst voor later. Jouw uittreksel van den zaaier heb ik nog maar vluchtig doorgezien maar ik er wel wat aan hebben bij nadere bestudering. Het is niet nodig om eens in de week zo'n uittreksel op te sturen hoor. We wisselen elkaar toch af met de inleiding. Bovendien willen we niet telkens een pericop uit de bijbel nemen, maar pakkende onderwerpen voor niet-kerkelijken. .... De boeken die je hebt opgestuurd, heb ik nog niet ontvangen. Heb je een methode gevonden om ze over te sturen? Of gaat het via dominee Wildschut, van wie geloof ik ook de ordes van diensten afkomstig zijn. Hoe ik daaraan kom? Wel, Ad Sluiter heeft de zelfde ordes van dienst via een verlofganger van Wildschut ontvangen. En ook hoorde ik dat hij een manier had om boeken op te sturen. De enige moeilijkheid is: hoe krijg ik alles binnenkort weer naar Holland? Dit binnenkort geloof ik zelf met mijn verstand niet, hoor. Maar in mijn hart is er zo'n gevoel dat het niet meer duren zal, voordat ik terug ben. Het gaat tegen elke redenering in en ik vind het zelf onzin, maar toch is het zo. Het zal wel niet uitkomen dit voorgevoel maar laten we het hopen. Sicilië gaat zo dat er misschien weer spoedig grotere dingen gebeuren die beslissend kunnen zijn. Alleen hoe lang kan alles nog duren. Toch zie ik meer perspectief dan toen ik hier kwam. De Psalmen van de Groot en in de binnenkamer van het Oude Testament, zijn die van mij? En Marcus van Rie? Of komt het van een of andere instantie die daar voor zorgt? De gelijkenissen van Baarslag lijkt me het nuttigste boek. Ze zijn meer om te laten lezen geloof ik dan om zelf bijbellezingen van te maken. Want zoveel boeken heb je daarvoor niet nodig. Maar als het pakket aankomt zullen de boeken ook gebruikt worden geloof dat maar.*

Het leven gaat hier zijn gewone gang. De dagen die in het begin zo lang waren, nu ik wat gewend ben en het tempo te pakken heb. We hebben weinig werk en toch overuren. Dat vond je zo gek, hè? Nu het is afwisselend. Op het ogenblik is er werk genoeg maar is er haast niets te doen. Soms werk ik heel behoorlijk door en dan gaat de tijd nog eens zo vlug. Maar meestal is het op je gemak daar. Als we eens geen zin meer hebben (vrijwel de hele dag) vluchten we naar de zeer druk bezochte wc voor 'Ausländer'. Daar laat je het deksel dan neer op de bril en dan ontstaat een prachtige stoel waar je kunt lezen of slapen. 5x per dag naar de wc is gewoon. Een kwartier blijf je dan weg. 2x ga je echt en 3x een kwartier om te lezen. Dat is wel het gemiddelde. Vaak moet je nog wachten omdat de belangstelling te groot is. Is dat op jullie kantoor ook zo? Ik geloof van niet. En tussendoor luieren we ook nog wel maar meestal werken we wel. Hierna een beschrijving van een tekenklus, met het maken van een vooraanzicht, bovenaanzicht en zijaanzicht van allerlei onderdelen, met een schetsje van een stuk gebogen plaatstaal. Dan schrijft JB: Soms kunnen we heel aardig praten met verschillende Duitsers op onze afdeling. Achter ons staat een man die lid is van de partij. Maar je kunt alles tegen hem zeggen. Hij is heel geschikt en zeer gematigd. Alleen wat dom. Naast hem staat er een die geen partijlid is en die zijn huis en have in Essen heeft verloren. Nu hokken ze met hun allen op 1 of 2 kamers in Brandenburg. Vroeger heeft hij in een glasfabriek gestaan. Zo is het met meer op de afdeling. Deze mensen zijn verplicht om voor de wapenindustrie te werken en verkeren dus in enigszins hetzelfde geval als wij, alleen met meer enthousiasme meestal, ofschoon hun ijver en werklust ook niet zo geweldig zijn. Een tekenaar staat na het werk in zijn sigarenwinkel, een ander achter de tapkast. Over de moraal hier ben ik niet zo te spreken. Een jong meisje op onze afdeling - we noemen haar Sepie - staat zich constant op te dringen aan een getrouwde man. Het is een fraai gezicht. In Holland gaan ijselijke verhalen over de zedelijke toestanden hier en over de gevaren die je belagen. Zelf merken we er niet veel van maar het is een feit dat je als je hier bv. een verkeerde vriend hebt, snel op 't slechte pad kunt raken. De Opelfabrieken hebben zelfs een bordeel voor aangestelden ingericht. Toch geloof ik dat je te pessimistisch bent voor het merendeel der jongens die hierheen komen. Ik sla de Hollandse jongens wel zo hoog aan dat ze zich in 't algemeen er wel doorheen slaan. Er zijn natuurlijk uitzonderingen en er komen smerige dingen voor. Het is nog altijd zo dat we na ons werk pas beginnen te leven. Nu we onze eigen bonnen weer hebben moeten we ook nog boodschappen doen. Ondanks de 700 gram brood minder zijn we er niet op achteruitgegaan. Allereerst hebben we in plaats van 1x 's middags eten 2x werkessen 's middags 1x en 's avonds 1x. Dat zijn iets kleinere porties dan het gewone eten en alleen voor diegenen die eigen bonnen hebben. Per week leveren we daarvoor in: 80 gram vet, 200 gram brood en 200 gram vlees. Verder koken we nu zelf aardappels bij. We hebben elektrische kookstelletjes waarop we dat doen. Vandaag hebben Leen en ik (wij koken samen) toch een maal bereid dat even goed was als we thuis aten (behalve Zondags dan). Ik heb aardappels en prinsessebonen gekookt en een uitje gebakken. Leen heeft een jusblokje tot jus verwerkt en er ook wat bloem door gedaan. Werkelijk Toos, wat eten betreft zou ik eventueel vrijgezel kunnen blijven. Als het beslist moest tenminste. Maar het moet gelukkig niet en eten koken is maar een onderdeel van jouw latere taak. Nee vrijgezel word ik toch maar niet. Ik kan nu best begrijpen wat een hekel jij hebt aan aardappels schillen. Wat krijg je daar vuilen handen van zeg! nu scheelt het dat we nieuwe aardappelen hebben. Alleen kousen stoppen kan mij niet bekoren. In al die tijd heb ik zegge en schrijve 1 kous gestopt.

Hierna een beschrijving van de staat van de kleren van JB: of vuil of sterk aan het slijten. Vandaag loopt hij in een voetbalbroekje en een trekkershemd, met de vraag of ze daarvan nog meer exemplaren van thuis willen opsturen. Plus de opmerking dat de pakketten regelmatig aankomen, en dat hij nog niet is toegekomen aan het terugsturen van lege pakketten. Schoenen zijn een ander probleem: één paar is voorzien van nieuwe zolen door een schoenmaker (voor 4 mark in 8 dagen), maar nu zijn ze te klein om er met sokken aan in te kunnen. Een ander paar moet ook gerepareerd worden, maar hoe met deze rommel de winter door te komen? Aan nieuwe schoenen is ook hier niet te komen. Volgt een beschrijving van kamergenoten: *De dominee [Ad Sluiter] ken je al, Pietje*

Plaisier, oftewel het perverse kereltje, is je nog onbekend. Dat is een Delftenaar die graag een een schuin mopje tapt. Aardige vent. Dan is er nog een vd Spiegel, een boom van een kerel. Dit zijn twee van de sympathieksten. De dominee is iemand die je gauw op de kast krijgt. Als hij iets kwijt is dan heeft prompt iemand het gestolen. Achteraf blijkt hij het zelf natuurlijk weggemaakt te hebben. Al met al is het een gezellig stel. Je vroeg je af in een van je talrijke brieven (ik ben recordhouder met 22, dan volgt Leen met 19) of ik niet een kamer kon krijgen. Het kan wel. Een van onze kamer doet pogingen in die richting. Maar toch zou ik het niet willen. Er zijn aan het lagerleven natuurlijk nadelen verbonden, alleen al dat het in deze warme dagen geweldig heet is. En als er dan de hele avond nog gekookt wordt en je hebt een bovenbed zoals ik, dan begrijp je wel dat het erg benauwd is. Ook de kakkerlakken zijn wel lastig, hoewel onschadelijk. Maar daar tegenover staat een gezelligheid en een kameraadschap - om dat ellendige woord te gebruiken, die je voor een goed deel door de beroerdigheid heen helpen.

Je weet al dat ons lager naast het vliegveld ligt. Maar wees vooral niet bezorgd Toos, er is in Brandenburg nog niet 1 bom gevallen, in heel de oorlog niet. Heel zelden is er luchtalarm waar we meestal doorheen slapen. Nog nooit heeft het afweergeschut anders dan bij oefeningen geschoten. Je rolde haast het bed uit! ... Volgen opmerkingen over het thuisfront, over het bericht dat moeder Bouterse zich niet lekker voelt (zenuwen?) Over zichzelf schrijft JB: Ik heb nu ook mijn 3e verkoudheid zo'n beetje achter de rug. Dwz eigenlijk geen verkoudheid maar benauwdheid en hoesten en piepen. Ook een zenuwverschijnsel denk ik. Maar met de zon vandaag heb ik het een flink stuk weggekregen. Dan een vraag of vader (Bouterse) weer schulden heeft, en boos zal zijn omdat hij zijn radiotoestel wel zal hebben ingeleverd. JB weer aan het woord: Moed houden, ze krijgen op d'r bliksem. O, nee, dat is geen taal voor een antimilitarist. Van [broer] Wim weet ik alleen dat hij op een fabriek in Utrecht zit, meer niet. ... Wat je over je moeder schreef Toos vind ik beroerd. Ik wil er niet teveel van zeggen om je niet in de put te helpen. Probeer het op humoristische wijze af te reageren, zo'n bui. Doe anders of je neus bloedt. Probeer in ieder geval het langs je koude kleren af te laten glijden. Je hebt het moeilijk genoeg en onenigheid in huis kun je niet hebben nu. Doe je moeder in ieder geval de groeten en vraag of ze niet eens een lekker roggebrood voor me kan bakken. Maar goed droog want anders schimmelt het. En per Van Gend en Loos want dan gaat het vlugger. Ik heb al zoveel sneetjes roggebrood bij jullie gemist dat er nu wel weer eens een roggebroodje op kan overschieten. Lees deze woorden voor in de familiekring Toos. Maar zorg dat je vader erbij is. Dan weet ik dat ik mijn roggebrood nog krijg ook. Vertel ook dat ik van de jongens van Siemens gortmout heb meegekregen omdat ik zo weinig had. Maar wacht een goede bui hiermee want anders komt alles weer op jouw arme hoofdje. Hoe is je vaders verjaardag geweest, heeft hij mijn brief nog gekregen? Zijn brief heb ik nog niet ontvangen. Bedank Rie voor haar briefje. Zoiets verzoent veel vervelende herinneringen. En is Jopie nog steeds zo verwend en lastig. Toch is het een beste meid want ze heeft me een fijne brief geschreven die ik nog beantwoorden zal. Toos, ik heb nog liever elke avond ruzie met je moeder dan dat ik nog een dag langer hier zit.

Vervolgens schrijft JB over acht brieven die Toos had gestuurd, waarbij zij - wat ze zelf aangaf - niet altijd even veel inspiratie had. Daarbij een brief over een leuke band, wat bij JB gevoelens van vertedering oproep. Met de verzekering dat hij nog steeds dezelfde is, en graag Toos een beetje op stang zou willen jagen, plagen en kietelen. Afsluitend met: *Moed en vertrouwen Toos. En bidden. Dat is voor mij erg moeilijk. Ik ben vaak te moe om te bidden. En vaak denk ik: doe het maar niet want je hebt vandaag de hele dag niet aan God gedacht. Maar aan jou is toch altijd mijn laatste gedachte en mijn gebed voordat ik in slaap val, Toos. Wij zullen het later zo fijn hebben. Wij zullen voor altijd weten wat het betekent elkaar te missen en eens te meer genieten van ons samen zijn en ons getrouwd zijn. Neem jij later bij mij in de kerk ook geen tasje mee? Pas maar op hoor want ik zal je zo tot tranens roeren dat je je zakdoekje nodig zult hebben. Je gesprek met Bakhuizen vond ik toch zo leuk. En te denken dat ik bloed heb gezweeten bij hem. Je stijgt in mijn achting. Houdt zo maar gesprekken, heel gezellige zelfs, met proffen. Zo ver heb ik het niet gebracht. Toos, je vergeetmijnetje heb ik gekregen. Ik heb jou ook een bloemetje beloofd, hè. Maar tot dusver heb ik het*

geloof ik vergeten. De foto die van ons voor de barak is gemaakt is helaas nog niet klaar. Die zal wel niet met deze brief meekunnen. O ja Toos, ik heb helemaal vergeten je heel hartelijk te bedanken voor de marken die je me per postwissel en brief hebt gestuurd. Fijn, liefste dat je me zo kunt helpen. (Omdat ik nog blijer was met de foto's was ik het vergeten). Ook vaders geld is te langens leste aangekomen.

Volgen groeten aan familieleden en het adres van de verlofganger via wie een brief retour kan worden gestuurd: A.J.G. Caspers in Utrecht. Hij is een van de kamergenoten van JB, is al 8 maanden in Duitsland. Volgt de slotgroet.

Dan een vel met een lang P.S. Daarin de melding dat JB drie nieuwe brieven van Toos had gekregen plus eentje van zijn vader en moeder. Verder opmerkingen aan Toos vanwege de bijlessen wiskunde die ze geeft aan scholieren, met helaas niet al te veel succes. En over Jan van Leeuwen, die kennelijk niet alleen bij JB kan rekenen op weinig sympathie. Dan: *Vertel van Wim Barnard niets ook niet aan anderen. Wat hij heeft is niet precies bekend maar elke bericht over zijn gezondheid zou misschien een ongemotiveerde ongerustheid veroorzaken. Hij zei me dat een longtop misschien geïrriteerd was. Dat kan beroerd maar ook tamelijk onschuldig zijn bij goeie behandeling. Maar de mensen schrikken zich al dood bij zo'n mededeling. Ik zal jou alles schrijven over mijn gezondheid. Alleen al omdat ik het zo vreselijk interessant vind om eens een beetje beklaagd te worden. Bedank je vader voor zijn brief, Toos. Ik vond hem fijn en zal hem beantwoorden. Hoewel er niet gesproken werd van enig conflict met je moeder meende ik te lezen dat je vader je veel steun geeft. Na de slotgroeten een PS: Heeft Fred Keja nog last gehad van het bombardement?*

JB-22: brief, geschreven 1 augustus, aangetekend verstuurd 4 augustus, ontvangen 18 augustus (24).

Brief begint met de melding dat JB pas zondagavond is begonnen met schrijven, dit vanwege het doen van boodschappen en het halen van een pakketje. Beschrijving van de inhoud: *1. shag 2. sigarettenrolmateriaal 3. drie appels 4. suiker 5. koeken; 6. ontbijtkoek; 7. busje melk; 8. vispastei; 9. thee (last best, want dat zal wel van jou gekomen zijn). Ik geloof niet dat ik iets vergeten heb op te noemen. Ik ben er geweldig blij mee, dat snap je! De appels zijn al op en ook de koeken. Een lepel gecondenseerde melk is door mijn pap heen gegaan (die met taptemelk gekookt was, want daarvan krijgen we 7/8 liter per week nu). .... De doos gebruik ik nu om mijn brieven op te bergen. (29 van jou, 9 van moeder - met inbegrip van Piets verlofgangersbrief - en nog 11 andere). .. Een paar liggen geloof ik nog op kantoor zodat je die misschien zult missen in de lijst. ...*

Ik zal alleen nog een beschrijving van het weekeinde geven vanavond. Ik ben nl. door de hitte niet in de rechte stemming. Gisteravond heb ik mijn kast op kakkerlakken uitgemest. 10tallen beesten zijn verzopen in het hete water dat ik op ze heb gegooid. Ze zitten ook telkens in die rieten koffer van me. Die krenge zijn misschien wel heel onschadelijk maar tevens onuitroeibaar. Zoek eens op in een encyclopaedie Toos of ze schadelijk zijn en hoe ze verdelgd kunnen worden. Luizen hebben wij nog niet. Andere lagers wel, maar over een poos worden die uitgegast. Ook heb ik gisteren mijn andere paar schoenen weggebracht, je weet wel die met de canvas zolen.

Zondagmorgen zijn Kees de Jongh, Es Mignon (een vliegtuigbouwer), Leen en ik naar de Bekenntniskirche geweest. Er was geen dominee, maar een ouderling die een prachtige preek voorlas die echter ontsierd werd door 's mans voordracht. Ik had erge slaap en werd door een vlo geteisterd, vandaar dat mijn aandacht niet erg gespannen was. De preek ging over Jezus en de Kanaanese vrouw, maar ik zou je er niets van kunnen navertellen behalve dat bidden is: het onmogelijke van God verlangen. Dat kwam er telkens in voor. Het zal wel de kerk worden waar ik het meest naar toe ga Toos want je voelt je daar nog het beste thuis. Geen politiek op de preekstoel en meestal goeie preken. Alleen is er een tekort aan predikanten. De gemeente hier bezit zelfs geen eigen voorganger. Vandaar gisteren die ouderling de verder echter de dienst als predikant leidde. De koster schijnt met Niemöller gezeten te hebben voor wien elke zondag nog gebeden wordt.

Na de kerkdienst is het groepje gaan eten in de cantine in Neuendorf (spercieboontjes die niet waren afgehaald), met de opmerking: *dat eten in zo'n grote zaal vol mensen gaat me zo vervelen!* Terug in het lager hebben JB en Leen een maal gekookt van aardappels en witte kool dat dankzij

de jusblokjes van Leen veel beter smaakte dan dat in de cantine. Dan een beschrijving van de hitte (35 graden in de schaduw), waardoor niemand meer werkte. Op kantoor lag nog een brief van Leo Ritmeester die via Babelsberg gekomen was (verzendsdatum 28 juni) en een brief van Toos van 7 juli, plus een *pracht van een roggebrood van een zekeren, mij volkomen onbekenden, heer Slangen die ik t.z.t. een bedankje sturen zal. De 20e juli was het verstuurd. En prachtig overgekomen. Wil jij mij schrijven, Toos, wie die mijnheer is?*

Hierna de verzuchting van JB dat *het zo moeilijk is om op ideale wijze en met al onze krachten ons te wijden aan geestelijk werk: de tijd en de goede gelegenheid is er vaak niet. Stel je er geen te romantische dingen van voor! Natuurlijk zal ik alles doen wat ik kan. Dat is mijn taak hier.*

De brief wordt vervolgd op 3 augustus, op kantoor. Bezorgdheid van JB dat Toos het op haar werk zo druk heeft. En het advies om op vakantie te gaan. *Weet je wel hoe we precies een jaar geleden in Beekbergen genoten? Nu volgend jaar hebben we weer samen vakantie. Troost je daar maar mee.*

... Soms is het zo duister wanneer ik klaar zal zijn met mijn studie. Ik moet er zelf ook vaak aan denken. Maar vertrouw erop liefste, dat ik wanneer ik weer thuis ben, zo hard mogelijk zal werken om maar vlug klaar te zijn. Mijn aspiraties van eerst nog mijn doctoraal te willen doen heb ik al over boord gezet.* Wij zullen toch al lang genoeg op elkaar gewacht hebben. Hoe zal het zijn op de pastorie? JB: Voor de eerste weken dat ik preken moet heb ik in ieder geval al verschillende teksten van je opgekregen. Dit is een fijne tekst voor een preek schrijf je telkens. Maar Toos, ik zal steeds zelf de teksten uitkiezen hoor!

* Het was bij de theologiestudie mogelijk om na het behalen van de zogenaamde kerkelijke examens (als afsluiting van de kandidaatsstudie) te gaan werken als predikant. *mcjb.*

Ik vind jou maar een jaloers klein meisje weet je dat wel? Om zo afgunstig te zijn op Wim en Riet. Ik heb daar geen last van. Als ik hier een Duitse jongen en meisje zie lopen dan denk ik: wat ben ik blij dat ik niet zo'n mokkel heb; mokkel is namelijk het woord dat hiervoor past. In onze kamer worden de meest uitgezochte adjectieven voor die Duitse meisjes verzonnen. Het is gek maar ze zijn niet sympathiek. Overigens interesseren ze me geen bal. .... Jij bent je gewicht in goud waard. Dat vindt dr. Kammer blijkbaar ook want die stopt je maar vol met geld. Leuk is het anders hè, 20 gulden opslag in zo korte tijd. .... De aanleiding tot je opslag vind ik op afstand gezien niet ongemotiveerd. Als Ali werkelijk een aanbod had om elders 20 gulden meer te verdienen, dan vind ik dat wel een heel lastig probleem. Ik begrijp best dat je zoiets aanneemt.

's Avonds uit kantoor thuisgekomen liggen er weer 4 brieven van Toos, verstuurd op 5, 17, 20 en 23 juli. JB zal ze - op de laatste na - pas lezen als zijn brief is verstuurd. Hij moet eerst naar de stad om pantines te kopen, dat zijn houten zolen met van voren een soort bovenwerk. Ze lopen niet gemakkelijk, maar het spaart schoenen. Dan een opmerking over ds. De Kluis, prachtig dat die zich vrijwillig beschikbaar heeft gesteld als krijgsgevangene. *JB: ik ben bang dat hij nu in de ogen van het kerkpubliek een troontje naast onzen Lieven Heer krijgt. Maar dat is zijn schuld dan niet. Volgt slotgroet.*

JB-23: geschreven 7 (+ 10) augustus, ontvangen 13 augustus (22, brief meegegeven aan verlofganger).

Brief is begonnen in de Frühstückspause op het werk, met een verslag van een avontuur op het steeds druk bezochte toilet. Vooral de wc bij het raam is heel populair. JB was daar gaan zitten (klep neergelaten) om even de ogen te sluiten. Dat werd gezien door een Pool die hoge nood had (alle andere wc's waren bezet) en daarna door het raampje naar binnen probeerde te klimmen, wat iemand anders weer probeerde te verhinderen. Resultaat: een gebroken ruit, JB die op het matje moest komen bij de chef. Maar die was afwezig en zo liep het avontuur met een sisser af. Dan volgt een overzicht van de 40 brieven (met verzend- en aankomstdata) die JB van Toos heeft gekregen, waarmee hij de kroon spant in zijn kamer. Toos is optimistisch, maar JB dempt de verwachtingen en rekt niet op een spoedige terugkeer. Daarna een opmerking van JB dat zijn godsdienstig leven op een dood spoor lijkt te zijn: *het komt misschien omdat ik het zo moeilijk vind om*

naar buiten van mijn geloof blijk te geven. Ik moet denken aan iets waar de Oxfordgroep zo voor waarschuwde: dat het geloof dat je niet verbreidt een opdrogende bron is. De Oxfordgroep zag dat goed in al vervielen ze volgens mij in de fout dat ze de persoonlijke verhouding tot God dan maar verwaarloosden om toch maar gauw mensen te bekeren. Er is een driehoeksverhouding zei de Kluis, maar het moet ook een ware driehoek blijven. ....

Schep maar niet op over vetvlekken op papier hoor. Als ik wil kan ik er een veel grotere in mijn brieven plakken, want boter hebben wij meer dan jullie. Dat moet moeder ook niet meer opsturen want jullie komen daar veel slechter mee toe. Weet je waar ik ontzettend blij mee ben? Met de havermout van dr. Klammer. Dat is het makkelijkst koken en bovendien lekker. .... Kun je niet eens een etuitje maken voor mijn bestek? Dat wordt zo vuil als je het steeds maar in een papiertje of zo los in je zak moet meedragen naar de cantine. En kun je niet eens een Nederlands wapen voor me borduren? Dat zal wel moeilijker gaan maar dat zou ik zo leuk vinden om op mijn jasje te naaien. Je ziet wel Fransen met zoiets lopen.

Verder op zondagmorgen, 8 augustus, met verslag van een bezoek van enkele Hollanders aan de bioscoop. Die hebben zich geamuseerd bij de film 'De Gouverneur' die ging over regimentseer, nogal militaristisch was met een idiote strekking. JB bleef dit keer op zondagochtend thuis, langer in bed blijven liggen, met warm water gewassen en zich aangekleed als heer met overhemd en das. Plus omdat het niet zo warm was de slipover die Toos had gemaakt en die zijn geld wel opbrengt. 's Avonds een verslag van het eten: aardappels met komkommer, en een boek van Den Doolaard gelezen: Orient-Expres: een genot om weer eens een goed boek te lezen. Die dingen ontbreken je hier wel enigszins. Wat zou ik er voor geven om weer eens een mooi concert te horen of weer eens te kunnen zingen. Overigens is hier een concert gaande in onze kamer op 2 gitaren en 2 mondharmonica[s] benevens zo'n fluitje dat je voor 5 cent op de markt kon kopen. Het is gezellig maar leidt mijn aandacht wel enigszins af. Daaraan vooraf ging een kakkerlakkenjacht. Wat zijn die krenten toch vlug. .... 's avonds had ik de brief willen afmaken, maar Caspers kwam terug met jouw verlofgangersbrief van 12 kantjes en een brief van moeder en bovendien bracht de post me nog 4 brieven van jou, van 25.7, 27.7, 28.7 en ... 3.8! .... Ook de pas heb ik ontvangen. Daarmee ben ik niet eens zo blij als je misschien zou verwachten. De kwestie is dat der door Arado al gezorgd werd voor een pas. Verscheidene jongens hebben hem al moeten afhalen bij de politie. Er staat een stempel in dat je alleen in Brandenburg mag komen. Zonder dat stempel is de hele pas ongeldig. Dus ik moet nu naar de politie om dat stempel erin te laten zetten. .... Een voordeel van mijn pas is dat hij geldig is voor geheel Europa en de andere alleen voor Duitsland. .... Hoewel als de zaak afgelopen is, naar passen niet erg gekeken zal worden, denk ik. Maar je kunt nooit weten. Dan enkele reacties en vragen over de situatie thuis. Toos, ik vind het leuk dat je met je vakantie naar Blankenham gaat. .... Ik geloof dat je een vakantie zéér en zéér hard nodig hebt, Toos. Je gezichtsvermindering bevalt me niet. Ook meen ik in je brieven te merken dat je overspannen bent. Ik maak me werkelijk ongerust over je. Maar wat kan ik eraan doen op deze grote afstand? .... Lieveling, zorg dat je niet verder afvalt en niet te hard werkt. Desnoods schrijf je wat minder maar alleen in 't uiterste geval, ... P.S. Ik heb met een kamergenoot een pak zeepoeder geruild tegen 2 kussen van jou. Je moet wat voor mijn schone goed over hebben hoor!!

Nieuwe brief, geschreven 10 augustus, in enveloppe nr. 22 met voorafgaande bladzijden meegegeven aan verlofganger [Chris van Nijnanten, die in Nederland een examen bouwkundig tekenaar moet afleggen - mcjb].

Brief begint met complete lijst van ontvangen brieven, waarvan 3 met verlofgangers zijn gekomen. De laatste tijd gaat het weer beter of sneller met de briefpost. Maar het blijft vervelend om 'telkens weer alleen aan 't woord te zijn'. Dan een discussie over de relatie: Zeg, liefste, dat is me al verscheiden keren opgevallen dat je vindt dat wij elkaar vroeger niet genoeg waardeerden. .... Ik voor mij heb het idee dat ik altijd geheel voor je heb opengestaan en jij ook voor mij. Ik kan het best mis hebben hoor! Jij als vrouw hebt misschien een fijnere intuïtie in die dingen maar ik voel het dan niet zo. Wel voel ik steeds meer hoeveel ik van je ben gaan houden. Wij kennen elkaar toch

maar betrekkelijk kort. Ruim een jaar is het. .... Ik ben vaak ongeduldig en vooral als er in de politiek of in de oorlog iets gebeurt, dan word ik zenuwachtig en verval ik soms in buien van onredelijk optimisme, hetzelfde onredelijke optimisme waarvan sommige van jouw laatste brieven blijken te geven. Reken alsjeblieft niet op het najaar en zeker nog niet op de 16e oktober [verlovingsdag] Toos. De bombardementen in al hun gruwelijke wreedheid kunnen de doorslag misschien geven. Berlijn wordt bij voorbaar geëvacueerd. ± 2 miljoen mensen verlaten dezer weken de stad. Op de stations staan de koffers 4-5 meter hoog opgestapeld. De stemming is zeer down en bang. Iedereen verwacht nl. vandaag of morgen of over 2 maanden de totale vernietiging van Berlijn. Zoals Hamburg totaal vernield is en zoals nog meer steden vernield zullen worden. Van de ellende die zo gezaaid wordt merkt men hier niet zoveel omdat het in Berlijn nog tamelijk rustig is geweest in vergelijking met Essen en Hamburg. Maar wat je hoort vertellen is afgrijselijk. Ik begrijp niet dat er nog mensen zijn die durven zeggen: net goed. Het is inderdaad, de Duitse propaganda heeft gelijk maar maakt er helaas propaganda van: massamoord. En toch, wat is de korste weg. Zal het niet toch op deze wijze minder bloed kosten? Het is misdadig, alleen de anderen zijn geen haar beter. Maar dat dit is verdiend door het bombarderen van Rotterdam is gruwelijk en onjuist. Wil met spreken van een wreken van Rotterdam, dan is het reeds 1000x gewroken. Zelfs uit wraakoogpunt geredeneerd moet er toch ook een einde komen aan de wraak?

Hierna opmerkingen over een foto die Toos niet heeft opgestuurd, omdat ze zich daarop zo mager vindt. JB zegt: dat komt door de heimwee, die vreet je op. hij zag dat aan een kamergenoot die 15 kilo was afgefallen. Toos gaat logeren bij An in Blankenham, die een kind verwacht. Waarna een verhandeling hoe het is om een kind te krijgen, het verschil in beleving tussen een man en een vrouw daarbij. Als vrouw verlang je waarschijnlijk nog meer naar kinderen maar ook als man doe je dat. Typisch de reactie van den man: trots! Ik geloof dat een vrouw anders zal reageren. Dat zijn zo van die zwakke momenten van een man dunkt mij waarin hij voor zijn vrouw toch eigenlijk maar een groot kind is. Ik heb het idee dat een vrouw meer intuïtie heeft van de levensraadselen dan de man omdat zij zelf baren moet. De man is meer oppervlakkiger geloof ik en begint direct op te scheppen: zoals dr. Kammer nu ook. 'k Ben overigens benieuwd of dit nog invloed zal hebben op dr. Kammer's houding tov. leven en dood en God. 't Is best mogelijk hoewel ook weer een vrouw weer veel intensiever met het ontstaan van dat leven heeft meegeleefd en de man er biologisch zo'n beetje buiten staat. Een ongelovige vrouw zal meen ik gauwer gelovig worden door de geboorte van een kind dan een man. Ik denk onder het schrijven constant aan ons, later, Toos. ....

Ja ik trek nogal met Leen op. Ik ben geen type om er 'boezemvrienden' op na te houden of om zelfs maar verschrikkelijk op te gaan in mijn vriendschappen. Dat komt waarschijnlijk doordat ik nogal egocentrisch ben. Met dat al kan ik best met Leen opschieten, howel, ik schreef het reeds, hij is zo bezadigd soms. Niet dat me dat ergert maar mij ligt toch meer een wat minder evenwichtige en rustige figuur. Maar ook Leen heeft andere buien. Hij is zeker niet de stilste van allen!

Volgt een opsomming van opmerkingen over familieleden en kennissen die nog een brief moeten krijgen. Puck [nichtje van JB] d'r slagerij is een prestatie zeg. Zo'n lui zwijn. Maar hersens heeft ze in voldoende mate. Wil je geloven dat ik strontjaloers ben (vergeef me de uitdrukking) op Puck en op Jan [broer van Puck]? De hebben het geluk van hun moeder geërfd. Bewegen zich maar vrij rond in Holland, doen examen en doen verder alsof er geen oorlog bestaat. Gaan zwemmen in de tankwal en houden geestige speeches bij de fuif van Puck. Ja, fuiven met 14 man. Kortom gaan gewoon door met alles. Ik geloof onwillekeurig dat op deze wijze toch vervreemding ontstaan zal. Ik kan me tenminste niet indenken dat ik met Jan Smits zo vlotweg weer zou kunnen bomen en optrekken. ... JB schrijft verder dat hij een paar goede boeken uit de slechte bibliotheek heeft gehaald (Fantastische Erzählungen van Hoffmann). Verder heeft hij een ander bed, dat van een jongen die foetsie is. Dan een opmerking dat de scheermesjes opraken: ik ben de enige niet die zijn snor liet staan. Maar zover is het nog niet. Je schrijft dat het zo moeilijk is om aan groente te komen in Holland. Weet je ook wel dat op het ogenblik nog grote hoeveelheden groente worden doorgedraaid in Holland. En daar kankerde onze Nederlandse kankerpartij altijd zo tegen.

De brief eindigt zo: Verlofgangers zijn reuze uitvindingen. Ik wilde dat er meer gingen. Velen komen

niet terug van verlof. Dat heeft aanleiding gegeven tot strengere maatregelen zodat je heel moeilijk aan extra verlof kunt komen. .... Slotgroet.

JB-24: brief, geschreven 14 augustus, ontvangen 17 augustus (23, brief meegegeven met verlofganger).
Weer bericht over problemen met de post, ook met pakketten., twee aangekondigde zijn nog niet aangekomen. JB schrijft dat het goed met hem gaat, alleen wat spijsverteringsproblemen wat hij wijt aan slechte aardappels en rode kool die smaakt naar het water van de Havel. Ook andere kamerbewoners hebben er last van. Voor de verlofganger met wie de vorige brief meeinging hadden ze via het arbeidsbureau geregeld dat hij examen moest doen. Maar JB vermoedt dat - omdat hij student is - voor hem zoiets niet haalbaar is. Dan: *De enige post vanmiddag was een briefkaart van Wil Rienks. Hij schrijft me dat hij me een pakketje met meel naar me heeft gestuurd. Het valt me geweldig van hem mee. Er zijn dus nu 3 pakjes voor me onderweg. Ik vond het zo jammer dat er vandaag nog niets gekomen was. Met het weekeinde wil je wel eens wat lekkers hebben. Maar erg is het niet want we hebben deze week een extra aardappelmeeltoewijzing. Ik heb er puddingpoeder op gekocht. Dan zal ik vanmiddag eens pap gaan koken voor mijn overspannen maag. Daarop een melding dat Jo(pie) een brief had gestuurd, wat JB leuk vindt, met de opmerking dat haar Nederlands afschuwelijk is: keukenmeidenstijl. Dan verontschuldigen dat deze brief zo kort is, hij moest heel snel af. Met de raad om niet te optimistisch te zijn, maar vooral geduldig.*

JB-25: geschreven 15 augustus, aangetekend verstuurd 17 augustus, ontvangen 31 augustus (26). De brief is duidelijk geopend en gecontroleerd geweest (blauwe markeringsstrepen), pagina's vastgeniet.
JB begint met opmerking dat hij nu tijd heeft voor een uitvoeriger brief, en dat hij enige spijt heeft van de vorige die met een verlofganger was verstuurd, omdat Toos daar vrijwel zeker down van geworden zou zijn. Dan: *Gisteravond (ik zal je de gang van dit weekeinde beschrijven) zijn we met 4 theologen naar Brandenburg getogen, Leen, Ad, Kees en ik. We hadden afgesproken met een zekeren heer van Ravesteyn om eens te praten over de a.s. bijbelkring en eventuele catechisaties. Deze man is een Hollander die al jaren in Berlijn woont, daar ouderling is en met nog enige anderen waaronder ook Jaap Dansen de Hollandse kerkdiensten verzorgt. Ik weet niet of ik je al verteld heb dat er in Brandenburg ook Hollandse diensten gehouden worden. Die gaan ook van deze groep uit. Een enkele keer preekt Jaap Dansen er wel. Tot mijn schande ben ik er nog nooit heen geweest. Allereerst omdat die Van Ravensteyn zwaar gereformeerd is en navenant preekt, verder ook omdat de Duitse liturgie me wel trekt en ik überhaupt daar graag wat in wil komen. En in de Bekenntnis Kirche bv voel ik me thuis. Die Ravesteyn heeft er o.a. met behulp van Pfarrer Schön voor gezorgd dat we officiële toestemming hebben gekregen voor onze bijbelkring die niet meer in het Lager mocht worden gehouden. We kunnen zoals je weet in het kerkje van Neuendorf terecht wanneer dat gerestaureerd is. (Ze zijn daar overigens nog niet aan begonnen). Gisteren zouden we dus met Ravensteyn een bespreking hebben in het hotel 'Zum Bären' om 1/2 9. Leen en ik zijn vooruit gegaan en hebben in een ander restaurant wat gegeten. Het was daar zo druk dat we een vol uur, van 7 tot 8 hebben moeten wachten voordat we konden gaan eten. Dat was zo vervelend, dat wachten. We hadden niets te doen en Leen noch ik zijn geweldige causeurs. Aan een ander tafeltje zaten 4 oorlogsgewonden die er uitzagen zoals ik nog nooit iemand heb gezien. Ze schenen al in Frankrijk gewond te zijn geworden en waren nu in ieder geval weer zover opgeknapt dat ze in een restaurant konden eten. 2 hadden een gelaatskleur die me deed vermoeden dat ze het gezicht vol splinters gehad hadden en bovendien half gekookt waren. Het linkeroor was zo'n beetje verdwenen, een had een soort kunstmatige luchtpijp opzij van zijn keel. Een ander had een afgeschoten onderkaak. Een heel verband zat erom dat boven zijn hoofd was samengebonden. De 4e had een groot verband aan zijn rechteroog. Waarschijnlijk ook kapot geschoten. Het was een afgrijselijk gezicht. Net 4 melaatsen. Ik moest het misschien niet zo uitvoerig aan jou schrijven Toos, want het is te verschrikkelijk. Zo had ik nog nooit een mens gezien. En dan te denken dat deze mensen weer als hersteld gelden en zo hun hele leven moeten lopen. Ze werden rijkelijk met champagne bedeed en de ober vloog op hun wenken. Ach dat is niet meer dan natuurlijk wat wat een klein beetje*

levensvreugde is dat. Een surrogaat, een pleistertje. Hun hele leven is verwoest. Telkens merk je weer dat je in werkelijkheid nog niets weet van de ellende van de oorlog. Het lijkt misschien mooi om eens een colonne soldaten kranig te zien marcheren. En vooral een mooi uniform staat zo goed. Maar als je dit ziet, dan begrijp je niet hoe iemand dat soldatenleven nog zo mooi kan vinden en vrijwillig zich daarom meldt.

Maar genoeg hierover, om 1/2 9 gingen we gevieren naar de afgesproken plaats waar Ravesteyn een kamer gehuurd zou hebben omdat hij vandaag moest preken. Geen Ravesteyn te bespeuren! Niemand van die naam had hier een kamer gehuurd. We waren met andere woorden de sigaar. Toen zijn we maar naar de St Pauli Kreuzgang gelopen een kloostergang bij de prachtige St. Pauli-kerk. Dat is zo prachtig zeg; het is erg vervallen en doodstil, de kloostergang ligt rond een vierkant oud kerkhof dat overwoekerd is met struikgewas en onkruid. Daar zijn we op gaan zitten en zijn er wel een kwartier gebleven. Aan de wanden van de gang waren oude grafstenen aangebracht uit de 17e-18e eeuw. Bij de invallende schemering die het nog eens zo mooi maakte konden we onderscheiden: Hier ruhet in Gott, enzovoorts. Het is een Dominicanerklooster uit de 12e tot 14e eeuw. Een plek om eens tot jezelf te komen en na te denken over het mysterie van dood en leven. Alles herinnert je er aan vergane tijden en lang gestorven generaties van mensen. En steeds heet het: Hier ruhet in Gott. Wat blijft er met zo'n lange geschiedenis achter je over van dat bombastisch gepraat over de belangrijkheid van juist deze tijd en de hedendaagse mens. Het zou voor de grote wereldpolitici goed zijn eens een tijdje in de St Pauli-kreuzgang te vertoeven en daar eens hardop inscripties te prevelen van de grafstenen. De vergankelijkheid van alles, al lijkt het nog zo belangrijk dringt zich aan je op. Hierna een beschrijving van een kerkdienst in Neuendorf, waar Pfarrer Schön dit keer wel een goede preek had (n.a.v. Handelingen 4: 12): dat men heden ten dage het heil wel elders zoekt dan bij Christus maar dat toch Christus alleen ons heil kan geven. Dan heeft JB uit een van Piet van der Veer geleende bundel een lied + melodie overgeschreven dat hij heel mooi vond: 'Mache dich, mein Geist bereit'.

Gemeld op maandag 16 augustus: de ontvangst van twee brieven, een pakket van thuis en een zak met 2 1/2 kilo meel van Wil Rienks. In het pakket: 1 pakje sigaretten, een zak bruine bonen, een blikje melk, een blikje boterhampasta, een blikje sardienen, een korte broek, een trekkershemd en een etuitje om bestek in op te bergen. Dan een verzoek of Toos het adres van familie Slangen uit Limburg op wil sturen, dan kan JB een bedankbriefje schrijven voor de ontvangst van het roggebrood. Hierna een beschrijving van de werkzaamheden in de tekenkamer: om geen fouten te maken werkt JB maar zo langzaam mogelijk. Tekeningen moeten ook zo duidelijk mogelijk zijn, in één oogopslag door een fabrieksarbeider te begrijpen. Toch moeten ook ingewikkelder projecties worden getekend. JB aan Toos: *Ik vind het fijn dat jij een wiskundeknobbel hebt, dan is er later tenminste één die mijn preken volgen kan. Je schrijft dat er een woordenboek nodig is om mijn brieven te kunnen lezen. Veeleer is het zo dat een Duitser met wien ik spreek een Hollands woordenboek nodig heeft om mij te kunnen volgen. Het is enigszins overdreven. Maar een feit is dat ik tegen de kapper zei: 'Ein flink Stückchen kürzer'.... Toos ik schijn je een complimentje te moeten maken over je briefschrijverij. Welnu je bent geen held maar een heldin erin. Je verdient het verloofdenkruis met de vijgeblaren en de gouden ring. Wat je van Wim Barnard schreef wist ik nog niet. Bert zou gekomen zijn een weekeinde maar tot dusver heeft hij er blijkbaar nog geen moed toe gehad.... Misschien ga ik er gauw weer eens heen, maar dat is enigszins riskant want de controle is vrij streng. Verder zijn de spoorwegen in Berlijn overbelast door de evacuatie. Het is net als indertijd in Rotterdam: 's avonds trekt een hele menigte de stad uit om te gaan slapen in dorpen en voorsteden in de buurt zoals Potsdam bv. Daarna een bericht van bombardementen op Berlijn, maar onbekend hoe zwaar die waren.*

Over het eten: er is hier niet veel groente, steeds maar kool. Ook in de cantine is er weinig afwisseling en het wordt bovendien steeds slechter, vooral de aardappels in de schil. Dan de mededeling dat JB zijn pas op het politiebureau moet afhalen, er wordt een stempel in gezet.

Onderaan met potlood: schrijf terug aan M.R.W. Vahstal (volgt adres in Rotterdam), september

gaat hij weer terug.

Mijn Grieks! Ja dat verloor ik wel. Leen heeft een Grieks NT meegenomen maar van studeren komt zo weinig, Maar dat is iets wat ik gauw genoeg weer bijspijker. Let maar eens op! Wat je schrijft over de algem(ene) openbaring is zo ongeveer ook mijn mening. Overigens zit ik op het ogenblik meer met mijn gedachten erbij dat mijn brieven schrijverij aan den chef openbaar zal worden. Een zeer bijzondere openbaring dus!

Hierna opmerkingen over briefwisseling met Oma Bouterse en de plichtsgetrouwheid van Leen, die elke brief die hij krijgt beantwoordt, hij heeft er al 97 gehad, maar lang zoveel niet van zijn Ans als JB van Toos. .... *Liefste, ik zit op 't postkantoor de laatste regels te pennen. Hou je goed en laat de moed niet zakken, ook als het einde niet zo spoedig komt. Heel veel kussen en innig omhelsd, door je eigen Jan.*

JB-26: verzonden 22 augustus, aangetekend verstuurd vanuit Brandenburg-Neuendorf (datum onduidelijk) naar Toos Haze, Bergschelaan 156b in Rotterdam Holland, ontvangen 18 september (28). Op de achterkant: als afzender: Jan Bouterse, p/a C. Schouten, volgt een adres in Alkmaar. Daarboven de aantekening: *deze brief tusschen boeken gevonden, mijn zoon is intusschen vertrokken*, mevr. Schouten. Het is niet precies duidelijk hoe de route van deze brief is geweest.

Het was heel heet, JB zit in korte broek te schrijven, nadat de kamerbewoners in het waslokaal met elkaar een waterballet hadden gevochten, waarover een paar Fransen nogal ontsticht waren. Dan (weer) opmerkingen over het eerder ontvangen pakket en over de vergassing van de barak, die in eigen kamer veel dode kakkerlakken maar slechts één wandluis heeft opgeleverd. Naar aanleiding van laatste brief (d.d. 18 augustus) van Toos: blij dat zij met vakantie gaat, hoeveel zou zij afgevallen zijn. JB woog bij laatste meting 69 1/2 en op een andere weegschaal in het zwembad 71 kilo. Plan om wat geregelder naar het zwembad te gaan, en niet meer in de Havel te duiken. Dan bespiegelingen hou heerlijk het is wanneer JB met Toos samen kan wonen.

Dag later: bericht van aangetekende (en gecensureerde brief), en de mededeling dat Van Nijnanten niet meer terugkomt (de bofferd), dus Toos zal de brief die via hem meegegeven zou worden wel teruggestuurd krijgen. Hierna een reactie op de (opgestuurde) preek van Kwint, waar JB van zegt dat hij veel inlegkunde ziet in diens tekstbehandeling (over Exodus 4): *inderdaad een onverteerbaar brok, waar de geleerden al veel op hebben zitten turen, maar nu moet Kwint niet proberen dat brok met alle geweld door zijn allegorische sausje verteerbaar te maken.* Maar verderop: *Ik geloof Toos, ik heb het nu weer eens overgelezen, dat het per slot nog een hele goeie preek is. Zo zie je wat een voorbarig en oppervlakkig oordeel onheil kan stichten! Maar om een ding dat je schreef heb ik even wat spottend gelachen liefste. Je moet het me maar niet kwalijk nemen. Als ik bij je geweest was, had ik er zeker de draak mee gestoken. Het was nl. dat Kwint zijn geloof van zijn gezicht afstraalt. Het klinkt nogal dweperig, nietwar? Opmerkingen van dat soort vind ik persoonlijk nogal gevaarlijk. Hoe licht wordt niet de persoon van een predikant zo belangrijker dan God. Ik stel het me zelf voor - je schrijft het me maar gerust als het anders is - dat je meer genoten hebt van de mooie preek dan getroffen bent door 't goddelijk woord. Ik kan het helemaal mis hebben in jouw geval maar het geldt zeker voor veel kerkgangsters.*

Hierna weer een discussie over de vraag of JB bij zijn afwezigheid veranderd zou zijn (zoals zijn broer Wim, die kennelijk veel forser was geworden). Hij schrijft dan dat hij een tijdje zijn snor heeft laten staan, maar weer heeft afgeschoren. Dan een discussie over wat Toos over Kik vertelde, dat zij niet wil wachten om met Bert trouwen, ook al is hij nog niet klaar met zijn studie. JB kan dat vanwege de oorlogssituatie wel billijken, net als van arbeiders die trouwen omdat ze (anders) naar Duitsland moeten, hoewel, zo stelt JB *ik weet hoe vaak er van die huwelijken niets terecht komt.* Waarna kritiek op de Synode (van de Ned. Herv. kerk) die daar kennelijk een uitspraak over had gedaan [opmerking: het is onduidelijk of er een uitspraak of kanselboodschap van een dergelijke strekking is geweest, in de internetarchieven kon ik hier niets over vinden - mcjb]

Daarna een reactie op een opmerking in een brief die een van de kamergenoten had gekregen *hoe onze gedragslijn wordt afgekeurd door vele stuurlui aan wal die vinden dat wij 'landverraders' zijn.*

.. Maar die stemming is niet algemeen, geloof ik. Ik hoop spoedig weer wat te horen of te zien van de Berlijnse vrienden. Ik heb wel weer een massa narigheid vernomen. Ik ben zeer benieuwd of ze nog last hebben gehad van 't bombardement vannacht. De heren bommensmijters zijn boven ons langs gekomen. Er was natuurlijk luchtalarm maar er werd niet geschoten. ...

Geloof jij werkelijk dat het afscheid, als je met verlof bent geweest, zwaarder zou vallen dan de eerste keer? Dat geloof ik nooit. Ik zou het er wel voor over hebben als ik dan maar een dag of wat bij je zou kunnen zijn. Het zou zoveel schelen om even elkaar te kunnen zien en te horen wat je anders alleen maar leest. Ik geloof dat het je weer nieuwe moed zou geven. Maar laat ik niet verder gaan want er is in de verste verte geen greintje kans op. Tussen haakjes Toos, men krampeert niet van de pijn. Dat is vast geen goed Nederlands. Je crepeert of hebt kramp. Dergelijke schoolmeesterachterheidjes schijn ik af en toe te moeten lozen.

Hierna een uitleg waarom de bijbelkring is uitgesteld: mag niet in het Wohnlager; wel in de dorpskerk maar die moet eerst nog gerestaureerd. Dan een opmerking over Jan [Smits?] die zijn verloving met Henny verbroken heeft. JB: *beter zo dan een langgerekte ellende.*

Hierna: Toos heeft kennelijk een beschrijving gemaakt van de terugkomst van JB: *werkelijk prachtig zeg! En het zal er misschien wel op lijken. Een baard en golvende manen kan ik nog wel voorkomen, maar mijn schoenen zullen niet veel meer zijn, mijn sokken evenmin, mijn regenjas is nu al een eind heen en mijn pakken zijn - laten we zeggen: lichtelijk shabby. Dat je me aan mijn koffers zou herkennen is ook onwaarschijnlijk. Want die grote koffer zal denk ik op 't Maasstation uit elkaar vallen. Die heeft te lijden gehad van de tocht! In Ommen heeft hij een nacht buiten gestaan in de regen. Maar hij zal het net halen. Je hoeft niet bang te zijn dat je een luie man zal krijgen hoor! Ik ben al zo gewend om 6 uur op te staan, dat het me grote moeite kost om Zondags langer dan tot 7 uur in bed te blijven.* Waarna opmerkingen dat JB zich weer een stuk beter voelt (maar niet zo optimistisch is als Toos), ook het onweer in maag en ingewanden is weer over, net als de dikke enkels. Toos hoeft zich niet ongerust te maken; ook niet over bombardementen: *Ons afweergeschut is nog nooit in actie geweest. Alleen zijn er van de week hele stoeten overgekomen, 60 zijn er neergeschoten, ook niet mis. Maar als je ook hoort hoeveel nachtjagers er in de lucht zijn! Overal vandaan vliegen ze naar Berlijn.* Hoe zwaar het geweest is heb ik nog niet gehoord. Bij gerucht hoorde ik ook dat Smolensk is ontruimd. Of dat waar is weet ik niet. Ik geloof het maar niet te gauw.*

* Op www.regionaalarchiefalkmaar.nl/collecties/beelden/beelden-2/detail/a4a629c6-e5b5-401b-bf83-bc266dd6dced staat een overzicht van bombardementen op Berlijn, opgetekend door een onbekende Nederlander. Zie bij de Illustraties voor een scan van het overzicht.

De Gruppenführer van Jan Oosterbaan (een leuke kerel) had gevraagd of de Nederlanders hem een mop konden vertellen. JB vertelde de mop wie schuldig was aan de oorlog: Hitler, ... [onleesbare korte naam] of Churchill. Churchill was het niet, want die zie tot Onze Lieve Heer: ziet u ook één Engelsman vechten? JB: *Een tamelijk veilige politieke mop dus. Trouwens is had aan hem ook wel andere zonder gevaar kunnen vertellen. Het eten is goed deze week. Want de kok is met Urlaub en nu is er 14 dagen lang een andere, die zijn familie blijkbaar niet bevoordeelt met de aanwezige voorraden. We hebben deze week ook geen aardappels in de soep. Die zijn nl. meestal maar slecht.*

... *Jij leert nu zeker ook wel koken hè nu je vader en moeder weg zijn. Of is dat het privilege van Rie? Het zou anders geen kwaad kunnen, want stel je voor dat je man later tegen je zegt: Toos, dat had je beter zo en zo kunnen klaarmaken. Dat deed ik ook altijd toen ik in Brandenburg zat. Leen de Vrijer komt wrsch naar huis, weet je dat al, Zo niet, vertel het dan niet verder. Mogelijk wordt het een verrassing, mogelijk gaat het niet door. Het zou voor 3 maanden zijn. Nu, dan kan er veel gebeuren.*

Op de laatste pagina van de brief heeft JB niet veel te vertellen. Daarom een beschrijving van de tekenzaal, met een plattegrond van de tafels en tekenborden. Die dienen als dekking zodat JB veilig onder werktijd aan deze brief kan schrijven. De Gruppenführer is een aardige man die JB

zomaar een appel en een peer gaf. Hij verzamelt postzegels, misschien kunnen er een paar vanuit Holland worden opgestuurd. Verder heeft JB geen gebrek aan potloden en postpapier: net als de anderen haalt JB die regelmatig bij het magazijn. *Als ik het dragen kan neem ik voor Wim een tekenbord mee als ik terugkom. Alleen moet je zo'n geval met z'n vieren dragen.*

JB eindigt meteen oproep aan Toos om een brief achter te laten bij T. Schouten (volgt adres in Alkmaar), waarna de slotgroeten: *En nu Toos moet ik het weer laten bij een omhelzing en vele kussen uit de verte. Dag liefste meisje, doe iedereen, je vader en moeder en zussen, mijn vader en moeder, Wim en Riet, Opa en de Oma's, de Groenewegens, De Kluis etc etc de groeten. Dag hoor, innig omhelsd door je eigen Jan.*

JB-27: brief, geschreven 23 augustus, ontvangen 27 augustus (25, brief meegegeven met een verlofganger).

Korte brief, clandestien geschreven op de wc van het kantoor. Met het bericht dat de brief die Toos heeft gestuurd aan/via Van Nijnanten nog niet ontvangen is, omdat die nog niet terug is. Wel hoopt JB nog een brief via Van Hakkenberg te krijgen. Wel gisteren (per post) een brief van Toos gekregen, met daarin de preek van Kwint, die JB eigenlijk niet best beviel. Verder kreeg JB een pakketje van thuis en een pak meel (2500 gram) van Wil Rienks, waarvan direct pannekoeken zijn gebakken. Vrijdag een blik van Jan Smits ontvangen met volkomen bedorven druiven en een half onleesbare brief. Dan: *Deze week is ons Lager uitgegast. Voor onze kamer was het niet nodig. Daar hadden we maar een verdwaalde wandluis gevangen. Maar voor andere kamers was het nodig. Daar was er geen vechten meer tegen. We hebben een nacht in een ander Lager geslapen tijdens het gassen. En 's avonds zijn we naar de bioscoop geweest (dat was donderdag). Vrijdag konden we weer in onze kamer. Het stonk er oorverdovend naar de zwavel en het duurde een poosje voor ik er tegen kon. Zaterdag ben ik wezen zwemmen en heb ik me gewogen. Nog evenveel weeg ik als de vorige keer. Volg dit goede voorbeeld Toosje. .... Van de week heb ik last van hoofdpijn en diarree gehad. Dat is nu over. Gisteren waren mijn enkels pijnlijk opgezet maar ook dat mindert weer. Nu weet je ook weer wat mijn gezondheidsstoestand is. Volgt nog een verontschuldiging van JB dat hij niet zoveel brieven kan schrijven als dat hij ontvangt, gevolgd door slotgroeten.*

JB-28: brief, geschreven 31 augustus, ontvangen 7 september (27, brief - waarschijnlijk - met verlofganger meegegeven).

Vanwege vakantie van de Gruppenführer kan JB enkele brieven op kantoor schrijven, onder andere ook aan de moeder van Toos, vanwege haar verjaardag (op 7 september). Dat was eerst erg lastig, maar daarna viel het wel weer mee. In de brief een opmerking over de te verwachten gezellige drukte, met de aantekening dat JB het pas gezellig vond bij Toos thuis als het wat stiller werd.

Dan opmerkingen over foto's van Toos, waar hij onder werktijd graag naar kijkt, onder andere die waar zij met een konijntje op staat, of die waar ze samen op staan. JB vindt dat hij niet al te zeer mag klagen, hij sprak een Franse krijgsgevangene die al 40 maanden hier zat. Maar af en toe een goed bericht, zoals de val van Taganrog. Verder: JB heeft zijn loon over augustus gebeurd, de samenstelling ervan is nogal ingewikkeld, er is 90 mark afgegaan voor de Krankenkasse, maar er is nog 82 mark bijgekomen van Babelsberg. Samen nog 141 gekregen, wat voor de komende tijd genoeg moet zijn. Dan: *Van de week kreeg ik een brief van prof. van Rhijn. Zoals je misschien al weet heeft iedere prof. een aantal studenten toegewezen gekregen met wie hij corresponderen moet. Leen heeft een brief gekregen van Berkelbach, Aad van Brouwer. En zo had ik er een van Van Rhijn. 't Was een heel aardige brief. Hij kon me zich niet meer herinneren schreef hij, maar dat hinderde niet omdat we toch in de geest met elkaar verbonden waren. Als de oorlog is afgelopen moet ik eens bij hem komen om over het examen te praten. 'Daar vinden we wel een weg in', schreef hij. 'Desnoods weten de theologen dan maar wat minder van kerkgeschiedenis.' Maar toch raadde hij me aan om eens wat in Berkhoff te lezen, als dat kon tenminste. Nu we hebben Berkhoff niet hier maar laat ik nu juist een paar dagen voor de brief kwam, begonnen zijn met Hussi door te*

lezen! Ik lees het onder de ontbijtpauze, op kantoor en ook in andere onbewaakte ogenblikken. Luther en Calvijn heb ik al doorgelezen. Het is erg zwaar en overladen met feiten, maar ik lees het deze eerste keer ook maar vluchtig door. Toch heb je er allicht iets aan. Dan de verzuchting om graag weer met de studie verder te kunnen gaan.

Woensdagmorgen (1 september). Vandaag liefste moet deze brief weg. Gisteravond, de laatste avond van Augustus hadden we een gezellig avondje (28 man in de kamer) waardoor ik niet schrijven kon. Vannacht is er een zware aanval op Berlijn geweest. Het luchtalarm heb ik niet gehoord maar ik moest er net uit. Ik hoorde een zwaar gedreun. Er kwamen hele stoeten vliegtuigen over. In de verte (Berlijn) zag je schieten en zoeklichten. Ik geloof dat ik Berlijn heb zien branden, massaal was het. Heel wat vliegtuigen heb ik zien neerschieten door nachtjagers. Die zijn er geloof ik bij honderden. Een Engels vliegtuig is neergestort op plusminus 3 km afstand. Een Duits bij het station Brandenburg. Het heeft plusminus 2 uur geduurd. Er wordt ijverig over geboemd bij ons op de zaak, ik merk er nog niets van dat ik een uur op ben geweest. Ik had mijn overall en trui en laarzen aangetrokken. Dat heb ik bestemd tot mijn luchtalarmkleding. 't Was maar gelukkig dat er bij ons in de buurt niet geschoten werd. Want dan had je je plezier opgekund! Over die laarzen heb ik al naar huis geschreven. Het zijn Franse soldatenkistjes waar ik 73 mark voor heb betaald. Ze zijn fijn en oerstevig. Gisteren was het hier een ware wolkbreuk, maar mijn voeten bleven heerlijk droog. Hierna berichten over ontvangen pakketten, waaronder twee met bedorven druiven en een ander met een kilo haverhout van dr. Kammer. Met de opmerking aan Toos dat ze niet beter kan aankondigen wat er in de pakketten komt, dan is de teleurstelling minder groot als het uitblijft. Dan: O Toos, als wij niet verloofd waren! Dan zag ik je vast nog rechten gaan studeren. Ik merk wel dat het je geweldig interesseert, ik geloof niet dat je gelijk hebt met je opmerking dat ik me er vast niet voor interesseren zal. Nu ja, de fitnesses van de praktijk waar jij door je werk zo vaak mee in aanraking komt, die interesseren me niet. Maar ik heb niet voor niets dat boek van Smelik besteld: 'Wraak, vergelding en vergeving'. Ik interesseer me geloof ik vooral voor het vraagstuk: Recht en Christendom en Staat en kerk. Hoever het recht tot straffen gaat. Waaraan een rechtsprekende instantie de bevoegdheid ontleent om recht te spreken.

Vervolgens opmerkingen over een brief van Wim en Riet, en over de gesprekken die oma Bouterse met Toos had. Zij was in de ogen van JB niet scherp genoeg in de discussie over de sabbat. Verder enige kritiek over de exegese van De Kluis o.a. over het offer van Abram. JB: *God dreef anders een spel met Abram. Ik kan me dat niet voorstellen. Niet alleen Abram moest weten hoe sterk zijn geloof was, nee ook God moest 't weten. Het strijdt natuurlijk met Gods alwetendheid. Maar laat ik ook dit tot later bewaren. En van de Syro-Fenisische vrouw betekent volgens mij inderdaad dat Christus slechts na aanraking een heidense vrouw hielp. Het argument: dat kan ik me niet voorstellen van Christus mag niet gelden. Wij zitten met een Christusbeeld waarnaar we de verhalen in de Evang. gaan omvormen. Dat mag niet. Christus heeft ook de apostelen speciaal naar de Joden gestuurd, een stad der heidenen mochten ze niet binnengaan. Wat ben ik weer in de contramine hè? Dat komt omdat ik wel weer eens een theologisch debat wil hebben.* Hierna opmerkingen over het al of niet afronden van de doctoraalstudie. JB wil zo snel mogelijk na zijn kandidaats als predikant gaan werken, o.a. omdat hij vindt dat een verlovingsperiode niet te lang mag duren. Waarna enkele opmerkingen over Jacob die 14 jaar op Rachel moest wachten (hij had haar toch ook kunnen ontvoeren, maar heeft dat niet gedaan).

JB-29: geschreven 2 september, aangetekend verstuurd 15 september, ontvangen 28 september (31).

JB begint met bericht dat men vanwege diverse verlofgangers die brieven meenemen men er in Holland er niet op moet rekenen dat hij binnenkort zelf verlof zou krijgen. Mogelijk alleen bij een ernstige ziekte, maar dat moet je niet hopen, bovendien voelt JB zich kerngezond.

Daarna een reactie op een brief van Toos, waarin zij schrijft over discussies met oma Bouterse, over onder andere dat het zondig is om op zondag te handwerken. JB vindt de zondag wel belangrijk, maar je mag dan zeker wel ontspannende dingen doen: *Daarom vind ik dat je op Zondag desnoods de hele dag (na kerktijd dan liefst maar ook dat niet geheel noodzakelijk) mag fietsen*

wandelen zwemmen sporten in de bioscoop zitten of wat al niet meer, mits je voor jezelf zekerheid hebt dat je geestelijk er niet onder lijdt, dat je op andere dagen of uren voldoende gelegenheid hebt tot gebed en bijbellezen, wat een ouderwets betoog, hè?

Hierna de mededeling van JB dat hij omdat hij zo weinig te doen had - om 1/2 12 clandestien is wezen eten met de arbeiders; dan kan hij om 1/2 2 weer eten, maar om 1/4 voor 6 niet meer: *De pot schaft weer koolsoep. Rommel!* Leen Blok heeft op de wc drie hoofdstukken uit Openbaringen gelezen: *Wat een idiote toestand eigenlijk. Maar dadelijk krijg ik wel weer werk.* Waarna JB (met een tekening) beschrijft hoe een 'Astralonstrak' (doorsnede van een vleugel) er uitziet. Maar verder is er niets te doen, JB heeft veel in Hussi gelezen, en zat een half uur op de wc, werd daar met schrik wakker, niet wetende waar hij was.

's Middags heeft JB in de cantine een zak tomaten kunnen kopen, voor de 3e keer, eerder had hij dat gedaan met een Haushaltausweis. Ook heeft hij zo een keer een 1/2 pond pruimen gekocht. Deze week kreeg men 62 1/2 gram rijst, andere keren 125 gram aardappelmeel: *Ik schrijf je even over deze voedselproblemen, omdat ik dat meestal vergeet en je er het fijne niet van weet. Deze week kwam ik niet toe met mijn brood maar ik eb er voor 10 mark 1000 gram bijgekocht, zodat ik nu weer bij ben. 's Avonds koken Leen en ik vaak aardappels bij meestal zonder groente omdat er vaak alleen kool is, maar nu hebben we een soort komkommer gekregen. Het grootste gebrek heb ik aan jusblokjes of juspoeder. Dat levert Leen uit zijn voorraad die echter aardig slinkt. Maar ik durf er niet om vragen omdat jullie ze op de bon hebben en er ook niet mee kunnen uitkomen. Maar zou Groenewegen [buren op de Beukelsweg in Rotterdam] misschien en gaatje weten? Gooi eens een spierinkje uit, Toos!* Verdere plannen voor de avond: naar Pfarrer Schön gaan vanwege de bijbelkring, en hem vragen of hij een gemakkelijk boekje over Luther heeft. Dan hopen dat er brieven van thuis zijn.

Helaas was de bus overvol en is de halte voorbij gereden. Gelukkig waren er weer brieven uit Holland, eentje van 20-8 en een andere van 17-7, maar dat bleek een vergissing te zijn, was 17-8. 4 september: bericht dat Berlijn zwaar is gebombardeerd, men kon het zien branden, een uitgestrekte vuurzee. Een vuurkogel is per ongeluk gevallen op het terrein van Arado, een barak is uitgebrand, vlak naast de barak waar JB werkt: *Voor het eerst ben ik de schuilkelder in geweest maar het bleek al gauw dat het niet voor ons bedoeld was, want het afweergeschut bleef zwijgen. Toen zijn we weer naar buiten gedaan en hebben staan kijken naar de brand bij Arado en de enorme vuurzee verder oostelijk, wsch. Berlijn. Eigenaardig was dat we haast geen nachtjagers hoorden en ook geen enkel vliegtuig hebben zien neerstorten. Met dit al ben ik plm. 3 uur nachtrust kwijtgeraakt, waardoor ik nogal gammel ben. Gisteren is ook de invasie in Italië begonnen en het Volk schreef dat men ook troepenconcentraties in Z.O. Engeland heeft waargenomen. Zou dit het begin van het einde zijn? Ik geloof nu ineens dat ik voor Kerstmis thuis ben.* Op het volgende - niet vol geschreven - blaadje een slotgroet, eindigend met (in rode potlood): *'t is weer een Unvollendete liëveling, maar 'k stuur hem toch zo weg.*

JB-30: geschreven 7 september, aangetekend verstuurd (poststempel onduidelijk, misschien 7 september), ontvangen 18 september (29).

Eerst informatie over een brief die met een verlofganger zou worden meegestuurd, maar dat ging niet door omdat alle verloven tot en met 15 oktober zijn ingetrokken. Er komen te veel niet van hun verlof terug, sommige zijn ziek geworden en afgekeurd. Er is nog hoop, omdat één student zaakwaarnemer van zijn vader is geworden (JB: *ik denk dat pa wel voor de Wehrmacht werkt en ook over de nodige relaties beschikt*). Voor zichzelf verwacht JB geen kansen dat hij toestemming voor een Urlaub krijgt. Dan: *De Gruppenführer is weer terug en mijn lezen van Hussi is door de chef ontdekt. Dat zat zo: ik had Hussi open in mijn la liggen. Nu was ik even een tekening wezen halen en toen ik terugkwam stond de chef bij mijn plaats en ik zag dat hij het boek had dichtgedaan. Hij heeft echter geen woord gezegd en op geestige wijze wraak genomen door mij een vervelend karweitje op te dragen. Ik moest nl. 8 getypte vellen stuk knippen en de stukken rangschikken naar de nummers van de tekeningen die er op stonden. Toen moest ik de hele zaak op andere vellen*

papier plakken in de nieuwe volgorde. Een ellendig kleverig karwei, maar de chef had me tuk! Het was kennelijk als pesterijtje bedoeld! Enfin, mijn baas is nu weer terug en het is nog dezelfde aardige baas als altijd. Vanmorgen bracht hij 4 tomaten voor me mee. Nee Toos, druiven of appels en peren krijg ik niet (een paar keer een appeltje van Schray), maar wel 4 eieren per maand. Dan opmerkingen over pakketten die nog niet aangekomen en al wel twee weken onderweg zijn, met fruit. JB: Ben ik dan zo'n materialist dat ik telkens weer naar dat pakketje uitzie? Ik geloof niet dat het dat is. Maar het komt van thuis (daar hoor jij dan ook bij) en dat maakt het zo teleurstellend wanneer het niet doorkomt. Na het bombardement van Berlijn is het rustig geweest. Wij zijn echter elke nacht voorbereid op een nieuwe aanval, die onze nachtrust weer verstoren komt want in bed blijven durf ik toch niet goed meer, ik ben zeer benieuwd hoe het met Bert en Rieuwert en de anderen gaat. Ze moeten dichtbij gezeten hebben, naar de berichten te oordelen. Ik zal ze gauw eens schrijven.

JB schrijft dan dat hij beseft Toos op dat moment op vakantie is. Dan: *Je schreef me Toos dat jullie tegen de eh ... diarrhee gekookt water en geschild fruit consumeren. Is dat niet voor de kinderverlamming dat jullie dat doen? Ik had het idee dat je me niet ongerust wou maken maar eigenlijk kinderverlamming bedoelde. Want dat heerst nogal in Nederland hè?*

O ja, ik heb je nog niet verteld hoe ik mijn laatste weekeinde heb doorgebracht. Nu, zaterdagmiddag ben ik naar de stad gegaan. Ik heb er gegeten met nog een stel anderen en ben toen met Kees de Jongh naar de film geweest. Baron von Münchhausen draaide er. Fantastisch goed zeg. Sprookjesachtig gewoon. Ik heb me best vermaakt. Met dat al is dat maar surrogaat voor iets wat ik zo graag eens zo willen: een goed concert horen. Tussenbeide snak ik daarnaar. En dan ook weer in Holland in de bekende omgeving van de Koninginnekerk. Want dat hoort zo bij en droombeeld van een goed concert. Vooral zaterdag verlangde ik er naar. Ik zou er hier zelfs 10 mark voor over hebben. Ik geloof dat het de enige gelegenheid zou zijn waarbij ik de hele ellende even zou kunnen vergeten, want dat is zo beroerd: Bij alles wat je doet zelf bij al het plezier dat je met elkaar maakt staat op de achtergrond (en vaak op de voorgrond) die beroerde scheiding en het ver van huis zijn, het behelpen met alles, het werken voor de oorlogsindustrie en dan op de kop toe nog de verachting van veel Duitsers. Piet Plezier werd vandaag bv van zijn plaats in de bus weggetrokken door een soldaat die wilde zitten en zei dat die verdammte Auslander maar moesten staan. Het was allemaal schorremorrie, Hollanders, Fransen en Belgen. Ze werkten niet en saboteerden maar. Zie je, dan moet je je bedwingen als ze je zo plat en ruw beledigen. Duitsers die zo spreken tonen echter op een lagere plaats te staan dan jezelf. Ik veracht zulke mensen.

Liefste, ik moest zo lachten om wat je schreef over Ali's heilige verontwaardiging dat de vrouw geen meesterwerken kan scheppen. Toch is dat zo dat in de scheppende kunst en techniek de vrouw over 't algemeen weinig presteert, weinig uitzonderlijks dan altijd. Het is ook dwaasheid om dat niet te willen accepteren. 't Is net als een man die kwaad wordt als iemand hem zegt dat de man niet in staat is om kinderen te krijgen. Alleen Schopenhauer zag de vrouw over 't algemeen nogal zwart vind ik. Dat een huwelijk uit liefde een ongelukkig huwelijk is lijkt me sterk. Enfin, we zullen de proef maar nemen, wat jij Toos? .... Toos, ik ben optimistischer geworden dan in mijn laatste brieven. Ik geef ons een goeie kans om voor nieuwjaar weer thuis te zijn. Wat je stemming toch kan omslaan, hè? Maar alles wijst erop dat het hoogtepunt van de oorlog nabij is. Als het maar gauw afgelopen is. Verderop in de brief: Ik heb zelfs een weddenschap lopen dat de oorlog voor 31 October afgelopen is, 16 October [de verlovingsdatum] vond ik te dwaas.

Over het afgelopen weekend: JB is naar de Bekenntniskirche geweest en heeft 's middags voetbal met een stel jongens, en daar spierpijn van gekregen: *Wat kun je het merken als je een poos niets aan sport hebt gedaan, zeg. Voor mijn schoenen hoefde ik met mijn soldatenkistjes van 73 mark niet bang te zijn. Die 73 mark zitten me hoog, merk je wel. Als je mij ziet voortklossen op die dingen! Het is een mooi gezicht. Ik loop er heel prettig in, alleen is het niet erg gekleed. Maar dat ben ik toch niet meer zo. Ik zal weer een de beschaving moeten wennen. Toch, wat zal het prettig zijn om je weer eens helemaal als heer te vermommen.* Hierna komt JB met de wens om eens een

warme douche te kunnen nemen. In het Lager zijn ze koud, in het zwembad gloeiend heet of bijna koud. En je staat er altijd met een meer mensen samen onder. In het Lager en op kantoor ben je altijd met veel mensen, nooit is er tijd om je eens af te zonderen.

JB-31: brief, geschreven 12 september, aangetekend verstuurd 15 september, ontvangen 26 september (30).

JB begint met verontschuldigen dat hij recent zo weinig geschreven zou hebben. Dat kwam mede door verwarring rond het meegeven van brieven met verlofgangers, die veel sneller aankomen, waardoor je weer wacht met schrijven tot zo'n verlofganger zich aandient. JB is onder de indruk van een brief van Toos en een andere van Fred, waaruit blijkt hoe intens ze deze tijd beleven, meer nog dan hij vindt dat hij dat zelf doet waardoor hij zich op geestelijk gebied achter vindt lopen. Dan de melding van een interne verhuizing, van barak 4 kamer 54, waar nu de Heimatflak in komt [soldaten of vrijwilligers die het afweergeschut bedienen] naar barak 3 kamer 33. Daar moest veel schoongemaakt worden. Alles is overgebracht (JB vraagt zich af hoe hij later al zijn spulletjes weer naar Nederland moet krijgen). Verder bedacht hij zich op tijd dat Leen zich een jaar geleden had verloofd, daarom een feestmaal gemaakt van soep (uit een pakket van Leen), aardappels met erwten, pannekoeken (van meel van Wil Rienks) en gelatinepudding (ook van Leen); daarna zat men boordevol. Daarna een beschrijving van de pakketten die verstuurd waren op 9 en 10 augustus, en aangekomen resp. 17 en 25 augustus. Helaas met veel bedorven spullen, door rottend fruit. Toch het een en ander kunnen redden, de natte havermost op het elektrisch stelletje gedroogd, er zit nu een lekker geroosterd appelluchtje aan. Verder zat er sigarettenpapier in, maar geen tabak, die was mogelijk onderweg gestolen. JB is Wil Rienks dankbaar voor de twee kilo meel die hij had opgestuurd, maar een vriend kan hij hem niet noemen, dit om wat hij zijn moeder heeft aangedaan. Verder kreeg JB een pakket met boeken uit Nederland, daarbij van Buskes ('De beide Blumhardts'), Van Veldhuizen ('Het kruis in de wereld'), Kamsteeg ('Heer, leer ons bidden'), Korff ('Jezus van Nazareth, wat moeten wij nu leren') en Gunning ('Een bede voor elke dag'). Handige kleine dingen, die JB hoopt uit te lenen. Waarschijnlijk gestuurd door de synode, Kees de Jongh kreeg dezelfde selectie toegestuurd.

Moeder Bouterse had gevraagd of JB een kistje wilde terugsturen, maar dat was te kapot om nog eens te kunnen gebruiken. Maar hij heeft dringend behoefte aan een nieuwe broek, de ene is doorgezeten en de andere heel dun en vreselijk smerig. Verder is JB heel blij met de leeuw die Toos gemaakt heeft, en die hij nu op zijn trui heeft genaaid. Zij is nu op vakantie in de pastorie van Blankenham en is daarvoor op bezoek geweest bij Fred. Over een recente brief van hem, over het onderwerp 'vervreemding': *Juist doordat ik weet dat Fred en ik allebei proberen om in deze tijd niet materialistisch en oppervlakkig te zijn, maar met ons geloof hier doorheen te gaan, geloof ik niet aan vervreemding. Althans niet in hinderlijke mate. Niets is minder waar dan wat Fred verkeerdelijk uit mijn brief schijnt gelezen te hebben nl. dat ik me hier voel als de man tegenover de sullige thuisblijvers, die niet weten wat nood en ellende is. In tegendeel, in Holland merk je genoeg van dit alles. En hier in Duitsland alleen op andere wijze misschien. Maar nooit zal ik me verhoovaardigen op het feit dat ik zoveel nood en ellende meemaak. Want dat is niet zo. Je ziet er af en toe een tipje van. En meestal vergeet je dat weer gauw. Maar al is het beroerd dat ik hier zit, zwaar beroerd zelfs, nooit zal ik zeggen dat dit nu lijkt op de nood en ellende die er heden ten dage heersen. Die moet je zoeken bij weduwen en wezen, zwaargewonden, soldaten aan 't front, in de concentratiekampen. Het zijn niet de diepste diepten waar wij nu doorheen gaan. Vergeet dat niet. Misschien is daarom vaak mijn hart zo koud en egoïstisch. Want de aanblik van de zwaarverminkten: je vergeet ze in de dagelijkse beslommingen. Zoals je God vergeet. Dankbaar hoor je te wezen dat je hier bent, zegt Fred. Natuurlijk, maar wees God eens dankbaar als je hem vergeet. Het is niet voldoende om 's avonds in je bed God te danken, als je hem overdag totaal vergeet. Dankbaarheid is nodig, maar zal zich in je hele leven moeten openbaren. Je kunt alleen zeggen: ik dank u God, wanneer je je daadwerkelijk aan hem overgeeft. Jaloezers hoeft Fred en hoeft jij niet te zijn. Jullie hebben eveneens je ervaring. Jullie hebben dezelfde kansen als is en ook dezelfde*

gelegenheid om ze hopeloos te verknoeien.

Hierna het bericht dat JB nog niets weet van Rieuwert en Bert, maar wel dat Rieuwert alles is kwijtgeraakt. Dan nog een paar berichten over de oorlogssituatie, dat Mussolini weer bevrijd is maar dat de oorlog in Italië verder gaat. Fijn dat Toos over dagelijkse dingen schrijft, over het vermaken van een elastische jurk en een lastige rok bijvoorbeeld. Slotgroeten.

JB-32: geschreven 16 september, aangetekend verstuurd, postzegel met stempel uitgeknipt, ontvangen 29 september (32).

Brief begint met vermelding van een gerucht dat er een verbod zou komen om te corresponderen met Nederland, Daarna verslag van een 'verbazend aardig intermezzo'. Een stel Fransen waren bij de laatste verhuizing vertrokken naar een ander Lager, maar klopten onverwachts met een man of 20 à 30 aan, daarbij een bokser, met het verzoek voor een sportieve bokswedstrijd met de Hollanders. Een van hen was bereid, *en toen begon de match in het 'Gefolgschaftsraum; waar ik wel eens brieven schrijf en waar ik ook nu gezeten ben. De Hollander was 1 1/2 kop groter en talrijke kilo's zwaarder. De Fransman was vlugger en had veel meer ervaring. Het partijtje was werkelijk mooi om te zien. Het was niet ruw en ik wist niet dat boksen zo werkelijk een mooie sport is. De uitslag was ongeveer gelijk spel. Daarna kwamen er nog 2 partijtjes. We hebben ons goed geamuseerd. Fransen zijn bovendien over 't algemeen een zeer sympathiek slag mensen. Ze zijn geestig maar zelden grof. Hun enige streek was dat ze bij het weggaan de hoofdschakelaar van het licht uitdraaiden. Zo kwam er dus dinsdag van schrijven niets.* De dag erna was er weinig werk, iedereen kreeg om 1/4 over 4 vrij. Daarna bericht van een concert, de week erna, waarvoor JB en Leen gelijk 12 kaarten hebben gekocht. Tot hun verbazing konden ze die zo mee krijgen; cabaret- en variëte'-avonden zijn echter altijd lang van te voren besproken, en bioscopen zitten elke week tjokvol. Er gaat een violist spelen, met werken van Mozart, Bach, Paganini, Sarasate en César Franck, zonder orkestbegeleiding. *Toen we de kaarten gekocht hadden, vonden we dat er niets tegen was om de bioscoopvoorstelling van half 6 te pikken. We hebben 'Paracelsus' gezien. Het speelt in de Middeleeuwen (begin Renaissance) en gaat over een wonderdokter. 't Was wel aardig, alleen werd de historie enigszins ontwricht ten koste van de propaganda. Er werden woorden gesproken over 'Duitsland' en 'strijden' en 'voortleven in het volk' die in die tijd niet gezegd kunnen zijn. Voorts werkten enige zeer romantische omhelsscènes bijzonder op mijn spotzucht (louter afgunst denk ik) maar och het was toch aardig.*

Hierna reageert JB op de brief die Toos vanuit Blankenham heeft geschreven. .... *nu ik dit schrijf denk ik jou toch in de pastorie met An van Gelder en den dikken dominé ofwel de baby met de misthoorn. Je hebt van Blokzijl af een ongewone reis gehad! Op een melkauto nog wel. Maar zo ongewoon als Bert en ik het gehad hebben was het toch niet. Weet je nog van onze [Bert en JB] tandemtocht in regen en storm? En van het hotel in Kampen? Episoden die ik nooit vergeet.* JB meldt dat hij An ook zal schrijven, maar dat hij dat wat moeilijk vindt omdat hij haar zo slecht kent. Dan over het leven in de pastorie: *Tjonge, wat krijg jij zo een leuke kijk op het werk in een dorp! Besef je wel dat ik ook een heel klein beetje jaloers op je ben. Want het lijkt me prachtig om je zo al te oriënteren. Enfin, dat doe jij dan voor mij. Dan kun je altijd zeggen later: nee Jan, zo moet je geen catechesatie geven. En dan zeg ik: Doe jij het maar Toos. Of: ga jij maar liever een bakje koffie zetten, vrouwtje.*

JB zou na terugkeer graag met Toos samen een weekje willen uitblazen in bijv. Blankenham, want hij ziet aan de jongens die met verlof gaan dat de overgang groot is, die worden na thuiskomst vaak ziek. Verder een verhandeling over de ondertrouw, waar JB nog niet veel voor voelt, hij wil niet gedwongen door de omstandigheden dat nu al laten doen, maar veel liever later het huwelijk zo willen vieren onder normale omstandigheden.

JB-33: geschreven 23 september, aangetekend verstuurd 25 september, ontvangen 4 oktober (33).

Bovenaan staat: *1e Helft van de brief.* Dan: *Liefste Toos, na een brief naar huis en een tamelijk mislukte aan je jongste zus is nu weer de beurt aan jou. Gisteren kreeg ik een brief van Piet v/d Kerk-*

hoff. Hij schreef me daarin dat hij pas een brief van mij naar huis had gelezen die nogal nuchter en sarcastisch was. Dat was mij ook wel opgevallen dat ik zo vaak schrijf naar huis en ook vaak heel onpersoonlijk ben en me bepaal tot opsommingen van gebeurtenissen. Het komt geloof ik omdat ik me niet makkelijk uit thuis. Aan jou schrijf ik heel anders, dat heb je wel gemerkt. .... Ik wil maar zeggen dat je niet moet geloven, dat ik zo sarcastisch ben als het vaak lijkt op deze manier. Daarachter zit een zekere verlegenheid om over het diepste dat me bezighoudt te schrijven. En de koelheid die ik zelf vaak bespeur is maar schijnbaar. 'k Ben bang dat vooral moeder wel zou willen dat ik anders schreef, maar ze zal wel begrijpendat ik mijn hart eerder bij jou uitstort. Piet schreef me wel geestig. Wat mij opviel, was dat hij evenals Fred een bepaald beeld van me vormt dat volgens mij niet geheel juist is. Ik heb zo de indruk dat velen in Holland zo'n beetje aan je zitten te frunniken en veel te veel zich er mee bezig houden hoe die jongen in Duitsland nu wel op al die dingen die ze ondervinden reageren en hoe hun karakter erdoor veranderd en vervormd wordt. 'k Geloof dat ze zich hierbij wat teveel door hun fantasie en enigszins overdreven voorstellingen van een en ander laten leiden. Ik kreeg zowel van Piet als van Fred een soort psychologische ontleding. Piet schreef iets over een minder opstandig worden en wennen aan de toestand waarin je verkeert. Ik ben er zelf wel bang voor geweest (en nog), dat weet je, dat ik me gedachtenloos zou laten meeslepen in de sleur, maar toch geloof ik niet dat wij die rust van gemoed hebben verworven die Piet veronderstelt. Vergeet niet dat wij hier ook de politieke gebeurtenissen met spanning volgen. Piet schreef: elke militaire verandering veroorzaakt in Holland een zwaar versterkte reactie. Dat is hier ook zo en het gevolg is dat ook wij van de ene geweldige up in de volgende mijlendiepe down vallen. En dat bevordert de zielerust toch niet. 't Is natuurlijk waar, dat je gewend raakt aan de sleur, maar toch altijd zo, dat je reikhalzend uit ziet naar de bevrijding ervan. Ik voel me vaak als in een soort vergulde vogelkooi. Je opstandigheid verlies je niet, maar je bent realistischer geworden. Je voelt dat ieder klein verzet meedogenloos gebroken zal worden. Opstanden zoals die in Italië zijn hier volkomen ondenkbaar. De opstandigheid is er niet veel minder door. Je leer in deze tijden wel wat machtsverhoudingen zijn en wat nutteloos verzet betekent. Je ziet alles in juistere verhoudingen geloof ik dan vaak het geval was voordat je werd opgepikt en in Duitsland gepoot en er tot je gezegd werd: nu doe je dit en je deed het.

Hierna over een andere opmerking van Piet, dat er in Rotterdam een nieuwe boterkussentjes sijbelaar (dominee) is gekomen en dat de oude wijven met zwarte kousen nog steeds vooraan in de kerk zitten. Waarna een hele verhandeling van JB over onwaarachtig en schijnvroom gedoe. Hoe is het om werkelijk christen te zijn? Over het bidden: te vaak gaat het om persoonlijke wensen, terwijl het Onze Vader begint met Uw naam worden geheiligd, Uw wil geschiede. JB sluit af met waarnaar hij verlangt: *dat deze tijd ons beiden tot trouwe dienaren van God maakt.* Verder: na een bericht over een luchtalarm (er is niets gebeurd) de mededeling dat het bedrijf binnenkort gaat verhuizen, waarschijnlijk naar Landeshut in Silezië (ten westen van Breslau). JB: *Het moet in de bergen liggen en heel mooi zijn. Ze doen maar met ons hè? Maar deze verandering is me toch niet onwelkom. Het begon me hier zo langzamerhand wel te vervelen, dat verzeker ik je. Neuendorf is een gat en in Brandenburg is ook niet veel te beleven. 'k Maak me wel zorgen hoe ik de boel over krijg. Want mijn bagage is groter dan die in Mei. Nu komt je verloofde nog verder van je vandaan te zitten, liefste! Maar daarover maak ik me geen zorgen. Als de oorlog afgelopen is, ben ik toch zo bij je.*

JB-34: geschreven 26 september, aangetekend verstuurd (vermoedelijk 27 september), ontvangen 6 oktober (34). Boven de brief: *2e helft.*

Bericht van het ontvangen en uitpakken van een pakket, waarin onder andere een nieuwe broek, een das (van oma) en diverse levensmiddelen, waaronder peren (die prachtig waren) en ten slotte een leeuwje (*het jonkie van die andere*) die JB op zijn revers heeft gespeld. JB: *Als mijn vaderlandsliefde van de leeuwjes afhangt, dan is het werkelijk enorm.*

De volgende dag: *Je kunt je niet voorstellen Toos, hoe prettig het is om weer een broek zonder gaten of vlekken en mét vouw aan te hebben. Ik vond gistermiddag dat dan ook de rest welver-*

zorgd moest zijn en daarom heb ik een vuistgroot gat in mijn regenjas genaaid en een gat in de mouw van mijn bruine jasje gestopt. Volgt een verslag van het weekeinde, met o.a. een bezoek aan de Reformierte kerk in Brandenburg. JB: Verschil met de gewone Evangelische Kirche is er praktisch niet. Het bleek een Festgottesdienst te zijn ter gelegenheid van de inwendige zending. Maar de preek (door een dominee uit Berlijn) was een mislukking. Na de dienst gegeten in de cantine in Neuendorf, waar de laatste twee zondagen de porties groter waren met pudding na. Alleen was het meen ik de 12e Zondag in successie dat we rode kool aten. Je wordt hier doodgegooid met kool, koolrabi en kool- of koolrabisoep. Zaterdag kwam Bert uit Berlijn op bezoek: gezond en wel, niet dikker en niet dunner, alleen wat vuiler. Maar dat is bij iedereen en vooral als je in een fabriek zit. Henk was niet meegekomen, Bert had hem niet gevraagd. De vriendschap is wel definitief uit, naar het schijnt. Toch gaat Bert nog gewoon met hem om. Van de bombardementen hebben ze geen last gehad. Alleen is Bert's afdeling op de fabriek in puin. Over dit ongeluk zet hij zich echter dapper heen. Hij ruimt nu puin. De omstandigheden van de Siemens-mensen schijnen iets verbeterd te zijn, nu ze een Hollandse ingenieur hebben bij wie ze hun klachten kenbaar kunnen maken. Alleen met Wim Barnard gaat het niet best. Dat is zo'n beetje Bert's speciale vriend daar. Enfin, Leen de Vrijer zal wel het een en ander verteld hebben, alleen niet dat alle jongens zo'n hekel aan hem gekregen hebben dat ze hem geen brief hebben willen meegegeven. Bert was zo kwaad over Leens plan om de verloofden der theologen te gaan vertellen hoe het nu was in Spandau. Bert meende dat de hoofdbedoeling was: de interessante kerel uithangen. Ik sta verwonderd over dit afkeurend oordeel. Op het eerste gezicht leek hij mij wel geschikt. Maar zijn kamer denkt er blijkbaar anders over. Misschien is de oorzaak wel, dat je karakter hier toch wel beproefd wordt.

Weet je al, dat alle Hollandse diensten en bijbelkringen verboden zijn? Of het in verband staat met Jaap Dansens gevangenneming weet ik niet. Wsch. heeft hij in particuliere gesprekken teveel gezegd (de anderen hebben hem vaak gewaarschuwd). Nu is hij een een 'Erziehungslager'. Ik kan me wel zo'n vage voorstelling maken hoe het daar toegaat. ... Slotgroet.

JB-35: geschreven 27 september, aangetekend verstuurd 29 september, ontvangen 8 oktober (35). Brief is gecontroleerd, blauwe markeringsstrepen.

JB meldt dat hij zijn rokerskaart kwijt is en daarom het roken zal moeten afwennen, wat hem wel moeite zal kosten. Mogelijk ligt de kaart ergens in zijn kast, waar het een grote rommel is: *typisch Bouterse, zeggen ze hier*. Daarna een reactie over het verblijf van Toos in Blankenham, onder andere over haar bezoek aan een bijeenkomst van de vrouwenvereniging: *Was het niet een beetje een ontzuivering voor, of stel ik de toestanden daar toch verkeerd voor. Ik heb in mijn gedachten een gemeente van halve heidenen en een groot deel onverschilligen. Dit naar aanleiding van wat ik wel eens over Blankenham heb vernomen. Het is in ieder geval goed, om je latere taak reëel en niet romantisch te zien, iets waartoe ik nogal geneigd ben. Ik ben benieuwd naar je ervaringen omtrent het ziekenbezoek. Van An zul je een hoop hebben kunnen leren. Ze lijkt me zeer realistisch, doortastend en moedig. Indrukken op het eerste gezicht, natuurlijk. Enfin, je kent mijn An-bewondering. Ze past precies bij Wim. Je wordt hoop ik niet jaloers? Mijn liefde en bewondering voor jou blijven onaanastbaar, hoor! Weet je wat Riet Tilstra me laatst schreef? Dat jij op en top een dominese bent en dat ik me geen betere vrouw zou kunnen wensen. Waarmee ik het hartroerend eens ben.* Hierna legt JB uit hoe moeilijk het is om niet alleen meer in de bijbel te lezen (vooral op de zaak) en er ook open voor te staan en ernaar te leven. *En je kent mijn oude moeilijkheid, dat ik zo moeilijk voel, dat God dien wij dienen, een werkelijk levende God is en dat je in een persoonlijke relatie tot Hem staat. Ik verlang ernaar in heel mijn leven me aan God te wijden maar tegelijk voel ik hoe een brok zelfzucht me in de weg staat. Het zal geloof ik de moeilijkheid van mijn leven worden, om eigen gemak en genot op te geven in het belang van Gods koninkrijk. Ik probeer nu bij ieder bijbelstuk dat ik lees, me in te prenten: dat geldt voor jou. Mijn gebed schiet er vaak bij in door moeheid of luidruchtigheid van de kamer. Ook wel omdat ik besef, dat een maar halfaandachtig gebed eigenlijk Godslastering is. Gebed is een moeilijk ding, wanneer je het goed doet, veran-*

dert er iets in je. ....

Af en toe schrik ik er werkelijk van, hoe lichtvaardig ik mijn studie ben begonnen. Jeugdige lichtzinnigheid denk ik. Maar als je dat maar even doordenkt over de grote verantwoordelijkheid later dan beeft je wel eventjes. Vooral als je beseft dat je eerlijk moet zijn en de gaten in je geloof niet mag lappen met stichtelijkheden. .... Laten we elkaar steunen Toos, elkaar moed inspreken en ook denken voor elkaar om helemaal samen met behulp van elkaar onze problemen en moeilijkheden te boven te komen. Wij moeten samen moedige en toegewijde Christenen zijn met een geloofskracht die andere mensen helpen kan. Daar verlang ik naar: een bron van kracht te zijn zodat ik anderen iets geven kan en helpen kan.

Dan volgt een verslag van een onrustige nacht, er was luchtalarm en JB had Brandwache, met de taak als eerste op te staan en andere wakker te maken. Hij went duidelijk aan het steeds vroeg opstaan. Veel mensen moeten nog worden geschreven: ds. De Kluis (hoe staat het met zijn aanbod om in krijgsgevangenschap te gaan?)*, Zeydner, prof. Van Rhijn, Opa en Oma [v.d. Berg], Oma Bouterse, Leo Ritmeester, Rie, Wim en Riet, Anton van Vliet, Piet v/d Kerkhoff.

* Aalder Teunis Willem de Kluis (1897 - 1980) werd in 1929 bevestigd tot predikant in Serooskerke. Daarna stond hij van 1935 tot 1940 in de Hervormde gemeenten van Vlissingen en Rotterdam. Van 1 april tot 10 juli 1940 was hij reserve-legerpredikant. Tijdens de meidagen van 1940 was hij in Rotterdam. Later ging hij regelmatig naar Duitsland om Nederlandse krijgsgevangenen te steunen. In de Conventie van Genève is bepaald dat krijgsgevangenen recht hebben op geestelijke zorg. Hierdoor was het mogelijk voor de dominee om van 1943 tot 1945 vrijwillig in krijgsgevangenschap te verblijven in Stalag IV-B in Mühlberg aan de Elbe, een kamp van de Duitse Wehrmacht [1]. Hier bevonden zich zo'n 1.300 Nederlandse gevangenen. Op 16 september 1945 werd ds. de Kluis benoemd tot hoofdlegerpredikant. Een jaar later ging de benoeming officieel in en werd hij predikant in algemene dienst van de Hervormde Kerk. Hij was ook docent aan de catechetenoopleiding in Rotterdam. Het kamp werd op 23 april 1945 door het Rode leger bevrijd (bron: nl.wikisaga.org).

In 1947 heeft ds. De Kluis het huwelijk van Jan Bouterse en Toos Haze ingezegend.

De plaats Landeshut wordt steeds meer genoemd in verband met onze verhuizing. Er schijnt één bioscoop en één café te zijn. De streek is overwegend katholiek. Misschien zullen we wel naar de mis moeten als we naar de kerk willen. Nu, dan leer ik de katholieke kerk ook een beetje kennen. We hebben verschillende Rooms en in de kamer. Die kunnen dan mooi alles uitleggen. Ko van Loevesijn doet niets liever. 'k Heb het missaal eens doorgekeken met zijn hulp.

Dan meldt JB dat hij weer twee brieven van Toos heeft ontvangen, waaronder een uit Blankenham. *Ik vind die beschrijving van zo'n vrouwenvereniging prachtig Toos. Ik zie die kakelende hennen al voor me. En dan te denken dat daaruit de gemeente bestaat. Och, we moeten een beetje reëel zijn en ons nooit een gemeente in onze dromen voorstellen die anders is dan gewone en vaak akelig-gewone mensen. .... Je moet altijd beseffen dat Gods kerk uit kleine mensjes bestaat, de dominee inclusief. En daaronder schuilt dan het geloof. Een gemeente van pure geloofshelden is wel nergens vertoond. Ieder mens, of hij nu boer is of onderwijzer zit vast in zijn dagelijkse beslommingen. Enige burgerlijkheid is dan wel onvermijdelijk. Ik geloof dat ik dit wel leer zien nu ik zelf ook in een gareel loop. Nu is juist de vraag die opgelost moet worden: hoe trek je de mensen uit die alledaagsheid?* Waarna JB ingaat op de zinvolheid of zingeving van het alledaagse werk, zoals in de tekenkamer van de vliegtuigfabriek. Het werk van een vrouw die de huishouding doet en de kinderen grootbrengt lijkt daarbij veel zinrijker. JB: *Er zijn toch maar weinig mensen die - zij het maar een sprankje - scheppend werk doen.* JB eindigt de brief met een vraag aan Toos of zijn af en toe niet eens een gedicht van De Mérode wil opsturen, dan kan hij die onder werktijd uit zijn hoofd leren. En als laatste de vraag: *stuur mijn hoed op! ... Slotgroet.*

JB-36: geschreven 4 oktober, aangetekend verstuurd 5 oktober, ontvangen 12 oktober (36).

Verslag van een bezoek van Leen, Kees en JB naar Berlijn: *Ik heb me machtig geamuseerd. In tijden*

heb ik niet zo'n prettige dag gehad. De treinreis liep vlot, al moesten we staan. .... Ik had bij een stationnetje in Noord Berlijn met Bert afgesproken maar was te vroeg zodat ik nog even wat boodschappen ben gaan doen. Daar in de buurt was heel wat verwoest door de bombardementen. Niet alleen fabrieken, maar meer nog woonhuizen. Het is heel anders dan in Rotterdam. De buitenmuren staan vaak nog overeind, terwijl binnenin alles plat ligt. Ik gun dit aan niemand. 't Is verschrikkelijk. Toen Bert niet op tijd was ben ik zijn Lager maar gaan opzoeken. Ze zijn verhuisd en wonen nu in een vroegere danszaal waar door houten schotjes kleine kamertjes in zijn gemaakt. Het ligt in een mooie omgeving aan een meer. Ik trof er een stuk of wat theologen en later kwam ook Bert opdagen. .... Alles was in orde. Ze vinden dat ze er reuze op vooruit zijn gegaan sinds hun vorige Lager. Ze hebben nu eigen bonnen en zijn tamelijk vrij in hun doen en laten. Toch vond ik het maar een donker hol. Zondags moet bv. de hele dag de lamp branden, zo donker is het er. Bert had een pakket gehaald in de stad en daarom was hij zo laat. We hebben toen verder wat geboomd en gegeten. Henk Laurentius kwam pas laat thuis. Van de week heeft hij een flauwte gehad die gepaard ging met geheugenverlies. Toen ik kwam was hij net een week ziek geweest maar weer wat opgeknapt. Toch ziet hij er slecht uit. Ik ben nu ruim een dag bij hem geweest maar ik kan me voorstellen dat de anderen moeite hebben met hem om te gaan. Hij is uiterst fel, onchristelijk zelfs, en zeurt nog meer dan vroeger. Altijd zit hij vol met anecdotes, en andere flauwe verhaaltjes, kortom met 'gemengd nieuws'. Hij springt van de vrouw van prof. Kraemer en de dochter van Kraemer over op de naaktloperij in Hillegersberg (waar vroeger een schandaal over is geweest. (etc.). Zondagmorgen zijn we ter kerke geweest bij ds. Heiderich. Het was 'Erntedanktag'. 't Was weer in de Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche. De preek viel ons tegen. Het was meer een toespraak waarin veel werd gepraat over mooie velden en beemden en bloemen, echt Duits romantisch. Wat ons tegenviel was, dat er nu helemaal geen verkondiging in te horen was. Maar Henk begin direct over natuurlijke theologie. ....

Leen en Kees waren niet meegegaan. Die zijn naar de Messias van Händel geweest. 'k Wou dat ik het ook gedaan had! Het moet prachtig geweest zijn. Aangezien het 3 October was hebben we in het Lager peen en ui gegeten. Dolf den Tonkelaar en Tjomme Alkema waren thuis gebleven en hadden daarvoor gezorgd. Een hele katebak vol. Dan vertelt Jan over een orgelconcert (met 18 koralen van Bach) in de Französische Dom, samen met Bert en Leen Blok. Voor 2 mark 2 uur lang orgelmuziek: het was ontzaglijk zwaar, en JB vond het eerlijk gezegd niet eens mooi, moeilijke muziek om te begrijpen, liever hoort hij een orkestwerk van Bach. Terug met de trein van 1/4 voor 8 richting Brandenburg, om daar twee uur later aan te komen, precies op tijd om een kortstondig luchtalarm mee te maken. Verdere berichten over de Siemens-groep: Bert heeft een röntgenfoto van zich moeten laten maken bij een van de vele gelegenheden dat hij met een smoes zich ziek had gemeld. Daaruit bleek een aanleg voor bronchitis en pleuritis. Een ongedacht resultaat. Het zal echter geen vruchten afwerpen in de vorm van Erholungsurlaub of zo! Verder gaat het goed met Bert. Wim Barnard die er slecht aan toe is geweest, is weer een heel stuk opgekikkerd. Bert en hij gaan veel met elkaar om. Hij is zeer litterair, zeer belezen en geestig. Leen, die hem langer kent, vindt dat hij teveel geurt met zijn kennis. Ik kan het niet beoordelen, maar mij lijkt hij zeer geschikt. Dan een opmerking over Berlijn, een stad die JB niet mooi vind, en zijn inwoners niet sympathiek. Maar je kunt er veel genieten, van concerten en dergelijke. Behalve de Messias en het orgelconcert waren er zondag ook nog de Missa Solemnis van Beethoven, een ander Bach-concert en een opera van Verdi.

Melding van ontvangst van de 78e brief van Toos. Met een correctie voor haar: het klopt niet dat er phosphorbommen waren gevallen in Brandenburg, het ging om een verdwaalde lichtkogel; zij moet geen praatjes en geruchten van anderen al te gemakkelijk geloven. Daarna overpeinzingen over de 16e oktober, de dag dat Jan en Toos één jaar verloofd zijn. Hij zal dan niet, wat hij steeds hoopte, thuis zijn. De verhuizing naar Landeshut schijnt steeds zekerder te worden.

JB kondigt de volgende brief aan, waarin hij zal schrijven over de boeken die hij heeft gekocht. Dan vraagt hij: *Nu wil ik je alleen nog even schrijven over die pols van je. Uit je brieven maak ik op: 1- dat het erg onbelangrijk is; 2- dat het niets te betekenen heeft; 3- dat het plm. een maand duurt; 4-*

dat je er niet door kunt handwerken; 5- dat je er lekker toch mee tikt al mag dat niet; 6- dat het nu niet zo'n erge pijn meer doet als eerst. Hoor eens liefste, wat is er nu eigenlijk met die pols loos. Probeer toch niet om me gerust te stellen door er omheen te praten. Ik geloof niet dat 't veel te betekenen heeft maar ondertussen schrijf jij in een aantal brieven zulke een hoeveelheid tegenstrijdigheden dat ik zou gaan denken dat je pols verstuikt en gebroken is. Tjonge jonge wat een berispingen. En dat op de verjaardag van onze verloving. Ik wou je alleen maar vertellen liefste dat ik jou met al mijn zorgen zou willen omringen. Ik vind het net als jij niet leuk als ik niet wist hoe het is. Slotgroet.

JB-37: brief, geschreven 6 oktober, aangetekend verstuurd 9 oktober, ontvangen 23 oktober (37).

JB heeft zich in de op dat moment rustige Gefolgschafstraum geïnstalleerd, om na het schrijven van de brief te gaan lezen in de 'Gesammelte Aufsätze' van Ritschl. Hij heeft een heel stel boeken bij Mohr in Tübingen besteld, er enigszins op rekenend dat verschillende niet leverbaar waren, maar ze kwamen er toch zodat hij nu in geldnood zit en niet weet hoe hij later ze allemaal moet versjouwten. Het gaat om twee boeken over het geloof bij Calvijn, drie boeken over Indië (Boeddhisme en zo) waarvan Leen er een heeft overgenomen, en Duits Nieuw Testament, Synonyma in het N.T. van Trench, verzamelde opstellen van Ritschl, een boek over de verhouding Kerk-Staat bij Zwingli en een uitgave van de Apostolische vaders in het Grieks. JB gaat het er misschien op wagen de meeste van deze boeken op goed geluk naar Nederland te sturen.

Daarna gaat JB verder met beantwoording van de brieven die hij van thuis en Toos gekregen heeft. Hij is heel blij hoe zij met hem meeleeft en is het absoluut niet eens met wat sommige andere mensen zeggen dat je in deze tijd beter niet verloofd kunt zijn. Dan (ineens): *Dat je de brief had willen verscheuren, was een typisch misdadig trekje in je karakter. Dat kon je vroeger met dagboeken doen Toos, maar nu niet meer, nu ik er ben aan wien je alles vertellen kunt wat er in je leeft. Die verscheurigheid is denk ik een overblijfsel uit je vrijgezellentijd toen Toosje alles maar in zich opsloot. Deze tijd is voorbij. Nu ik je brief kreeg was overigens de downstemming al weer over. Bij jou gaat alles toch veel dieper geloof ik, heimwee en zo. .... Over zichzelf: Bovendien geloof ik in mijn vermogen - al of niet in mijn verbeelding bestaande - om me te schikken in velerlei omstandigheden. Ik vertrouw - misschien weer ten onrechte - op mijn elasticiteit en taaierheid. Voeg daar nog bij mijn opgeruimde karakter - hm, hm - en u heeft voor zich het beeld van Jan Bouterse (misschien ook wel niet), Toos, het is ernst en luim oftewel onzin en anderszins wat ik je vandaag in een bonte warreling schrijf maar ik wilde beweren dat ik weer uit de put ben en er tegen vecht om er niet weer in te komen. Volgt nog een heel verhaal over stemmingen en het gevaar je daaraan over te geven, en de verschillen tussen mannen en vrouwen, ook in hoe JB en Toos elkaars liefde beleven: Een meisje ziet geloof ik meer uit naar het getrouwd zijn en het zorgen en de kinderen alleen, bij den man is dat alles ondanks alles minder diepgaand en komt er de drang om het gezin te onderhouden en vanzelf de liefde tot het werk bij. .... Dan over geloofszaken: Je schrijft daar: als je deze tijd goed doorgekomen bent in die zin dat je nader tot God bent gekomen, dan ben je door de diepste diepten gegaan. Dat geloof ik niet Toos. Ik kan me begrijpen dat jij dat denkt. Maar toch geloof ik dat je nu eigen lot teveel centraal ziet en daardoor overdreven. Er zijn diepere diepten. Laten we dat niet vergeten. .... Weet je wat ik geloof? Dat jij als meisje (daar begin ik weer) meer door beleven van eigen leed tot overgave zult komen en ik als jongen meer door beschouwen, ook van andermans leed.*

Over het recente bezoek aan Berlijn: Bert had verteld dat hij Jan van Leeuwen had ontmoet die er nogal prat op gaat dat hij liefst vier bijbelkringen had lopen (Bert maar eentje). En in Neuendorf is het organiseren van Nederlandse bijbelkringen en kerkdiensten verboden. Misschien dat er straks in Landeshut meer mag. JB: *Overigens geloof ik nu ook weer niet dat een bijbelkring dat gewicht heeft dat velen er aan schijnen te hechten. Ik voel er iets onzuivers in om hier plotselings bijbelkringen en preken te houden. Voor mijn gevoel zit er gauw een stuk ijdelheid in. Ik aarzelde juist om er achter heen te zitten omdat ik me afvroeg 'Wat heb jij te vertellen en waarom moet je dat juist nu vertellen'. ....*

Gisteren waren Ad Sluiter en Kees de Jongh zeer in mineur. Er schijnen namelijk veel jaargenoten van ons die niet getekend hebben zich vrij te bewegen in Nederland, ja er is zelfs een zéér kleine minderheid van de theologen naar Duitsland gegaan. Uit Utrecht 32 man. Dus ik schat zo'n 50 à 60 man uit heel Nederland. 't Is inderdaad niet veel. En daarom voelen ze zich gegrepen en ook vreesden ze na de oorlog door de andere theologen met de nek te worden aangekeken. Ad had nl. een brief van een collega gekregen die veel critiek bevatte op onze houding. Enfin ze zaten in zak en as en vertelden aan mij toen ik vroeg wat er was. Mijn eerste reactie was een hartgrondig gegrinnik. Ik vond het een mop dat wij met z'n 50-en zijn. Ik kan me alleen niet voorstellen dat je achteraf gaat denken: was ik maar ondergedoken. Dan had ik nu gewoon kunnen rondspankeren. Wat ik trouwens niet zonder meer geloof. Wel zou ik degene die het nodig vond me mijn houding voor de voeten te werpen, verzoeken om van verdere brieven verschoond te blijven. Misschien zou David van Daalen zo'n figuur zijn. Mij raakt het de kouwe kleren niet. .... Slotgroet.

Op zaterdagmiddag: twee brieven van Toos ontvangen, eentje van 30 september en een andere van 2 oktober. En over deze laatste was JB heel boos, dit omdat Toos meldde dat ze voorlopig niet meer zou schrijven. De reden daarvoor zou zijn de verhuizing naar Landeshut, waardoor zij bang was dat de opgestuurde brieven tussen wal en schip zouden raken. Maar de andere brief bevatte een foto van Toos, waarover JB heel blij was, ondanks het feit dat zij er wat stijf op stond.

JB-38: geschreven 10 oktober, verstuurd (niet aangetekend) 14 oktober, ontvangen 26 oktober (39).

Liefste Toos, ik ben zo bang dat ik je deprimeren zal door mijn vorige brief en die ik vandaag naar huis heb geschreven, dat ik weer gauw aan een nieuwe begin. Op de zaak is gisteren onze kleine verhuizing naar het andere gebouw voltooid. De Badoglio-Italianen hebben behoorlijk gesleept, ze zullen worden ondergebracht in een Lager hier vlakbij. Men is al aan de prikkeldraadversperring begonnen. Onder kantoor hadden we een poosje luchtalarm zonder verdere evenementen. Daarna kregen we rijstepap in de cantine. Dat is tegenwoordig aan de orde van de zaterdag! Zoals we vandaag voor de 10e keer in successie rodekool* hebben gegeten. Als jij me later toch ooit rodekool op zondag durft voorzetten. 't Zou een reden tot echtscheiding zijn.

*Mijn moeder heeft na de oorlog inderdaad nooit rodekool op tafel gezet, ook niet op door-deweekse dagen. mcjb

De zaterdagmiddag heb ik besteed om even jouw brief te besluiten. Daarna ben ik naar de kapper geweest en toen hebben Leen en ik heerlijk kip gegeten bij tante Frieda, onze zaterdagkroeg. Vandaar naar de bios, waar ik alweer een poosje niet geweest was. De film heette: Die kluge Marianne en was in-slecht. Zodat het luchtalarm haast als een bevrijding kwam. Er gebeurde weer niets. We hebben zonder aangehouden te worden het Lager kunnen bereiken. Vanmorgen heb ik sokken gestopt, 26 gaten. 't Ziet er wel niet mooi uit maar het zit dicht. Het beroerde is echter dat ik haast geen stopwol meer heb. Nu zal ik het een en ander naar huis sturen en die das uithalen die jij me meegegeven hebt. Ik heb nu toch een das van oma en de jouwe is me wat klein. Je moet mijn voetbalkousen eens opsturen. Daar zit een massa mooie dunne wol aan! 't Is alleen rood en zwart maar dat mag volstrekt niet hinderen.

Vanmiddag had ik echt behoefte om eens alleen te zijn. Daarom ben ik in mijn eentje een wandeling gaan maken door het bos. Het is toch wel mooi hier. Een wijd gepland dennebos met daartussen dicht opeen, stukken jonge aanplant. En bijna geen mens te zien! Drie keer vluchtte een haas in galop voor me. En ook heb ik een kloppende specht bezig gezien. 's Avonds om half tien: Ik ga vroeg naar bed liefste en daarom besluit ik de dag en dit gedeelte van de brief met heel intens aan jou te denken en je te omhelzen zoals ik je goedenacht placht te kussen. Wat zijn dat toch onvergetelijke ogenblikken, Toos. ... Ik hoef je zeker niet te zeggen dat je niet de vlugste geneeswijze voor je pols volgt. Dat zul je zelf ook wel door hebben. Als wij eenmaal getrouwd zijn liefste, dan zul je tot zulke dingen geen kans meer hebben. Ik zal een despoot zijn, wat zeg ik: een tyran! Als de dokter dan zegt: Zus, dan doet Toos zus. Anders houd ik een speciale boetepredicatie tegen mijn vrouw vanaf de kansel. Ik begrijp natuurlijk dat het lastig voor je is om niet te tikken, maar vind je

zelf dat de geschiedenis met die pols nu lang genoeg duurt? Als ik thuis kom heb je maar een arm beschikbaar om me te omhelzen. Jouw beschrijving hoe je mijn foto hebt ontvangen was enig, maar nog leuker was hoe Ans weet hoe jij de Godsdienstschool kwam binnenstuiven met volkomen negering van Van Leeuwen. Dat door een ander te zien beschrijven is werkelijk prachtig. Van de week zijn er weer een paar foto's gemaakt. Maar 't zal wel weer lang duren eer je die ontvangt. Mijn ring had ik er expres goed op laten zien, jij ook op jouw foto geloof ik.

De volgende ochtend op het werk: Ik heb wel het een en ander te doen. Het begon heel klein. In plaats van 2 schroeven van dit model kwamen er in een tekening 2 schroeven van dat model. Maar toen wilde een andere tekening niet achter blijven. En nog vier andere ook niet. En de lijsten die bij de tekening horen kun je toch bezwaarlijk passeren. En dag nog die lijsten die bij die lijsten horen. Dan een opmerking dat Toos eens een kijkje zou moeten kunnen nemen van de werksituatie, JB: zoveel kan ik er nu ook niet overschrijven. Naast mij staat Arthur van Broekhuizen wiens levensloop is: HBS, arbeidsdienst, een maand economie in Rotterdam en toen naar Duitsland. Gisteravond zijn Leen en ik naar de bioscoop geweest. Een Hongaarse film draaide er: 'Vision am See' een prachtig ding. Een klasse beter dan de Duitse films. Toen ik om plm 10 uur thuis kwam lag er een briefje dat ik een aangetekende brief bij den Lagerführer kon komen halen. Hij was echter al weg ... zodat ik hem vanmorgen gehaald heb. Het was een kattebelletje van jou van de 4e oktober. De eerste maand zal ik wel niets anders dan korte krabbeltjes krijgen. Dit vooruitzicht heeft me vandaag in een zeer ongemakkelijke bui gebracht waar ik uit probeer te komen, tot dusver zonder resultaat. Zoals je ziet zat ik op het moment dat je schreef niet in de trein en ook nog niet in Landeshut. Waarschijnlijk zit ik daar op 4 november ook nog niet. Dat er in Brandenburg geen bommen gevallen zijn weet je al. Brandwacht heeft iedereen op z'n tijd. Wil je wel geloven Toos dat ik toch kriebelig werd toen ik las, dat je vroeg of er in Brandenburg iets gebeurd was. Nee, nee en nog eens: nee. Als ik er niets over schrijf, is er ook niets gebeurd. Enfin, je hebt mijn vorige brief inmiddels ontvangen waar ik hetzelfde in heb geschreven, dus knoop het in je oor. Wil je ook als het een lichte avond is, toch niet naar huis fietsen? Ik zie het al aankomen, dat je praktisch nooit bij ons blijft slapen, omdat je elke avond wel licht genoeg vindt. Liefste, ik ben boos op mijzelf dat ik zo kanker op alles. Je moet je er niet teveel van aantrekken. 'k Heb een stevige bokkepruik vandaag. Zoiets zal je nog wel meer meemaken denk ik. Alleen zal jij dan bij me zijn om mijn boosheid in de kiem te smoren. .... Het liefste zou ik deze brief verscheuren, maar dan krijg je zo'n poos niets. En daarom gaat ie maar weg op gevaar af dat jij je alles erg aantrekt, wat de bedoeling niet is. 'k Moet een flink pak op mijn broek hebben. Of een omhelzing van jou. Vanavond of morgen zal ik proberen aan een nieuwe grotere en betere brief te beginnen, liefste. Nu houd ik op. Innig omhelsd en gekust, door je Jan.

JB-39: brief, geschreven vanaf 14 oktober, aangetekend verstuurd 16 oktober, ontvangen 23 oktober (38). Brief geschreven op papier van de zaak, groter formaat. En aangetekend verstuurd, opdat hij eerder aankomt dan die van gisteren. Dit vanwege het feit dat JB zich wil verontschuldigen voor de boze bui in die vorige brief, dat vanwege het bericht van Toos dat zij brieven zou opsparen tot het nieuwe adres bekend zou zijn. Maar JB wil graag regelmatig brieven blijven ontvangen en liefst ook een pakketje, want hij heeft van de vorige zendingen alleen nog wat bruine bonen over. Maar de verlovingsdag zal JB materieel gezien nog wel kunnen vieren: *want de volgende week krijgen we 500 gram witbrood extra en 150 gram spek. Ja, honger lijden doet men hier niet. De mensen kopen bij den slager bij voorkeur mager vlees. Vet vlees lusten ze niet. Met het gevolg dat wanneer je als 'Ausländer' een slagerswinkel binnenstapt, prompt een flinke rand vet erbij krijgt. Ik vind het eigenlijk niet in de haak dat ik dit alles schrijf want het zijn allemaal onbekende heerlijkheden in Holland. Maar je hebt in ieder geval de geruststelling dat we beter te eten krijgen dan jullie.* Hierna bespiegelingen over de terugkeer, dat er nog van alles en nog wat kan gebeuren, maar die reserve moet je ook in normale tijden maken. De levensmiddelenkaarten zijn op kantoor gearriveerd, geen 150 gram spek maar 112,5 gram + een ei: *Ik denk dat ik zaterdag wittebrood met veel*

boter en gebakken spek op ei zal eten. Hmmm!!! Hierna een verhaal over het lenen en uitlenen van sigaretten; JB heeft zich wel wat gematigd met roken, maar kan er toch niet buiten. Wel drinkt hij nu nauwelijks koffie meer, zonder er iets van te merken. Ook is JB nu gewend op een harde ondergrond te slapen, aan een veren bed zal hij bij terugkeer niet snel wennen: *Maar werkelijk, op deze houten bedden rust je goed uit. Slaap ken ik haast niet meer. 's Morgens om 6 uur ben ik altijd behoorlijk fris. En in Rehbrücke sliepen we toch zo op kale planken en dat ging ook best. Tjonge jonge wat hebben we toch een massa meegemaakt in die tijd. Rehbrücke, het Durchgangslager en Ommen, dat een idiote klucht leek, af en toe met zijn bewakers die met de dag minder onbeleefd werden en in het begin met revolvers dreigden alsof het speelgoed was. We zullen onze kinderen later een hoop kunnen vertellen, Toos!*

Op vrijdag, in de ontbijtpauze. JB kreeg van Arthur van Broekhuysen te horen dat hij vond dat zij als theologen te weinig deden. Maar JB ziet het niet zitten om vanuit zijn geestelijke armoede te gaan evangeliseren: *Leeft het te weinig voor mezelf? Wanneer zal ik eens uitkomen boven mijn persoonlijk getwijfel en gaan verkondigen?*

Is die Hoevelaken al bij ons thuis geweest? Dat had hij beloofd. 't Is wel jammer dat ik geen brief aan hem kon meegeven. Dat is riskant geworden. Deze maand gaat er nog een met verlof, misschien die Herman Pieters wel en thuis zullen ze zeker bezoek daarvan krijgen maar reken niet op brieven. De controle is zeer streng en laat weinig passeren. Over plm. 14 dagen krijgen ze thuis bovendien nog bezoek van een zekere v. Brussel die ook hier werkt.

[16 oktober] *Ik schrijf op de zaak. Het is tegen half twaalf. Mijn baas is met hoofdpijn en kiespijn huiswaarts gegaan en heeft verzuimd mij werk op te geven. Jouw foto ligt op mijn bureau, zodat ik vandaag telkens naar je kijk .... Vanmorgen ben ik door de hele kamer gefeliciteerd en toevallig kon ik Es Mignon ook feliciteren want die herdenkt vandaag de dag dat hij 3 jaar met zijn tegenwoordige verloofde 'liep'. .... Vanmiddag zal ik ook weinig bijzonders doen behalve dan lekker eten van mijn extra rantsoen wittebrood. Ik moet naar de stad om mijn schoenen van den schoenmaker te halen. .... Gisteren las ik in een boek over Calvijn in het voorwoord prachtige bemoedigende woorden. Ik las ze en ik dacht: Ja, dit is een woord voor ons juist nu. .... En weet je wat ik zo leuk vind? Dat jij me al in Silezië denkt en waarschijnlijk met allerlei sombere zorgen zit .... Terwijl ik nog steeds in Brandenburg ben en misschien nog wel tot half november blijf. .... Gisteren kreeg ik de rokerskaart van Chris van Nijnanten. Die is zoals je weet in Nederland maar zijn kaart was nog hier. Omdat ik de mijne verloren heb, kreeg ik de zijne. Zodat ik nu ook weer roken kan!*

Nu volgt een beschrijving van herinneringen aan de verloving, van de bloemstukken en cadeaux waarvan Toos veel beter dan JB zich herinneren zal van wie ze afkomstig waren: *Wat hebben we toch een hoop prettige dingen beleefd, waaraan we terug kunnen denken. Nu herinner ik me ineens hoe jouw vader Corinthen 13 voorlas [Paulus over de liefde] en dat de rillingen van afschuw me over de rug liepen. Als onze kinderen later verloven zal ik speciaal voor die gelegenheid 1 Cor 13 uit de bijbel verwijderen en goed wegstoppen.* Hierna volgt een uitgebreide liefdesverklaring aan Toos, JB zou wel een gedicht of een muziekstuk willen maken om uiting te geven aan zijn liefde. Hij wil van deze dag ondanks alles iets feestelijks maken, heeft zich 's ochtends daarom glad geschooren en gaat nu zijn schoenen poetsen.

Met ons vijven theologen + Arthur van Broekhuysen hebben we vergunning aangevraagd om 31 oktober naar Wittenberg te mogen. 31 oktober valt op zondag dit jaar. Je weet: het is de Hervormingsdag, de dag dat Luther zijn 95 stellingen aansloeg aan de slotpoort van Wittenberg. Een unieke gelegenheid om dat eens mee te maken. Ik denk namelijk dat het wel met enige feestelijkheden gepaard zal gaan. ... De reis is alleen nogal lang, 6 uur sporen!

Hierna volgt het citaat uit het boek over Calvijn: dat de huidige tijd vraagt om trouwe en moedige dienaren van God. Volgt slotgroet.

JB-40: geschreven en aangetekend verstuurd 23 oktober, ontvangen 1 november (40).

Heugelijk bericht van ontvangst van 6 brieven in 2 dagen tijd. Maar bezorgdheid over de meldingen van huilbuien. JB: *Het is met jou geloof ik zo gesteld, dat onze verloving een enorm diep stempel op je gedrukt heeft. Jou kennende, kan ik me die huilbuien wel voorstellen. Als man heb ik er geen [doorgestreept het woordje: minder] last van. Ik geloof niet dat het veel zal helpen wanneer ik zeg dat je dat niet moet doen maar dat je moed moet houden en op God vertrouwen die alles in orde zal maken. Ik begrijp best dat het je soms teveel wordt. Toch zul je je er overheen moeten zetten en ik hoop, Toos, dat het mij lijkt om door mijn brieven jou een beetje te helpen. .... Kun je je nu nog voorstellen dat je vroeger zo wanhopig kon zijn, wanneer je ruzie met je moeder had gehad? Wat krijg ik een huilse vrouw zeg! Ik geloof dat geen man weet wat hij moet beginnen als zijn vrouw huilt. Zo voel ik me nu ook. .... We moeten vooral de moed niet verliezen. Ja, het kan nog een poos duren, maar Toos, eens komt de tijd waarnaar we zo verlangen. Dit alles stelt alleen ons geduld zo op de proef. Dat je je jeugd in ellende ziet verstrijken is wel erg somber, hoor. Liefste, ik wel geen oude vrouw voor me zien als ik terugkom. Zul je eraan denken?*

Zaterdagmiddag, JB meldt dat hij een hele week niet geschreven heeft, maandagavond naar de bioscoop was gegaan maar de film (detective) vanwege een luchtalarm niet heeft kunnen afzien. Dinsdagmiddag om 5 uur de film afgezien en een verlofganger (Spee, uit Haarlem, een jongen die veel heimwee heeft) uitgeleide gedaan. *En nu zit ik jou te schrijven terwijl ik af en toe naar de Heimatflak kijk die zeer interessant is. De mannen staan al aangetreden en worden nu geïnspecteerd. Zonet heb ik het tafereeltje gadegeslagen dat een soldaat zijn broek moest ophijsen omdat het kruis op zijn enkels hing. Bovendien zat de gesp van zijn riem op zijn milt en niet op zijn navel. Zeer interessant allemaal. Vanmiddag gaan 2 jongens met verlof omdat hun vader of moeder ernstig ziek zijn. Het zijn Jan Oosterbaan en Arthur van Broekhuizen met wie Leen en ik op één afdeling staan. 'k Heb jouw adres opgegeven en als je deze brief krijgt heb je hen misschien al gesproken. Niet leuk om om zo'n reden weg te moeten. Als het ernstig is, tenminste. En vanavond krijgen we bezoek van den vader van een van ons, Piet Pleizier. Die is handelsman en bevindt zich op zakenreis! Kun jij ook niet eens op zakenreis gaan met je baas? Nu zullen we weer heel netjes moeten doen vanavond. De kamer opruimen, geen onwelgevoeglijke geluiden maken enzovoorts. Een heel ander onderwerp: Zeg, ik begrijp nu, waarom Jezus Sirach niet in de canon is opgenomen! Ik zou hem er ook nooit bij willen hebben. Of je zou dergelijke stukken als jij overschreef voor latere invoegsels moeten verklaren. De theologie is listig, meisje! En de theologen sluwe kerels!! Pas maar op, Toos. Je moet er je hele leven mee doen! .... Slotgroet.*

JB-41: geschreven 25 oktober, aangetekend verstuurd, ontvangen 9 november (41).

Verslag van het bezoek van de vader van Piet Plaizier. Veel nieuws uit Holland bracht hij niet mee. *Hij vertelde, wat wij eigenlijk allemaal al gemerkt hadden uit brieven van thuis, dat men in Holland zo'n beetje op een vulkaan leeft en de stemming er zeer nerveus is. Veelvuldige razzia's op onderduikers en fusillieren als vergelding voor de vele moorden, dat alles schijnt niet tot de rust bij te dragen. Hij heeft ons verteld dat onderduiken wel heel gevaarlijk is geworden en dat wij blij mochten zijn dat we betrekkelijk rustig hier zaten. Vaak denk je: 'als ik maar thuis was' en hoe en in welke omstandigheden is je dan vrij onverschillig; als je maar naar Holland weet te komen. Maar ik geloof dat wij dan de moeilijkheden van onderduiken en zo onderschatten. We hebben heel gezellig zitten praten en ons best gedaan weer beschaafd te zijn door bv. 'verdraaid' ipv. 'verdomd' te zeggen en de deur uit te lopen als we buikpijn hadden. Overigens is het zó erg nu ook weer niet met ons. ...*

Gistermorgen ben ik met Kees de Jongh naar de Bekenntniskirche geweest waar dezelfde dominee preekte als verleden zondag. Het was weer een hele goeie preek. Over Jezus en de rijke jongeling. Jammer dat ik niet kan stenograferen, dan zou ik hem kunnen opsturen naar jou. Hoewel het een rare indruk zou maken als je zat te schrijven. Onder de dienst hadden we vooralarm, waarop gelukkig geen echt alarm volgde. Hierna over de rest van de dag: in de cantine dit keer geen rode kool, maar heel goede peentjes en erwtjes. Leen Blok en Ad Sluiter waren naar Maagdenburg, JB moest

voor Leen diens portie in een pannetje meenemen, maar de puddinkjes mocht hij zelf opeten. Dan beschrijft JB hoe slordig hij in veel opzichten is, hoewel hij soms ook opruimbuien heeft. Maar Toos mag vooral zijn bureau niet opruimen, want dan kan hij niets terugvinden.

Hierna een reactie op een kritische opmerking van Piet [vermoedelijk vd. Kerkhoff] aan Toos over een nieuwe predikant in Rotterdam. JB: *Je hebt in zoverre gelijk dat Piet geneigd is overal critiek op uit te oefenen. 't Is bovendien meer afbrekend dan opbouwend. Maar aan de andere kant: ik mag onze Rotterdamse goêgemeente wel eens in d'r hemd zien en ook mijn a.s. collega's. Wanneer tenminste de critiek terecht is. .... Wat ik je over Leen de Vrijer geschreven heb, had ik je geloof ik beter achterwege kunnen laten. 't Is eigenlijk niet in de haak om afgaande op het oordeel van anderen, jouw mening te willen beïnvloeden. Dat was nu wel de bedoeling niet, maar 't had licht kunnen gebeuren. .... Gisteravond lagen er in het Lager een brief van jou en een zeer interessante van moeder. Ik heb hem een paar keer overgelezen maar ben nog niets wijzer. Wees niet te optimistisch!*

Het is leuk dat je zoveel vriendschap hebt van Ans. Zoals zij jou feliciteerde met onze verlovingsdag, heeft Leen het met mij gedaan! Rare toestand toch. Met kerkgeschiedenis en exegese komen jullie ons aardig voor. Pas op hoor, Toos, jij houdt niet van slordige mannen, ik niet van eigenwijze vrouwen. 'k Zie het al gebeuren dat ik later van de kansel iets fout zeg en dat jij mij dan verbetert! Maar in ernst: we kunnen er veel aan hebben dat jij nu op de Godsdienstschool gaat. Hoe lang ben je er nu op? Is het niet haast een jaar? ... En wat lees ik: is Rie met Felix ten concerte getogen? En nu plotseling muzikaal geworden? Zit daar muziek in? 'k Ben benieuwd. 'k Zou een spitse zwager krijgen. Je tekening van D.P. [treinstation Delftse Poort, later Rotterdam Centraal] en omstreken is hartverscheurend en zielsontroerend. Daar snakke ik nu naar. 'k Was zo bang dat ik de weg niet zou kunnen vinden. .... Werkelijk prachtig vond ik je beschrijving van de kabelbaan aan de Beukelsdijk.

Hierna opmerkingen over een gedicht dat Toos had gestuurd, waaruit JB één regel niet begrijpt: *Hebt ge ons een ogenblik van smart bevrijd?* [de regel blijkt te komen uit een gedicht in de bundel Hoogtijden, I. Kerstnacht, van Willem de Mérode - mcjb]. JB: *Het is een zeldzaam genot om zo onder het werken door na te denken over een gedicht. .... Dinsdagavond: Met spanning wacht ik op de preek van Buskes, 'Kerk en arbeider'. Het is een der urgentste problemen waarvoor de kerk staat. Er staat ons in de toekomst een toenemende industrialisatie en overheersing van de techniek te wachten. Neem nu alleen de luchtvaart. .... De grote moeilijkheid zal worden: hoe den arbeider die de wereld met techniek beheersen wil, het evangelie te brengen. .... Verderop: Jouw babyontboezemingen zijn heel mooi. Enfin, je begrijpt me wel, schrijf je. Dat doe ik. Allebei denken we vaak aan later heb ik gemerkt. 't Is te hopen dat het met Rie en Felix iets wordt. Je zou het wel zeggen hè naar dat concert te oordelen.*

Bij mij op de afdelingen zitten nu als enige Hollanders Leen en ik. Jan Oosterbaan en Arthur van Broekhuizen zijn met verlof. Ik hoop dat ze terugkomen, want je snapt, als een van ons plotseling iets thuis had waardoor hij met verlof moest, dan zou dat de voorwaarde zijn. Wie nu met verlof gaat, dient ook wel terug te komen want anders zijn de anderen de sigaar. 'k Ben benieuwd of er voor mij iets in het vat ligt. Hoog moeten we onze verwachtingen niet spannen.

De Kluis is vertrokken. Prachtig besluit van hem. Voor zijn vrouw is het natuurlijk verdrietig. Maar toch is dit de weg, geloof ik. Dat lijkt me in het predikantsleven juist zo moeilijk. Door de zorgen voor je gezin mag je in laatste instantie niet laten leiden. Ik denk bv. aan mannen als Niemöller. Die had ook een gezin en wist wat hij riskeerde. Maar hij moest en zijn vrouw zal hem hierbij wel gesteund hebben. Wij zullen later misschien ook wel zulke problemen krijgen, Toos. Daarom is het zo nodig dat wij één worden in al ons werk en streven. Wij zullen elkaar moeten steunen in de strijd. Het typische van ons zal later zijn dat wij een gezin willen vormen maar ook samen voor het koninkrijk Gods willen werken. Nu ik dit neerschrijf voel ik tegelijk hoe weinig ik dit waard ben. Ik kom dat ideaal van soldaat van Christus niet erg nabij. Als je gezien had hoe ik zojuist ruzie maakte met den dominee over een waslijn! Wij moeten later samen de beste weg zoeken op [om] God te dienen. En vergeleken daarbij komt de rest op 't 2e plan. Je bent geneigd daaraan minder te

denken nu wij zo ver en zo lang van elkaar zijn. .... 'k Heb dan ook geen idee wat de toekomst ons brengen zal. Ik wil alleen maar zeggen dat ons pad later ook niet over rozen zal gaan. Alleen we zullen samen werken. En dat is 't grote verschil. Daarom vind ik dat je vooral als predikantsvrouw niet mag opgaan in huishouding en kinderen krijgen. .... Slotgroet.

JB-42: brief, geschreven 1 november, aangetekend verstuurd 4 november, ontvangen 11 november (44; 1e deel Wittenberg-brief)

Voordat ik nu verder jouw brieven beantwoord, wil ik over de tocht naar Wittenberg schrijven. Je wist al, dat we vergunning hadden gevraagd om te gaan. We: Ad Sluiter, Kees de Jongh, Leen Blok, Piet van der Veer en ik, 5 theologen dus. Zaterdag kregen we vergunning via den man die voor de buitenlanders zorgt. We voelden ons enorm safe met dat papier op zak, want nu waren we bestand tegen iedere controle. Dat bleek nodig, want toen we op het station kwamen werden we prompt door een Schupo opgevangen. We lieten de 'Genehmigung' zien en waren het heertje. Vele anderen liepen tegen de lamp. Alleen doordat wij gecontroleerd werden, liepen er natuurlijk een paar andere - clandestiene - Berlijngangers veilig langs. We gingen ± kwart over twee met de trein naar Berlijn, met moeite wrongen we ons erin, maar het ging en al staande zijn we naar Berlijn getuft, naar het zg. Anhalterbahnhof. Daar waren we ongeveer 4 uur. We hebben toen even gekeken hoe laat de trein naar Wittenberg vertrok. Die ging van een ander station in de buurt, het 'Potsdammer Bahnhof'. Om 2 voor 7 zou hij pas vertrekken. Toen we zo stonden te kijken zag ik ineens Jaap van Duyne, een van de Siemens-theologen. Die bleken ook het plan hebben om te gaan, maar dan zondagmorgen vroeg. Hij vertelde me ook het nieuwtje dat Henk Laurentius naar huis was gestuurd. Wij zijn toen eerst koffie met koek wezen drinken in een zeer chique restaurant, waar ik zelfs in de kapitale en luxueuze wc geen ruft durfde te laten en daarna zijn we ergens anders gaan eten. We waren bang dat we in Wittenberg niet meer op tijd zouden komen voor het eten. Om half zeven konden we toen een behoorlijk ruime staanplaats veroveren in de D-trein die naar Wittenberg ging en verder naar Konstanz. Een heel eind dus. Hij vertrok zo om even over zeven. De hele reis heb ik gezellig met Kees de Jongh staan bomen over van alles en nog wat: de taak van de kerk, hoe ze de arbeiders moesten bereiken, over een bijbelkring, of wel goed was om zuiver en alleen om aan de mode mee te doen een kring te vormen en over nog veel meer. De reis leek zo veel korter te duren. Om kwart over 8 liep de trein Wittenberg binnen. Toen begon het zoeken naar onderdak. We dachten dat we in de wachtkamer van het station zouden moeten pitten, maar wilden toch proberen een hotel op te scharrelen. Enfin, zo gezegd zo gedaan. We liepen vanaf het station een straat in die na enige tijd rechts afboog en toegang gaf tot de stad, zagen en passant de takken van de Luthereik waarover straks en belandden toen in een hotelletje. Eerst een mokje gedronken en toen de grote vraag: Können wir schlafen? En ja, het ging! We moesten onze pas afgeven en een formulier invullen en toen was de zaak beklonken. Voor 2,75 mark de persoon! We konden nog iets eten wat we niet nalieten en zijn in het donker nog even de stad ingekuierd. Wittenberg is een stadje van 30000 inwoners en alle bezienswaardigheden liggen haast aan één straat. Vlak tegenover ons stond het Augusteum, een seminarium voor Lutherse theologen, waar achter het huis van Luther staat. Verderop zagen we in het donker de contouren van het huis van Melanchton. Er ging iets door me heen toen ik daar langs liep. Als je bedenkt dat op de plaats waar je loopt, die grote figuren en stichters van onze kerk hebben gestaan, dan wordt alles zoveel reëler ineens. We zijn nog langs de stadskerk gelopen en langs het slot met de slotkerk en toen .. naar bed. Leen en ik samen op een kamer, de anderen op een ander. Prachtige brede bedden met een wit onderlaken en een donzen deken en witte kussens. Toen we erin stapten, zonken we gewoon weg. Allebei reageerden we erop door een luide schaterlach. Heerlijke gewaarwording was dat, zo'n heerlijk zacht bed. ....

Zondagochtend stonden we om 8 uur op en voor 9 uur stonden we op straat. Eerst zijn we de Luthereik wezen bekijken. Die is geplant op de plaats waar in 1520 Luther de 'Bannandrohung'-bul van de paus heeft verbrand. Het is niet meer de echte eik, want die is verbrand. Deze is in het begin

van de 19e eeuw daarvoor in de plaats gezet. Daarna zijn we langzaam naar de kerk gewandeld. We wilden het huis van Melanchton bezichtigen maar dat was helaas gesloten. En toen kwamen we bij de prachtige kerk, de Stadtkirche, waar Luther meestal preekte. 2 torens heeft hij die met een stenen boog met elkaar verbonden zijn. Boven in de ene toren woont al 37 jaar een torenwachster, die nu 83 jaar is. Piet vd Veer vroeg haar of ze nog wel eens beneden kwam. Ja, ja, natuurlijk, was het antwoord, maar dit jaar was ze nog niet beneden geweest. Buiten tegen de kerkmuur zijn allemaal oude grafstenen gemetseld, de meeste uit de begintijd van de reformatie. Vele zijn onleesbaar geworden maar op sommige kun je nog de jaartallen onderscheiden en portretten van vrouwen in een typisch gewaad, rouwkleding denk ik en het kruis van Christus. Bij de kerk staat de woning van Bugenhagen de eerste predikant in Wittenberg. Het staat er zo indrukwekkend: hier lebte, lehrte und starb, enzo-voorts. Het interieur van de kerk helemaal gerestaureerd en lijkt wel nieuw. Bij het altaar staat de prachtige altaartriënk van Lucas Cranach, tijdgenoot van Luther die hem en zijn vrouw vaak heeft geschilderd. Ik heb een reproductie van de onderkant gekocht waarop Luther op de kansel staat afgebeeld. Tussen hem en de gemeente staat het kruisbeeld waarnaar hij wijst en waarnaar de gemeente opziet (ik ga met potlood verder want de pen is leeg).

Het interieur van de kerk is erg licht. Verder heb ik hem niet bezichtigd. 't Is geen grote kerk, maar toch was hij niet bar vol. Op de galerijen van de kerk in Duitsland zit nooit een mens. De dienst begon prachtig met de gebruikelijke liturgie en de zang van een koor. Het orgel speelde prachtig en alles ging goed totdat de preek begon. Dat was geen Christendom meer. Het beheersende thema was dat Luther een held was omdat God zijn vaste burcht was. Zo moesten ook de Duitsers God tot vaste burcht hebben om heldhaftig de inwendige en uitwendige vijand te verslaan. Het ging eigenlijk alleen over de oorlog: Christus werd niet genoemd. Dat was dus een grote teleurstelling.

O, nu heb ik vergeten te zeggen dat we om 9 uur de Siemens-theologen ontmoetten die heel vroeg uit Berlijn waren gegaan. Bert [Soetekouw], Tjomme Alkema, Jaap v Duyne, Dolf den Tonkelaar, Wim Barnard, Jo Visser, en de beide vd. Endes. Na kerktijd splitsten we ons ongemerkt in 2 groepen. Ik ben met de Siemens-mensen koffie met koek wezen eten. We waren wel teleurgesteld over de preek. Bert had weinig nieuws behalve dan dat Henk [Laurentius] naar Nederland terug was en ook jou zou gaan opzoeken. Hij was de laatste tijd zo zenuwachtig en raar dat Bert zich ongerust maakte. Zo waste en scheerde hij zich niet meer en bleef de hele dag met een deken over zijn hoofd getrokken in bed liggen. Enfin, ze hebben hem toen maar afgekeurd, totaal onverwacht en vanaf dat moment knapte hij zichtbaar op. En als hij bij je geweest is zal hij wel precies zoals vroeger zijn. Zelf zei hij tegen Bert dat voor hem het verblijf in Duitsland op geen enkele wijze winst was geweest. Ik vind dat wel erg, maar ja, Henk had geen veerkracht genoeg en was te oud misschien. Het is maar goed voor hem en zijn moeder dat hij verlost is uit zijn ellende.

Wij zijn toen ergens heel goed gaan eten in het stadje en na het eten naar het Lutherhaus gegaan. Daarvoor moet je door het Augusteum heenlopen. Dan kom je op een flinke binnenplaats met bomen en daarachter rijst dan op het huis van Luther. Hier lebte, lehrte und starb dr. Martin Luther, staat er. Als monnik heeft Luther er een cel bewoond, als professor kreeg hij het gehele (grote) gebouw ten geschenke. We hebben kaartjes gekocht voor de bezichtiging en ik heb een massa ansichtkaarten en een paar platen erbij gekocht. Ik zal proberen er wat in een pakketje te sturen. Maar je zult wel even moeten wachten, want de pakketpost is tot 6 november 'gesperrt'. Toos, ik moet uitscheiden. 't Is tijd, ik ga deze brief dadelijk posten en begin vanavond gelijk aan de volgende. ....

JB-43: brief, geschreven 3 november, aangetekend verstuurd (poststempel niet meer leesbaar), ontvangen 13 november (42; 2e deel Wittenberg-brief).

Liefste Toos, merk je wel dat ik 1- mijn belofte om gisteravond te schrijven niet ben nagekomen en dat ik 2- mijn pen vergeten heb te vullen. Nu schrijf ik alvast met potlood verder aan mijn Wittenbergse vervolgoroman en wel in de ontbijtpauze.

Ik was gebleven bij de bezichtiging van het Lutherhaus. Dat was heel interessant, we moesten alleen alles te gauw afwerken omdat we om 3 uur in de Schlosskirche moesten zijn waar de eigenlijke 'Festgottesdienst' gehouden zou worden door een of andere superintendant en een professor.

Niet het gehele Lutherhaus is te bezichtigen, bovendien zijn de kostbaarste voorwerpen opgeborgen. Als je binnenkomt sta je in een hal die Katherina, oftewel Käthe, aan haar man cadeau heeft gedaan. Op een dwarsbalk aan het plafond staan de woorden (precies weet ik het niet meer): 'Ik heb eenmaal de bul van de paus verbrand en wilde dat ik dat nog eens kon doen'. Dan ga je een wenteltrap op en beland je in een stuk of wat zalen die nu een tentoonstelling bevatten van: het Lutherbeeld in de loop der eeuwen, de eerste uitgaven van Luthers werken en allerlei andere dingen: spotprenten op hem, souvenirs, etc. Het is werkelijk interessant om te zien hoe iedere tijd Luther weer anders zag. Geen 2 portretten lijken op elkaar. In de 18e eeuw maakte men portretten met een ontzettend zoetelijk en onpersoonlijk gezicht, terwijl een buste van ± 1910 hem afbeeldt als een A.J.C.er. Daar leek het volgens mij nog het meest op. Ik heb eens een boek gezien 'Das Christentum im Wandel der Jahrhunderte' en daar zag je dezelfde invloed van de tijd op het beeld dat men zich vormt. Daar stond ook een portret uit ± 1910 in, precies een socialistische volksman. Verder waren heel interessant de oude uitgaven van zijn werken, hoewel dat wel eentonig werd, want veel zie je aan die dingen niet af. Toen kwamen we in de Lutherstube, zijn huis- en werkkamer. Die is zoveel mogelijk in de oude toestand bewaard met het gevolg dat de vloer vermolmd is en het geheel een zeer armoedige indruk maakt. Toch kun je met enige fantasie wel voorstellen dat het vroeger gezellig is geweest. Het is een vierkante kamer van normale grootte, met aan de zijwanden houten banken. In de hoek staat nog de oorspronkelijke kachel, die een soort pyramidevorm heeft en geheel is belegd met tegels waarop de 4 evangelisten en andere voorstellingen staan. De tafel is ook nog over en ook het typische tweepersoons bankje waarop Luther en Käthe zich 's avonds plachten te zetten om over allerlei dingen te praten en ook wel te minnekozen, maar dat vermeldt de historie niet. Verder is er nog een zaal waar hij college hield, nu tentoonstellingszaal. De oude kathedraal staat jammer genoeg in de schuilkelder, er staat alleen nog een geraamte van planken over.

Toen we alles hadden gezien zijn we naar de Schlosskirche gegaan. Onze bange voorgevoelens aangaande de preek werden volkomen bewaarheid. De kerk was aardig gevuld met mensen die kennelijk nooit meer in de kerk kwamen maar zich plotseling geweldig reformatorisch vonden en ook met genot hebben geluisterd naar prof. Mischssner [? moeilijk te lezen] die uiteenzette dat het Duitse volk zijn helden bewonderde, de soldaten aan 't front maar ook Luther; waarin school het heldendom van Luther en dat der soldaten? In God die hun vaste burcht is. Daarom mocht 't geloof niet teloorgaan want alleen door 't geloof bleef Duitsland één. En wie de eenheid van het volk trachtte te versplinteren, was een 'Verbrecher' tegen wie onmeedogenloos werd opgetreden. Enfin, professor wond zich op, citeerde links en rechts mooie stukken uit Luther, kortom een hetze van belang. Ondanks de herrie die hij schopte hoorde ik toch een hevig gebons in het graf van Luther, dat ook in de kerk staat onder beschermend beton. Ik geloof dat Luther toch nog harder gescholden heeft indertijd. Alleen: Luther predikte Christus, wat deze man niet deed. Duitse theologische studenten waren geloof ik niet aanwezig, trouwens heel weinig gasten. Andere jaren was dat heel anders.

Na de kerk zijn we toen gaan eten en daarna zijn we zachtjes aan naar het station gekuierd. Onze trein zou om even voor 6 gaan en was niet veel te laat. Ook Bert en de andere Siemens-mensen gingen met de trein. Tot Berlijn moesten we staan. Daar hebben Bert en ik afscheid genomen en over 14 dagen in Berlijn afgesproken. Met zijn vijven zijn we toen naar Brandenburg teruggekeerd. De trein was bij hoge uitzondering niet vol en we konden zitten. En toen van het station naar het Lager lopen. We waren natuurlijk wel moe, maar toch niet zo erg. We hebben anders wat afgesjouwd. Op de heenreis hebben we 2 1/2 uur in de trein gestaan. En wat doet het je? Niets. Je stelt je in op die grote afstanden. Vroeger kermde je al als je van Rotterdam tot Amsterdam moest staan. En nu sta ik het dubbele en meer terwijl ik dat heel normaal vind. Thuis (ik verspreek me: ik

bedoel in het Lager) vond ik toen jouw brieven die ik nog gedeeltelijk beantwoorden moet. Maar dat doe ik niet, wat ik zit clandestien [onder werktijd] te schrijven. 't Loopt tegen tieners, tijd om op te houden. Tot vanmiddag Toos!

Woensdagavond. Heel verhaal over een lijst die gemaakt moest worden van kogellagers die door andere vervangen werden. De broer van Leen is alles kwijtgeraakt bij een bombardement op Kassel: *Ik kan me jullie ongerustheid toch wel voorstellen, Toos. Als je die vliegtuigen hoort overkomen in Rotterdam weet je niet waar ze heen gaan. En dat hoor je pas later. Dat het gemene kerels zijn die bombarderen moet je niet zeggen. Bedenk dat ook die lui moeten. Ze krijgen eenvoudig hun bevelen. Het moet dunkt me voor zulke vliegers heel verschrikkelijk zijn. Denk je eens in: uren en uren in stikdonkere nacht, helemaal alleen in de lucht. En de zoeklichten en granaten om je heen. En altijd weten dat toch een 30 à 40 vliegtuigen neergeschoten worden. Kwam er maar een eind aan! Wachten maar. Dat woord moesten ze uit het woordenboek schrappen, schreef je. Ik heb het al een poosje op de onderlegger op mijn tafel geschrevenstaan: Wacht. Ik zat zo gedachtenloos te neuriën: Wacht op den Heer gij vromen, is Israël in nood, er zal verlossing komen, zijn goedheid is zeer groot. En voordat ik het wist schreef ik het op: wacht. En elk dat kijkt dat woord me aan. ...* Volgt een vergelijking met Jacob, die 2 x 7 jaar op Rachel moest wachten: *Ze kunnen beter van Jacobsgeduld dan van Jobsgeduld spreken, vind ik. Die is later vast nooit meer boos geweest omdat zijn vrouw het eten niet op tijd klaar had.* Hierna beloftes van JB dat hij Toos vaker zal proberen te schrijven en dat hij alles voor haar wil zijn. Slotgroet.

JB-44: brief, geschreven 5 november, aangetekend verstuurd 11 november, ontvangen 15 november (45).. Bericht van ontvangst van twee fijne brieven, de laatste was nr. 97. JB: *'k Heb er om moeten lachen dat jij opmerkte dat ik, als was ik dan geen meisje toch al ongemakkelijk werd bij het vooruitzicht dat ik maar kleine brieven zou krijgen. Je hebt wel gelijk, Toos. Jij hebt zo'n onweersaanbare gave om een hele redenering van mij met zo'n paar woorden in de soep te rijden. Een onderwerp uit je laatste brief is me een beetje pijnlijk liefste. Namelijk over de taalverruwing. Nu moet je dat niet verkeerd opvatten hoor! Ik bedoel dat je eigenlijk gelijk hebt wanneer je veronderstelt dat niet alles voor meisjesoren bestemd is. Je zou dat allerellendigst vinden, schreef je. Toos, ik ben van mening dat het niets geeft. Het is zo dat er in zo'n mannenhuishouden vanzelf ruwere uitdrukkingen worden gebruikt, ook worden er andere moppen getapt dan in de salon. Toch moet je je dit niet te erg voorstellen. Je kunt het hebben dat schuine moppen pervers worden en prikkelend werken. Zoiets is hier ondenkbaar. Bij alle fraaiigheden die zo over en weer verzonnen worden is alle perversheid ver te zoeken. 't Is alles een gewoonte een manier van spreken geworden zonder enige verdere betekenis, die je snel weer afleert. Bovendien moet je het je nu niet voorstellen alsof het zo'n verwilderd stel is. Vloeken worden bv. veelal tegengegaan. .... Het lied van Violien bv. is gans en al niet netjes, maar aan de andere kant wel zo prachtig, dat je je slap lacht. Lasterende tongen beweren hier al dat dominee Bouterse zijn catechisanten later Violien zal leren. Ik heb het er met Leen over gehad dat jullie een avond in onze kamer erg onnetjes zouden vinden, sommige keren dan. Maar in werkelijkheid is het volkomen onschuldig. De mooiste pik van de kamer is Jan van der Spiegel, een vlees- en spierenkolos van 85 kilo, bijgenaamd: gorilla. Hij slaapt in een bovenbed en is een voortdurend gevaar voor zijn onderbuurman, Ko Loevezijn. Met een enorm gekraak gaat hij altijd bedwaarts. Als hij dan zo boven op zijn bed is gezeten krijgt hij vaak neigingen van een speelse jonge hond. Als je zo dom bent hem dan te beledigen, zijn wandelstok of de foto van zijn meisje weg te nemen, dan rust hij niet voordat hij de schuldige te pakken heeft. En berg je dan maar op. Van de week legde ik mijn schoenen met een flinke bons op tafel terwijl Leen en Jan vd Spiegel zaten te schrijven. Jan vloog op en na een wilde jacht werd ik door hem op een bed gesmeten en onderging de kietelkwellling onder medewerking van meerderen in de kamer. Werkelijk een mooi portret. Van de week heeft hij een brief aan zijn meisje geschreven waarin hij precies iedereen in de kamer afbrak. De beschrijving der dominees bedroeg 2 velletjes. Prompt is hierop gereageerd doordat Ko Loevezijn en Piet Pleizier naar de des van der Spiegels*

vrouw geschreven hebben, waarbij Johannes vd Spiegel in zijn hemd werd gezet. .... In werkelijkheid is hij de goedaardigheid zelve.

Toen Piet Pleiziers vade op bezoek was hebben we ons gemak gehouden. Maar 's avonds kwam de dominee thuis en begon te zingen: 'Naar de bollen, die Maagdeburger bollen, waar je sprakeloos genie van de maagden die je ziet.' Enige opmerkingen over dominee en de maagden uit Maagdenburg bleven niet achterwege. Maar op papier werkelijk, kun je zoiets niet schrijven omdat je het moet meemaken om er een juiste indruk van te krijgen. Zo hebben we op 't station bij Chris van Nijnantens afscheid gezongen (tweestemmig en op de wijs van een Amerikaans vlootlied): 'En Chris gaat naar 't land van Breda, naar de spiernaakte vrouwen'. Het klok heel fijn werkelijk. Overal werden portierraampjes opengeschoven en verschenen verbaasde gezichten. Een fraaie figuur is ook Hageman. Van hem zegt het lied: Daar hè-je Hageman, die man die alles kan, die lange Hååååå-geman. Hij is l. lang, 2.03 meter, is twintig jaar maar heeft een praats! Ontzettend. In Delftse termen wordt hij dikwijls de kakfluim genoemd. Fluim is een groentje, kak is ten naaste bij met opschepperij te vertalen. Gisteren bezigde iemand de benaming: zebra. Ik vroeg om uitleg en kreeg ten antwoord: een hoopje kak, een hoopje fluim, etcetera. Hageman is iemand die overal zijn eigenwijze snuit insteekt. Zijn term is door de kamer overgenomen. Als iemand bv. voor de gek wordt gehouden of een modderfiguur slaat, dan heet het: Die en die gaat af, gaat af als een gieter, gaat af met muziek. Ofwel hij slaat een figuur als een open plee zonder afvoer. Als iemand gauw hapt, dan zit ie op de kast, soms op een hele hoge kast. .... Als iemand is afgegaan zegt Hageman: 'tok', en maakt een knippend gebaar met zijn hand. Voor een buitenstaander een idioot gezicht.

Zondag 7 november: de eerste sneeuw is gevallen, overgaand in motregen. Vanwege het slechte weer niet wezen 'tempelen' (naar de kerk gaan), maar een pakketje opgehaald dat verstuurd was op 19 oktober en zowaar nog heel gebleven: *De appels zijn al op. Je liefste, je verloofde weet er weg mee!* Verder had JB de hele dag afleiding gehand, maar voelde zich nu eenzaam: *Je bent het ook wel eens moet om die verslagenheid bij je weg te redeneren met een: kop op! of een: moed houden! Ach, het is nu ook w eer niet zo dat ik alle moed laat zakken maar ik heb steeds maar door het verlangen naar jou, ook lichamelijk, en dat vindt geen uitweg. ....* Daarna merkt JBN met schrik op dat hij deze hele dag gedachteloos had doorgeleefd, ook zonder aan God te denken. Maar hij neemt zich voor een stukje in de bijbel te lezen. Daarna beschrijving van de inhoud van het ontvangen pakket: *2 blikjes melk (!), 1 blikje boterhammenpasta, gedroogde appeltjes, 6 sterappelen gortmout (fijn!), wanten, winterondergoed. Eigenlijk spreek je met dames niet over mannenondergoed, maar aangezien je er later wel mee te maken zult krijgen, schrijf ik je dat ik er nu erg blij ben met die lange onderbroek maar er later nooit een zal dragen. Zelfs niet al word ik nog zo'n bezadigde dominee (wat ik hoop noch verwacht).* Daarna de mededeling dat de kamergenoten besloten hebben in Landeshut hun baarden te laten staan, maar dat JB hem bij terugkeer afscheert: *Ik ga dan van het Maasstation eerst naar de kapper en dan naar jou. Als ik dat tenminste uithoud. ....* Slotgroet.

J 45: brief, geschreven 8 november, ontvangen 12 november (43; brief met verlofganger meegegeven). JB meldt aan Toos dat zijn de verlofganger maar de oren van het hoofd moet vragen, hij heeft op de afdeling gezeten en weet precies te vertellen hoe alles eruit ziet. Hij is niet verlegen en heeft constant lol, soms nogal vermoeiend tijdens het werk. JB heeft inmiddels 97 brieven van Toos gekregen (Leen in dezelfde tijd maar 30 van Ans), en op de kamer insinueren ze dat zij wel met haar tijd geen raad zal weten: *en ook dat ze niet zoveel zou schrijven als ze me kende zoals mijn kamergenoten me menen te kennen. Zuiver jaloezie dat voel je. En jij kent me heel wat beter dan mijn kamergenoten. Die maken meestal mijn ernstige zijde niet zo mee en sommigen zullen denken: moet dat nu een dominee worden? Je ziet liefste dat ik nog steeds van een grapje houd en daartoe is aanleiding te over. Af en toe lijkt de kamer net op een schilderij van Brueghel, wat de rommel betreft, niet de kleuren. Toen bv. Es Mignon en Jan vd Spiegel van de week op de schoenborstel duelleerden, was het heel erg. Beide gezichten vol zwarte vegen. Een een lol!*

Dan de beschrijving van een inhoud van een pakket, door JB opgehaald in Brandenburg. Het was twee maanden geleden dat hij het laatste had gekregen. Vooral de gortemout (of haveremout) kwam zeer te pas. Vervolgens een beschrijving van een plagerijtje, waarbij v.d Spiegel het lijdend voorwerp was: zijn kussen was afgepakt, eerst door Es Mignon, later nog eens door JB die daarom door de 'gorilla' werd opgepakt en buiten het venster gedeponeerd. En zijn voeten kon gaan was- sen, 's avond om 11 uur. JB moet verschillende personen nog schrijven, onder andere Fred die steeds zo bang is voor vervreemding: *Hij heeft misschien wel gelijk. Als je elkaar een poos niet spreekt en niet heel geregeld correspondeert, dan krijg je vanzelf een afstand. Dat merk ik ook aan Bert [Soetekouw]. Als ik hem ontmoeten dan moeten we even zoeken voor we weer op de oude toon met elkaar spreken. Maar dat gelukt weer heel spoedig. Ik geloof niet dat Fred zo angstig hoeft te zijn. Vergeet niet dat er na de oorlog van beide zijden een grote hoeveelheid goede wil aanwezig is.*

Toos heeft geschreven over het bezoek van Arthur v.B., ex-buurman op de tekenzaal, die voor examenverlof in Nederland was (iets was voor JB niet haalbaar is, vanwege gebrek aan studiemogelijkheden). *Hij heeft verteld dat mijn 'stem' bekend was? Nu, ik zing praktisch nooit, Dat gaat eenvoudig niet met al die jongens om je heen. 't Is Jammer, af en toe als ik alleen in 't wasruim sta dan zet ik mijn mond nog wel eens open. .... Wat zal jij een verkwistende vrouw worden Toos! 72.50 gulden voor een schemerlamp. Die prijs haal je er niet uit ook al schemer je het hele leven door! Maar naar geld vraag je tegenwoordig niet meer. .... Het beeld wat je schildert, is zeer aantrekkelijk. Net zo stel ik me vaak onze avonden later voor. Ze zullen trouwens genoeg voorkomen en we zullen er volop van genieten. Maar toch zullen ze wel in de minderheid zijn. Je snapt: maandags: kerkeraad; dinsdag: jeugdvereniging, woensdag catechisatie en ga zo maar door. .... Slotgroet.*

JB-46: brief, geschreven 14 november, aangetekend verstuurd 16 november, ontvangen 23 november (46).

JB zit alleen in het Gefolgschaftsraum, kan alle aandacht op Toos richten en schrijft dat hij een uniek feest heeft gevierd, de ontvangst van haar 99e en 100e brief: *Het was alsof jij wist dat het de honderste, de jubileumbrief was, want zo'n fijne brief heb ik geloof ik nog nooit van je gekregen. Het was, ik zal je er even aan herinneren, die, welke je schreef toen je pas mijn brief van de 23e oktober had ontvangen. En het was zulk mooi weer en je had Psalm 23 gelezen. Die blijde stemming van jou stroomde gewoon in mij over. Wat heb je daarin volkomen je hart voor mij open gezet, liefste.*

Daarna gaat het verder met liefdesproza, het denken aan de toekomst en het ophalen van herinneringen: *Ik moest eraan denken hoe we na de dienst van Kraemer (ik begrijp nog niet, dat ik die vrij aandachtig gevolgd heb) naar huis wandelden en hoe ik daar op de Boezemsingel dat grote besluit nam en die kleine beweging deed door jouw hand in de mijne te nemen. En toen, toen jij me beantwoordde! .... Vanmorgen kreeg ik alweer je 101ste brief van 6 november. En nu schreef je daarin wel dat je het zo jammer vond dat het zo'n korte en onbenullige (hoe durf je!) brief was, maar vergeet niet, dat ik in alles wat je schrijft, ook in de kleinste dingen en de gewoonste niets anders lees dan jouw liefde voor mij. .... En nu wil ik ook aan jou een paar van die gewone dingen schrijven. .... En dan is wel het voornaamste dat we vanmorgen gedrieën, Leen, Ad en ik, naar de Bekenntniskirche zijn geweest. De neiging was zeer sterk om maar naar de kerk in Neuendorf te gaan, waar Pfarrer Schön zijn driewekelijkse beurt weer had, maar toen ik eenmaal gezegd had: Ik ga naar de stad ondanks de regen, sleepte ik de 2 anderen mee. En de regen was net opgehouden. We hebben ons niet verveeld. De preek was ditmaal niet zo goed als ik het al een paar keer van denzelfden predikant had gehoord - dat kan ook niet - maar liturgie en de boodschap van de synode waren prachtig. Hier in Duitsland houdt men zich stipt aan 't kerkelijk jaar. Vandaag was het de boetedag. Luther heeft in de eerste van zijn 95 stellingen gezegd dat ons hele leven een boetedoening moet zijn. Wat vergeten we dat vaak en wat wordt het - als we het niet vergeten - gauw tot een gewoonte. De preek ging over Hebréeën 12 vers 12 tot 17: Heft dan de slappe handen op en strekt de knikkende knieën en maak een recht spoor met uwe voeten opdat, hetgeen*

*kreupel is, niet uit het lid gerake maar veeleer geneze... .... Aansluitend las de predikant een boodschap voor van de Synode der belijdende kerken. Daarin stond dat binnen en buiten de kerk de waarde der 10 geboden steeds meer in twijfel wordt getrokken en veracht. Dat is een groot gevaar voor de kerk omdat je aan Gods woord niets mag afdoen en het moet laten spreken zoals het er staat. Waarna voorbeelden volgden van welke gevaren op dat ogenblik acuut waren met het oog op elk gebod, zoals: *Wee ons en ons volk, wanneer we in de plaats van de enen levenden God, andere goede gaan verkiezen, mensen, figuren, onze eigen gedachten tot God verheffen. Wee ons volk, wanneer tegen het gebod: 'Gij zult niet doden' in mensen ter dood worden gebracht, alleen omdat ze niet meer van nut zijn of van een ander ras. Wee ons en ons volk wanneer tegen het gebod: 'eert uw vader en uw moeder' in het gezag en de invloed der ouders als de natuurlijke en van God gewilde opvoeders wordt ondergraven en de ouderdom niet wordt geëerd. Wee ons en ons volk, wanneer tegen het gebod: 'gij zult niet echtbreken' in, het krijgen van kinderen op andere wijze dan in het heilige huwelijk, wordt gepropageerd en verbreiding vindt. Wee ons en ons volk wanneer tegen het gebod: 'gij zult den 'Feiertag' heiligen' in, de mensen zondags worden gehinderd in het kerkgaan, het bidden als kinderachtigheid wordt bestempeld, het predikantsambt wordt bespot en veracht. Dit is, vrij weergegeven, een greep uit de boodschap van de Synode. We hebben alle reden om God te danken voor deze kerk, Toos. Hierna heeft JB een aantal coupletten overgeschreven van een prachtig Lutherlied dat gezongen werd: *Nun freut euch, lieben Christen gmein.***

JB schrijft verder dat hij de verhuizing van het bedrijf schat op half december (*hoe langer hoe gekker*) en dat ze zijn begonnen aan een schaakcompetitie met 6 man: hij heeft inmiddels één partij verloren en één gewonnen. En hij beëindigt de brief met een waarschuwing dat Toos 's avonds niet te veel alleen in het donker moet lopen of fietsen.

JB-47, brief, geschreven 16 november, aangetekend verstuurd 20 november, ontvangen 23 november (47). Op enveloppe allerlei zinnen in stenotekens, mogelijk betrekking hebbend op boektitels of bijbelteksten.

Eerst vermelding van ontvangst van brieven (enkele - met uitroepteken- on gecensureerd) en informatie over vrienden en kennissen. *Dat Kik naar Naarden ging had Bert me in Wittenberg al verteld. 't Is leuk dat jullie zoveel mogelijk de band bewaren. Steeds als ik aan haar denk heb ik medelijden met haar. Wat moeten die twee toch lang wachten. Wat hebben ze een pech! Eerst met dat staatsexamen van Bert en met die dienstweigering, toen met het sluiten van Leiden en nu weer door de 'Arbeitseinsatz'. Beroerder woord ken ik niet. 'k Weet nog goed hoe Kik wel eens op bezoek kwam in Groenekan en hoe ik met mijn figuur geen raad wist als ze aan 't vrijen sloegen. Als je dan gedrieën in één kamer zit, dan moet je toch al heel knap zijn om niets te willen opmerken. Ja dat waren penibele zaken, Toos. 'k Zie het nog voor me, ik achter de barricade van mijn boekenplank die op tafel stond en dan hevig in een boek turen. Voor hen was het ook lastig want ze konden me moeilijk wegsturen.*

Als ik er aan terugdenk, wat was dan het leven in Groenekan dan toch nog onbezorgd en fijn. Hoewel het niet kon halen bij mijn Leids verblijf. Ik geloof dat dat vooral komt omdat je in Leiden in 40 en 41 nog lang zo zwaar de druk van oorlog en voedselschaarste niet voelde.

In Leiden had ik ook meer gezelligheid. .... Dat Bert zijn vader en zelfs Wim vG. mij 'Jantje' noemen, is intens gemeen. Ach ik heb er wel aanleiding toe gegeven, want ik was met 5 jaar verschil haast, de jongste. Maar als ze nu mijn snorrebaard zagen zouden ze het niet zeggen. Ik heb al sinds 10 dagen een snor. 'Zeehond' werd me gisteren reeds toegevoegd. Waarna de verzekering dat snorren en baarden er bij terugkeer worden afgeschoren. Toos had geschreven dat zijn naar een concert met Pembaur was geweest, waarop JB meldt van een vioolconcert van Mozart dat hij had gehoord, waarbij echter de orkestpartij door een pianist werd uitgevoerd, het was dus een beetje kaal.

Over geldzaken - nog eens aanhakende op de dure schemerlamp - JB had gehoord dat dat een doosje lucifers in Polen 1 mark kost en hij had iemand gesproken die een gummi regenjas had

gekocht voor 750 mark, het wassen van een witte tekenjas kostte 10 mark. *Geld is mij op 't ogenblik totaal onverschillig. Mij interesseert alleen of ik toekom. Verder let ik nergens op. Foei, Bouterse, wat zijt gij onverschillig.* Aan het uit het hoofd leren van gedichten komt JB nu niet toe, op vrije ogenblikken op kantoor lost hij namelijk schaakproblemen op. Hij is aan zijn 3e partij begonnen, tegen een zekere Hakkenberg, de partij is afgebroken in een iets betere stand voor hem: *'t Is best weer eens leuk om zo je hersens te moeten inspannen. Met dat automatische werk op kantoor komt er niet veel van.*

JB-48: brief, geschreven 19 november, aangetekend verstuurd 20 november, ontvangen 27 november (48).

JB begint met nog eens uit te leggen aan Toos dat het Lagerleven wat weinig geciviliseerd is en dat ze het misschien niet fijn vindt daarover te lezen: *Je vroeg me of ik nooit iets zeggen zou wat ik ook niet tegen jou zou zeggen. Dat kan niet. Vergeet niet dat we onder jongens zijn en dat de toon dan altijd anders is. Wat niet wil zeggen dat ik jou niet zou durven zeggen hoe het toegaat bij ons! ... Vanavond kreeg ik een brief van Jopie voor mijn verjaardag. 't Was een grote verrassing voor me, zeg haar dat maar. Ze schrijft ook beter Nederlands dan ze gedaan heeft, als is het nog volstrekt niet feilloos! Ik heb erg moeten lachten om de mededeling dat Jo in Drente volop volle melk kon drinken omdat die mensen daar 2 koeien en een varken hadden! 't Was zeker een zeug, Jo? Dat de dienstbode van Heykoop [buren op de Bergselaan] een vals gebit heeft dat haar zo uitstekend staat vond ik ook prachtig. Toch is het leuk van die alledaagse dingen te horen. Doe Bets ook maar de groeten en vraag of ze zich Sinterklaas nog kan herinneren. Wat hebben we toen toch een plezier gehad, Toos! 'k Herinner me dat alles nog zo goed. Hoe jij bezig was je te schminken en hoe zwarte Piet bij Sinterklaas op schoot kwam zitten, ... en wilde knuffelen. Volgt een hoeveelheid liefdesproza, met de mededeling dat het zo fijn is elkaar te kunnen schrijven.*

De volgende dag: *'k Zit nu in 't Gefolgschaftstraum voor 't raam dat uitzielt op 2 barakken waar de Flak in woont. Ze zijn nu tussen de barakken brandmuren aan het maken om het overslaan van brand te verhinderen. 'k Hoop niet dat ze dienst hoeven te doen als ik hier ben. 't Zal ook wel niet. Vind je 'Gefolgschaft' geen mooi woord? 't Betekent zoveel als personeel, ik ben een 'Gefolgschaftsmitglied', of zoals wij zeggen: 'gevolgschapmeeglid', net zo'n mooi woord as 'Bezugschein' of wel 'bezoekschein', of 'omstijgje' voor overstapje. Veel van die germanismen komen er in heilige ernst uit. .... Vanmorgen zijn we op de zaak wel 10 keer met de Winterhilfe-bus rondgeweest. Ze doen dat hier zeer hardnekkig. Weinig Duitsers zullen minder dan 10 keer geven. De buitenlanders worden ontzien. Gelukkig maar want zelfs voor Winterhilfe ga ik niet graag bankroet. Liefste, 't lukt werkelijk niet, Wees niet boos om de zéér korte brief. Er komt een zéér lang hierna. Doe allen de groeten. Innig omhelsd en gekust door je eigen .... (waar 'Jan' stond is een vierkantje uit het papier geknipt).*

JB-49: brief, geschreven 26 november, aangetekend verstuurd (poststempel onleesbaar), ontvangen 6 december (49).

JB is in een depressieve bui, bevangen door een doffe onverschilligheid, heeft slecht geslapen (vier avonden achter elkaar luchtalarm) en tot overmaat van ramp al 10 dagen geen post gehad, en dat terwijl hij jarig was (23 november). Maar sommige jongens hebben al 20 dagen geen post gehad. Probleem is dat alle post via Berlijn gaat, waar weer hevig is gebombardeerd, de zwaarste aanvallen tot nu toe. Ook heeft JB zijn 'cigarettenkaart' tot 31 december opgemaakt. Maar de verhuizing van het bedrijf zal misschien pas in januari plaatsvinden, of zelfs helemaal niet doorgaan. Op de 28e was er gelukkig weer een brief, verstuurd op de 20e, tegelijk met een brief van Rie die verstuurd was op de 10e. Maar er missen nog een paar brieven die eerder waren verstuurd, die zijn misschien verbrand. Sommige jongens in Berlijn zijn ook alles kwijt, maar van enkele bekenden weet JB nog niets. Bert heeft hopelijk geboft omdat zijn Lager nogal aan de buitenkant ligt. *We hebben in 7 dagen 7 keer luchtalarm gehad. .... Wat moet het ontzettend zijn om er onder te zitten. Ik verlang steeds vurige naar het einde van deze ellende. Millioenen mensen zijn wegge-*

voerd naar een vreemd land, duizenden sneuvelen over en weer. Hele steden worden verwoest. Wat is de prijs die je moet betalen voor een ideaal, voor vrijheid? Vanmorgen in de Bekenntnis-kirche had de dominee het er natuurlijk ook over. 't Was de 1e Adventszondag. De preek handelde erover hoe juist voor mensen die in het diepst van ellende zijn de boodschap van advent bestemd was. Voor hen is Christus op aarde gekomen en zij krijgen troost door de verwachting van zijn wederkomst. ....

Vanmiddag heb ik een kous gedempt, dat is onze term voor 'stoppen'. De andere ligt nog met gaten en komt dadelijk aan de beurt. Een pakketje wasgoed is nog steeds niet weg. Oorzaak was wel mijn onverschillige bui van de vorige weken. Ik ben daar wel overheen geloof ik. Het is verwonderlijk hoe je je door je stemmingen laat leiden.

Hierna een verslag van de schaakcompetitie, waar veel tijd in gaat zitten. De stand is nu: Mertens 3 punten uit 5 partijen, Spiegel 3 1/2 uit 5, Dekker 2 uit 3, Hakkenberg 1 uit 3, vd Houdt 0 uit 3 en ik 2 1/2 uit 4. Gevolgd door een paar zinnen waarvan de moedeloosheid afdruipt. Zo juist dacht ik erover: hoe moet ik nu schrijven om Toos niet in de put te helpen? Maar dat is ook niet goed, Liefste, ik heb erg een troostend en bemoedigend woord van je nodig. Ik was erg blij met je brief maar toch was het niet helemaal een zoals ik nodig had. Wat jij eens aan mij schreef vraag ik nu aan jou: schrijf me eens een brief, die helemaal zo is, dat ik er niets uit zou kunnen vertellen aan anderen. Ik heb er zo'n behoefte aan. 'k Zie alles zo donker in zo nu en dan, dat ik de moed laat zakken Hoe lang nog?

De volgende dag: Ziezo, 'k heb lekker geslapen vannacht en voel me nu weer veel fitter.

Gisteravond heb ik mijn 2e kous gestopt op 2 gaten na, want er is geen stopwol meer. 'k Zal die das die jij me hebt gegeven maar uithalen, dat lijkt me niet gek. Onze kakkerlakken zijn nu zowat weg, maar de muizen hebben hun plaats ingenomen. Als je midden in de nacht wakker wordt, hoor je ze krijgertje spelen in de kasten. Die hebben namelijk in de deur van onderen en van boven een spleet waar ze door kruipen. Ik heb nu de spleten dichtgestopt en voorlopig nog geen last van die beesten gehad.

'k Ben maar blij dat ik geen etensvoorraad heb zoals anderen want nu berg ik alles in dat kleine kastje in mijn kast dat een apart deurtje heeft. Piet Tool had suiker, waar de muizen aan hadden gezeten. Hij heeft het zorgvuldig gereinigd en er een soort candij van gemaakt. De volgende dag zaten er 3 muizen in zijn kast van de candij te vreten. En sinds ze gisteren een groot gat hebben geboord in de broek van Spee, hebben we besloten tot energieke tegenaanvallen. Zo gauw mogelijk kopen we muizentarwe of zo iets. Nu ik het toch over onze menagerie heb: 'k vrees dat de wandsen [wantsen] weer verschijnen. 'k Ben al een paar nachten gebeten, maar 't beroerde is dat ze een guerilla voeren. Overdag zie je ze niet, dan zitten ze in de spleten tussen de planken.

's Nachts laten ze zich op je vallen als een Japanse bommenwerper. Als het blijft moeten we ons hele bed eens demonteren en alle planken onder de lysol zetten. Daar ben je een flink stuk van de zondag mee kwijt, dat is zo jammer. Bovendien is succes dan nog niet zeker. Het enige echte middel is uitgassen. Aangezien dat echter een paar duizend mark kost, is men daar nooit zo happig op. .... Wil je Rie hartelijk bedanken voor haar brief. Ze schrijft een uitstekende stijl moet je d'r maar zeggen en ze heeft een mooier handschrift dan jij, meisje! Maar o, wat verlang ik naar een brief van jou, hoe hij geschreven is, geeft niet .... Dan vraagt JB om kwart over 4 vrij om een pakket op te halen, wat een smoes is, want hij wil ook naar de kapper (zijn haar groeit zowat over zijn oren heen). Bij het uitmesten van zijn kast ontdekte hij nog een schoon overhemd met los boord, wat enigszins het groezelige gezicht van zijn baardje compenseert: Mijn snor is al toonbaar, die is al 3 weken en 3 dagen oud, mijn baard is echter pas 6 dagen en niet fraai. Zodra ik terug ben, laat ik alles eraf halen hoor! 't Is alleen voor het experiment hoe het zal staan. .... Een baard zou me geloof ik op den duur wel staan, je weet wel zo'n puntbaardje. Niet een snor, die ligt me niet, maar 'k laat hem toch maar zitten. Ze hebben een sterke gelijkenis ontdekt tussen Hendrik VIII en mij. Vandaar mij bijnaam Hendrik VIII of Hendrik Bouterse. Dat slaat alleen op de baard, niet op de vrouwen. Hierna de slotaliëna met o.a. de groeten aan verschillende mensen.

JB-50: brief geschreven 4 december, aangetekend verstuurd (postzegels met stempel uitgescheurd), ontvangen 14 december (50).

Na het eten van de havermoutpap in de cantine gaat JB nu door de rijstebrijberg aan de laatste brieven die Toos heeft geschreven. Daarbij zaten een paar die zo geweldig waren, *zo enorm dat er werkelijk een hart van steen en een geheel vergald gemoed voor nodig was geweest om nog in de put te blijven zitten*. Hierna een opsomming met datums van schrijven en ontvangst van de brieven. Dan een bericht van regelmatig luchtalarm en aanvallen op Berlijn: *We konden het goed zien en hebben ook verschillende vliegtuigen zien neerschieten. In Brandenburg blijft het gelukkig steeds maar rustig onder al deze bedrijven. .... We hebben niet in de schuilkelder gezeten wat trouwens alleen Ko Loevesijn en ik soms plegen te doen als er lichtkogels komen, die wat te dichtbij staan naar onze zin. Van Bert heb ik nog niets gehoord. Hij zal wel ongedeerd zijn. Die kant zijn ze geloof ik niet zo uit geweest. Het kantoorleven is hetzelfde als altijd. Nu eens een dag heel weinig te doen, dan weer een behoorlijke portie werk. Herr Schray is nog steeds zeer gul met appels. Gisteren en vandaag kreeg ik er zelfs 2. Misschien omdat ik juist de laatste dagen hard heb gewerkt. Af en toe moet je energie zich eens uitleven in een beetje doorwerken. Ik heb het je al eens gezegd: ondanks alles wat er aan vastzit, schenkt het voldoening om je eens in te spannen*. Waarna een beschrijving van het maken van een tekening van een hoogteroer met allerlei verstevigingsribben. *Aardig is het als er een lichtdruk van zo'n geval gemaakt wordt. Dan zie je je eigen tekening gereproduceerd. Een lichtdruk is een soort van fotografische vermenigvuldiging. 'Paus' zeggen ze hier. Verder heb ik me vermaakt het met vervaardigen van een zakschaakboekje. Maar dat is niet zo best gelukt. Dat ga ik dus volgende week verbeteren*. Hierna een kort verslag van de stand van zaken met de schaakcompetitie, waarna een beschrijving van het wassen van kleren: overhemden en ondergoed. Door het luchtalarm had de was twee dagen in de week gestaan, met het gevolg dat er veel knopen van de hemden af vlogen: die waren helemaal zacht geworden en sprongen bij de minste aanraking kapot. Omdat vd. Spiegel een zweer op zijn hand had, heeft JB diens (nog vuilere) ondergoed gewassen, met als beloning een sigaret. *Ik heb geleerd dat je niet teveel moet schrobben. Daarvan gaat je goed naar de gossiemijne. Nee, goed laten weken met een half kopje waspoeder en dan met de andere helft wassen. Ook heb ik me laten vertellen dat je kousen vooral niet in heet water mag wassen ('k heb het wel eens gedaan maar er niets van gemerkt) en ook niet mag laten liggen met droog waspoeder erop. Dat verteert nl. de kousen. Waarop ik prompt beweerde dat daar natuurlijk al die gaten in mijn kousen van kwamen en dat je daar niet tegen op kan stoppen!*

Na de mededeling dat JB in de cantine heerlijke havermout gegeten heet (af en toe is er zoiets lekkers) gaat het verder over vd. Spiegel: *Hij had aan zijn meisje allerlei fraais over ons geschreven, wat gewroken is doordat Piet Plaizier aan des Spiegels meisje een boekje over hem open deed. Waarop alweer een brief van Spiegels meisje is gekomen. De verloving is nog niet af, maar wel vroeg ze uitleg van de uitdrukking 'een drachtig molenpaard' waarbij 'monsieur le miroir' vergeleken was*. Hierna een verslag van een schaakpartij en het stoppen van een sok, die daartoe over een jampotje was gespannen. .... *de onderkant van de jampot was net iets groter dan het gat. 1 uur en 3 kwartier heb ik erover gedaan maar toen was het me ook een stopje geworden, zo enorm vakkundig! Iedereen heeft het bewonderd. .... Vanmorgen ben ik niet ter kerke geweest, maar vroeg in de cantine gaan eten om een ontbijt uit te sparen. We kregen echter zo weinig dat ik meteen maar in de kou naar de stad ben gelopen om het nog eens dunnetjes over te doen.* ...Slotgroet.

JB-51: brief: ontvangen 14 december (51).

Het vervolg van de vorige brief, beginnend bij paginanummer 5.

's Middags heeft JB geschaakt en voor het eten gezorgd: bruine bonen uit de erfenis van Arthur van Broekhuizen met aardappels: *'t ligt nu als beton in onze magen. Heerlijk was het*. Waarna JB in de Gefolgschaftsraum verder gaat met het schrijven van de brief, maar daarmee stopt omdat hij - wat vaker gebeurt - zich zit te ergeren aan 'de dominee' die naast hem zat.

Dan volgt het bericht van ontvangst van de brief die Toos voor de verjaardag van JB had geschreven. Hij reageert op de discussie over 1 Cor. 13, de uiteenzetting van Paulus over de liefde. JB: *dit hoofdstuk is tevens het ideaal van de menselijke liefde, al zal dat ideaal niet spoedig verwezenlijkt worden. Maar toch is er dit verschil dat hier het erotische, sexuele element volledig terzijde wordt geschoven wat in de liefde van man en vrouw altijd een zeer centrale plaats inneemt. En dat sexuele element mag je nooit trachten te vergeestelijken met een beroep op 1 Cor. 13. Paulus bedoelt hier niet de liefde van man en vrouw maar - zo zie ik het - de liefde tot den naasten, die Christus' liefde tot voorbeeld heeft. Daarom kun je 1 Cor. 13 wel degelijk op de liefde van man en vrouw toepassen, als je maar bedenkt dat fundamenteel door Paulus aan iets anders gedacht is en dat de vergelijking onzuiver wordt door het sexuele element in de liefde van man en vrouw. Ik zal toch nooit van dit hoofdstuk gebruik willen maken bij verlovings- of huwelijks. Want centraal in onze liefde Toos en in elke liefde tussen man en vrouw, is toch de geslachtelijke aantrekking en niet de liefde van Christus. .... Laten we elkaar niet verkeerd begrijpen: het sexuele is niet alles maar ook: veracht het sexuele niet. Veel mensen willen denk ik niet graag horen dat dat de kern van hun liefde is. Dit alles neemt niet weg dat deze liefde geweldig verdiept kan zijn en 'k geloof dat het bij ons zo is. Lieweling, nooit een text uit 1 Cor. 13 bij een huwelijksinzegening, en nooit de text: 'Waar liefde woont, gebied de Heer zijn zegen' in ons huis. Maar dat is weer een ander chapter.*

Maandagavond, na thuiskomt in het Lager. De toonzetting van de brief verandert volledig. Dat komt omdat er zes brieven van Toos liggen. In een ervan verhaalt zij van het bezoek van Es Mignon aan haar en het verslag dat hij over het leven in het Wohnlager en het karakter van JB heeft uitgebracht. Daardoor is Toos bang geworden dat JB wat al te ruig in zijn taalgebruik is geworden: *Dat jij vooral bang geworden bent dat allerlei sexuele dingen in onze vieze vuile grappen worden neergehaald begrijp ik best. En laat ik eerlijk zijn: Er komt wel eens een onvertogen woord uit mijn mond. Ik moet mijn uitdrukkingen en ook wel mijn grappen wat meer beheersen. Maar, o Toos, laat je toch niet aanpraten dat ik met mijn gedachten al dat moois zou vertrappen. Ik geloof dat het in laatste instantie alleen komt doordat ik mee wil doen, nee, zo is het niet. Ik moet op de een of andere wijze toch met de jongens omgaan. Van nature ben ik verlegen en sluit ik me niet makkelijk aan. Met een zekere bravour zet ik me daar dan overheen. .... Je verwijt me niets, ik jou ook niet. Jouw reactie op Es is in al zijn beroerdigheid niet meer dan begrijpelijk. Ofschoon je toch al van me wist hoe het met me gesteld was. Toch zie je het fundamenteel verkeerd, ofschoon je gelijk hebt met je opmerking dat alles nu niet even fraai is wat zo gedebiteerd wordt op onze kamer. .... Natuurlijk ik begrijp je ten volle. Je wilt niet dat onze verhouding en toekomsthoop bespot zullen worden. .... Besef toch dat ik met vd Spiegel een heel serieus gesprek heb gehad over het geboren worden van kinderen. Al die spot raakt de kern niet. .... Met Piet Plaizier heb ik laatst een heel gesprek gehad over een meisje dat hij gehad had, maar de familie was gereformeerd en 't kon niet doorgaan. Dat vindt die jongen nog altijd zwaar beroerd. Maar in de dagelijkse luchtige omgangston merk je daarvan niets. Als de stoppen doorslaan, sta ik op de gang te brullen van: ellendelingen, ploerten. Ach, dat Es me dan als een soort clown beschouwt is misschien niet zo gek. 't Is niet direct een houding voor een theoloog. Weet echter één ding, Toos: een echt waardig dominee wil en zal ik niet worden. Maar jij kent me toch, liefste. Lieweling, 'k schei vanavond uit. Voor de eerste dagen ben ik onherroepelijk beneden Jan. Vertrouw in mij en laat niet door neuswijze kinderen spaken steken in onze verhouding. Wij weten wat we aan elkaar hebben. 'k Zal doen wat je van me vraagt. 'k Moet nu eerst even proberen wat rustiger te worden, dan ga ik verder met de volgende brief. Liefste, ik denk ons toch samen in de leunstoel, hoor. PS (aan de zijkant): trek je deze brief niet zo erg aan, ik wil jou voor geen geld verdriet doen. Volgende brief is een grote en gaat gauw weg. .... Slotgroet.*

JB-52: brief, geschreven 7 december (poststempel 9 december), aangekomen 24 december (53); met diagonale blauwe censuurstrepen.

Liefste van me, nadat ik er een nachtje over heb geslapen, zie ik alles wat je schreef n.a.v. Es Mignon in een beter licht. Ik heb ook gisteravond jouw brieven nog eens rustig doorgelezen. Toch heb je mijn gemoedsrust wel geschokt. Ik zit me op het ogenblik af te vragen: was ik zo fout, zoals ik was? Voorlopig zal mijn gewone opgewektheid nog wel even uitblijven. Jij hebt dat gans en al niet bedoeld, dat weet ik. Maar 'k voel me zwaar beroerd. Om jou nu eens en voorgoed van je bezorgdheid en - volgens mij - overdreven muizenissen af te helpen, zal ik mijn taal en gedrag wijzigen, hoewel jij door al dat gepraat erover zo langzamerhand wel een totaal verkeerd beeld [er]van zult hebben gekregen. Meestal gaat het bij ons heel normaal en gewoon toe. Maar goed liefste, ik zal een beetje uitkijken voortaan. Waar je gelijk in hebt is dat ze moeten zeggen: die is heel geschikt voor predikant. Hoewel, als de jongens hier dit oordeel vellen zouden, het een vernietigend oordeel zou zijn. Ze hebben zich in 't algemeen ook bijv. Arthur v. Broekhuizen nooit een goede indruk kunnen maken van theologische studenten. Toen wij pas in Brandenburg kwamen waren allen zeer sceptisch. Waarin we hun zo ontzettend zijn meegevallen, is dat we toch heel gewone jongens waren, evenveel student als zij en evenveel van een grappe houdend. Ik ben van onze vijven dan nog de minst bezadigde. Vandaar mijn opmerking dat zij mij wel geen type voor predikant zouden vinden. Dat ik in de grond veel ernstiger ben, weet jij evengoed als ik. Je schreef me dat Arthur vBroekhuizen met allerlei problemen had gezeten waarvoor hij bij ons een oplossing had verwacht. 'k Wil mijzelf niet schoonpraten, hier zit een schuld van ons. Aan de andere kant heb ik wel een poging gedaan om hem iets duidelijk te maken wanneer hij erom vroeg. Zo bv. over de bezetenen die genezen werden door Jezus. Hoe hij zich dat moest voorstellen. Waren die mensen werkelijk door een duivel bezeten? Want dat zie Jezus toch ook. Mijn antwoord was allereerst dat ik daar zelf ook geen klaarheid in had, maar dat ik niet direct het door boze geesten bezeten zijn aannam. Dat Jezus ook leefde in de wereldbeschouwing en gedachtesfeer van zijn tijd. Nu ja, toen ik zover was wierp Arthur me voor de voeten dat ons geloof dan ook niet erg sterk stond en dat hij het voor de theologen vreemd vond dat zij aan de juistheid van Jezus' woorden twijfelden. Het is een erg criticasterige jongen. Zijn opmerking dat mijn 'stem' bekend was is typisch Arthur en moet enigszins misprijzend worden verstaan. Ik heb wel een paar gesprekken met hem gehad. Dat ik hem niet meer heb kunnen geven is zonder twijfel mijn schuld. Maar ook hij moet niet teveel verwachten van ons. Wij zitten zelf toch met alle problemen waar zij mee zitten. En als je gelooft ben je daar niet een-twee-drie uit. Maar ook is waar dat mijn geloof een bron van bezorgdheid voor me is. Ik ben soms zo onverschillig, Toos. Ik geloof dat jij mij geestelijk ver boven het hoofd groeit. Jouw geloof is veel levender dan het mijne. Zeg niet dat het niet zo is, ik merk het uit je brieven. Ik heb vaak zo'n moeite om te bidden. Zelfs als ik apart daarvoor op de W.C. ben gaan zitten (dat is de enige plaats) kom ik er vaak niet toe omdat ik bij mezelf merk dat ik niet de bereidheid heb om alles die dag aan God over te geven. Alleen voor jouw behoud en onze hereniging, daar bid ik altijd om. Alleen wordt het zo het goede bidden niet, maar bedelen. Ik zit meer met die dingen dan Es Mignon gemerkt zal hebben. Vorige week heb ik het beetje baard dat mijn kin ontsierde weggeschoren. 'k Wilde nl bij de politie vergunning vragen om een kerstdienst te organiseren en niet van te voren alle kans te verspelen door dat struikgewas ('t was overigens de netste baard van de kamer). Nu heb ik met Leen erover gesproken en besloten om maar geen slapende honden wakker te maken. We vinden wel iets anders. Vanavond gaan we met een man of 6 naar de koster van de Belijdeniskerk. Een bezoek eigenlijk bedoeld om wat van de B.K. te weten te komen. Tegelijk kunnen we dan om raad vragen inzake bijbelkringen e.d. Het is een vriend van Niemöller. Hij heeft samen met hem gevangen gezeten. Uit deze dingen Toos blijkt toch ook weer dat ik niet onderga in onverschilligheid al heb ik er last van. Ik vecht er heus wel tegen. Laat ik eens beginnen, nu hier, dan daar wat uit je brieven (15 in 9 dagen!) te beantwoorden. Eerst over mijn verjaardag [23 november]. Jullie hebben deze dag beter gevierd dan ik! Maar toch zal bij ons beiden dezelfde droefheid geweest zijn. Dat moeder naar de tram keek of ik aankwam komt vast omdat een of andere helderziende heeft gezegd dat ik mijn verjaardag weer thuis zou vieren.

Ik geloof ook dat mevrouw Hartmans of zo gezegd moet hebben dat ik niet naar Landeshut maar naar huis zou verhuizen. Vanwaar anders die duistere zinspelingen? Over de verjaardagscadeaux gesproken ik moet je eerlijk zeggen Toos dat dat me heel erg weinig schelen kan. Wat dat betreft ben ik wel anders geworden dan jullie. Ik zou niet weten wat ik hebben wilde. Ik zou met geen mogelijkheid iets voelen voor cadeautjes dit jaar. Alleen jouw asbak vind ik leuk. Ik zal later mijn studeerkamer in de vorm van een asbak laten bouwen. Dan ben je altijd tevreden. Wat moet ik van [het boek] de Christusverwachting in het O.T. zeggen? Ik kon niet opmaken of je het al gekocht hebt. Zo ja, dan kan ik het altijd goed gebruiken. Als je het niet gekocht hebt, koop het dan ook niet. Ik weet niet wat het is dat me zo'n afkeer geeft van cadeaux dit jaar. Ik heb op dit ogenblik liever dit hart van borstplaat van je (dat nog niet is aangekomen) dan een hele encyclopaedie als geschenk.

Over het bezoek waar ik het over had laat zich niet veel schrijven. 't Was een prachtige avond. Het heeft me geweldig gesterkt liefste en met nieuwe moed ga 'k verder. Er lag gisteravond toen we thuis kwamen weer een brief van je, van 30 november. Gelukkig ben je over Es' bezoek alweer heen. 't Is zoals je schrijft: God zal ook mij leiden. En wat verkeerd is zal ik verbeteren. 'k Ben vol goede moed en het spijt me van mijn laatste brief. We zijn tegenwoordig op muizenjacht, Toos. In 3 dagen hebben we er een met een pantine [? - moeilijk leesbaar] en 7 met 2 valletjes gevangen. In een andere kamer hebben ze er vannacht 5 gevangen en ter bezichtiging aan de lampekap gehangen. Er moeten wel honderden onder onze barak zitten. Maar we zullen ze!

Je schreef dat het versturen van aangetekende brieven moeilijker is geworden, hoewel het telkens blijkaar nog net gaat. Ook hier is dat zo, vandaag of morgen zal het wel uit zijn met de pret. Volgt hierna de belofte dat JB meer zal schrijven en ook dat hij de enveloppen van de brieven van Toos gebruikt om punten te noteren die beantwoord moeten worden.

Lieveling, mijn bezoeken aan Berlijn zal ik beperken. Dat is vanzelfsprekend. Rieuwert heeft me geschreven of ik eens wou komen en ook Bert wilde ik graag weer eens zien, maar ik voel er meer voor hen te vragen om hierheen te komen. Want ik vind het maar gevaarlijk en wil ook jou niet in ongerustheid brengen. Gisteren is Hageman naar Berlijn geweest, 's avonds, omdat hij met een kennis had afgesproken in een restaurant te Berlijn. Maar toen hij daar kwam bleek het hele restaurant weg te zijn, zodat 't niet doorging. Het moet een hel geweest zijn. Rieuwert's Lager is 2 maal verbrand maar de 2e keer is hij maar weinig kwijtgeraakt, want hij sliep ergens anders. Wat moet het een zorg voor zijn ouders zijn, Toos. ....

Die vriend van ons in Babelsberg, Gijs Jongbloed, is ook ineens aan roodvonk gestorven. Die jongen had een toekomstplannen! Met hart en ziel studeerde hij vliegtuigbouw, was verloofd, en ineens, uit. Ik schrijf dit niet om je ongerust te maken, dat weet je wel. God zal het maken zoals het goed is. Ik ben je dankbaar, liefste, dat je me - en steeds meer - op God wijst. Ik had dat nodig. Ik heb het gevoel dat je me voor bent geestelijk, maar je hebt me veel gegeven door die brieven. Je hamert steeds op de kerstdienst of -kring. Die komt zeker, Toos, daaraan hoef je niet te twijfelen. Een regelmatige kring is dubieuzer. Als hier iets verboden wordt, is overtreding gevaarlijk. Maar we zullen zien. Lieveling, de pauze is weer om. Tot straks maar weer.

't Is nu 1/2 5. De rust is weer bijna volkomen. 'k Vind het zo leuk dat ze bij jou thuis aan 23 november gedacht hebben. Ik geloof dat ze meer met ons meeleven dan wij vroeger soms gedacht hebben. Ik heb dat ook uit de brief van je vader kunnen merken. Eigenlijk moet ik nu hun verjaardagsbrieven weer gauw gaan beantwoorden, maar dat zal wel niet gebeuren. .... Wat is dat een prachtig werk wat jullie voor de minder bedeelde lotgenoten doen, Toos. De kerstgroet vind ik fijn bedacht. Ik heb ook al mijn krachten gewaagd aan een illustratie voor een speciale kerstbrief naar jou, maar mijn tekentalent is nihil. Maar een extra brief krijg je natuurlijk. Zo af en toe heb ik de neiging me ook te gaan melden voor de minder-bedeeldenclub. Ik wacht nl. nog steeds op het pakket dat 16 november is verstuurd. Erg hè? Nu moet je me beklagen hoor want ik heb soms erg medelijden met mezelf. Maar leuk is dat wachten niet als je weet dat er iets onderweg is. Vooral jouw gebroken hart dat je met zoveel liefde voor me hebt uitgestort verwacht ik met spanning. Hoe

vind je tussen 2 haakjes deze beeldspraak? Maar aan één ding heb ik zeker geen gebrek: aan brieven. De laatste 10 dagen heb ik 16 brieven ontvangen. Dat record zal ik nooit halen, Toos, ik ben al blij als ik mijn record met deze brief als langste sla.

Ik merk steeds meer dat Ans en jij echte boezemvriendinnen worden. Wederzijds vervangen jullie zo'n beetje elkaars verloofden. Dat Leen en ik van die boezemvrienden worden is uitgesloten. Ik ben geen type om er zulke vriendschappen op na te houden. 'k Heb alleen één boezemvriendinnetje en dat ben jij. Als ik thuis ben zal ik je ook tenminste een week lang 'annexeren'. Je baas moet dan maar goed- of kwaadschiks vakantie geven. Wat kan ik daar lang over zitten fantaseren. Nu lijkt het onbegrijpelijk en onmogelijk van zoveel geluk. En dat komt! Steeds meer zit ik ook aan ons huwelijk te denken. .... Eigenlijk zou ik later elke dag smoking moeten dragen, want elke dag met jou zal een feest zijn! Dikwijls denk ik ook naar de eerste keer dat wij weer samen naar de kerk zullen gaan. Dat zal ook een prachtig festijn zijn, liefste. Om weer eens die ellendige Hollandse gezangen te kunnen zingen, heerlijk! Ik meen dat: ellendige maar half, en dat: heerlijke helemaal. Er staan nl. maar rare dingen in die nieuwe bundel [de Nederlandse Hervormde bundel psalmen en gezangen van 1938]. Hoe vind je bv. deze zin uit gezang 10 [gedicht door Nicolaas Beets: Daar is uit 's werelds duistre wolken, vers 4]: 'De troost zal van zijn lippen leken voor Adams neergebogen0 zaad'? Maar wat moet het een genot zijn die dingen weer te zingen. En dan met jou! Lieveling ik zal mijn geluk niet op kunnen om jouw arm weer in de mijne te mogen houden. Ik word gewoon wild als dat weer voor het eerst gebeurt. Bovendien zal ik dan 's Zondags weer een beetje fatsoenlijke kleren aantrekken in plaats van dit landlopersconstuum. Alleen zul je mijn zware soldatenkistjes nog wel eens naast je moeten horen klotsen in de kerk, zodat het weergalmt. Dat zijn nl. de enige draagbare schoenen die ik nog heb. Hierna een hele nonsensikale uitwijding over de snor die JB heeft laten groeien, en die - zo belooft hij - er weer af gaat als hij thuis komt. Eindigend met: Lieveling, daas ik niet enorm, groots en geweldig. ... Hoe er een goede echtgenoot van je moet groeien. ... Laten we er alleen voor zorgen niet te veel 'weg te vluchten' uit de werkelijkheid. Juist door deze harde werkelijkheid groeien we heen naar onze volkomen eenwording. Weet je wel dat ik anders lang zo veel niet had nagedacht over liefde en dit is een winst die ik nu al merk: dat mooie tussen ons zal ik nooit meer als iets gewoons beschouwen. Nooit zal ik er aan 'wennen'. Liefste, het is bald Feierabend, oftewel bijna tijd om me huiswaarts te spoeden naar de muisjes en de luisjes (die me weer gaan kwellen) - tot strakkies hoor!

Liefste, strakkies is de ontbijtpauze Donderdagochtend geworden. Onder het genot van een droge boterham (mijn boter heb ik altijd veel te vroeg op: het is zo lekker om nu eens niet precies uit te rekenen hoeveel je mag smeren) met een appel van den baas ga ik verder. .... Uit de brieven te oordelen gaat de godsdienstschool steeds meer voor je betekenen. Dat komt geloof ik wel doordat je zo langzamerhand overal een beetje 'in' gaat komen. En je bent nu tenminste aan het werk getogen. Mijn afwezigheid is toch nog wel ergens goed voor. Hoe dikwijls hadden we niet afgesproken dat ik je zou overheoren? 't Is er toen haast niet van gekomen. Maar nu zien we beiden geloof ik alles serieuzer dan toen. Hoewel ik je verzeker dat je de eerste weken na mijn thuiskomst niet aan de studie toe zult komen. Al heb je ook 10 repetities van Bout en Van Leeuwen! Ik zal volkomen beslag op je leggen. Allebei zien we ook wel in dat het zaak is om, wanneer ik weer aan de studie kan, werkelijk met alle kracht af te studeren. Vroeger heb ik ook wel gewerkt, maar ook veel geklooid oftewel geluierd. Dat dat niet alleen goeie plannen zijn, begrijp je wel. Het voorrecht te kunnen studeren besef je pas ten volle als je het niet kunt. Ik ben van plan om er vaart achter te zetten. Ook al terwille van ons huwelijk. Je schrijft er zelf over: we zullen rijp zijn en toch moeten wachten. Dat zal helemaal niet erg zijn, maar toch moet het niet te lang duren. Toch geloof ik dat ons het wachten gemakkelijker zal vallen wanneer we bij elkaar zijn dan zoals het nu is. nu je volkomen alles ontbeert. Je verlangens worden soms net paarden die op hol slaan. Je vleit me erg met je complimenten over de Wittenbergse brief. Weet je wel. dat het eigenlijk helemaal niet netjes is om mijn brieven voor te lezen. Voor deze keer zal ik het maar niet erg vin-

den, maar waar is het eind als je er eenmaal aan begint? Zo dadelijk ga je nog de lyrische momenten ook voorlezen! Maar in ernst: daarvoor ben ik niet bang. We hebben allebei zo'n kamertje van binnen waar alleen de ander de sleutel van heeft en waar we niemand toelaten. Onze liefde is volkomen onaantastbaar. Wat schreef ik ook weer n.a.v. Es: laat geen spaak is onze verhouding steken door neuswijze kinderen? O, wat een gemene zin. Zo bedoelde ik het heus niet, Toos. Ik weet veel te goed dat niets ons kan scheiden. Wat ben ik in mijn eerste opwellingen toch stom, hè. 'k Zal deze brief maar zo snel mogelijk posten, dan leg ik tenminste weer op pleister op deze wonde. Van die onbedachtzaamheid zal ik later nog last krijgen als ik mij niet beheers! ....

Liefste, jij vertelt me in een van de fijnste brieven dat je zover met je gedachten vooruit bent, dat je zelfs al aan een huisgezin en kinderen denkt. Zal ik jou eens iets in je oor fluisteren wat ik je geloof ik niet eerder heb verteld? Ik zit soms zelfs tijden te peinzen over de namen die onze kinderen zullen krijgen. .... Nu, als onze eerst kind een zoon wordt, wil ik dat hij Cornelis [naar de vader van JB] heet. Van de andere 15 mag jij dan de namen verzinnen, als ik bij de eerste maar mijn zin krijg! .... Soms heb ik zo het gevoel dat dit gedachten zijn die zo roekeloos de toekomst inspringen dat je ze eigenlijk niet hebben mag. Ik bedoel dat we moeten leren ons daar niet helemaal aan vast te klampen, want dat dat een vlucht voor de werkelijkheid kan worden maar dat we nu op God moeten vertrouwen en moeten bedenken dat God beschikt. Daarom moeten we dit alles waarnaar ons verlangen uitgaat maar ook bidden van God. Lielveling, de brief (dit maal is hij toch lang genoeg?) nadert weer zijn gedwongen einde. Vanavond probeer ik hem aangetekend te sturen. Dat wordt hier ook al lastiger. 'k Hoop dat mijn pakketje eens komt, het is al van 16 nov. onderweg. Liefste meisje van me, kom eens heel dicht bij me. Waar is ook alweer dat brandplekje op je hals? Mag ik je daar een kusje geven en .... hee, Bouterse, niet: en .... alleen op dat plekje (en omgeving). Lielveling, innig omhelsd door je ondeugende verloofde Jan Bouterse - dat [de achternaam erbij] ging louter automatisch. Je kunt mijn achternaam zo langzamerhand wel weten. Daarom innig gekust door jouw eigen Jan.

JB-53: brief, geschreven 12 december, aangekomen 23 december (52), met blauwe markeringsstrepen van de censuur.

JB geeft eerst een verslag van een bioscoopbezoek, waar hij met Kees de Jongh een snertfilm heeft bekeken: Konigs-Express [slecht leesbaar, königs express??]. Het gaat over een meisje wiens verloofde zijn baantje heeft verloren en nu de verloving heeft verbroken en naar Afrika is gegaan. Zij gaat hem achterna, ontmoet in Afrika iemand anders en geeft haar vroegere verloofde op. JB: *een uiterst onaanvaardbare oplossing*. Daarna, op de terugweg met Kees een onderhoud hoe ontrouw veel verloofde en getrouwde mannen zijn als ze van huis zijn. JB: *Zo heeft Kees het in de mobilisatie meegemaakt dat er van zijn kamer 50 - meest verloofde en getrouwde - jongens er maar 2 thuis waren. De rest was uit met andere meisjes. Een soldaat kreeg bezoek van zijn vrouw maar was net uit met een ander. Hier merk ik het niet zo op, maar toch gebeurt het wel. Als je soms de blikken ziet die sommige jongens op de meisjes werpen, daar walg je van. Ik geloof dat voor velen deze tijd werkelijk een tijd van verzoeking en verleiding is. Het is met een man ook anders dan met een vrouw. Dat een man van nature polygaam is, is een bekende ietwat crüe uitdrukking. Maar het is niet helemaal onjuist. Wij hadden het erover dat wij deze tijd eigenlijk helemaal niet als een tijd van verleiding voelen. Waarna een uitgebreide uitzetting volgt over oppervlakkige verlovingsen waarin men vooral uit is op bevrediging van sexuele verlangens en andere die dieper en geestelijker zijn. Over het belang van naar elkaar toegroeien - niet alleen in geestelijk zaken, maar ook in alledaagse dingen. JB noemt dat een fantastische speurtocht. Met daarbij de opmerking dat hij vindt dat Toos steeds een stapje verder is en dat mannen in zake liefde vaak wat oppervlakkiger zijn dan vrouwen. Daarna over de toekomst: *We leren nog een ding in deze tijd en dat is dit: dat we met onze volkomen toewijding aan elkaar ons samen aan God moeten wijden. Ik moet je eerlijk zeggen dat ik daar nog niet zo ver in ben. Het moet zo worden, en zo wordt het! Dat onze liefde tot elkaar geen belemmering wordt voor onze overgave aan ons werk**

in het koninkrijk Gods maar dat we samen met elkaar in volkomen eensgezindheid nog eens zo sterk daaraan geven. Welk een diepte, welk een heerlijkheid ontdekken wij!

Hierna een verslag van wat JB in het weekeinde heeft gedaan. Bij de bioscoop ontmoette ik Brinkman, een eerstejaars theoloog die in Berlijn heeft gewerkt en in oktober is overgeplaatst naar een fabriek hier in Brandenburg. Hij was met zijn enige medestudent uit, een Nijmegenaar die Ko v. Loevesijn kende, naar wij ontdekten. Wij hebben toen afgesproken dat zij beiden vanmiddag bij ons een bezoek zouden afleggen in het Arado lager. Over mijn slaap vannacht kan ik niet veel vertellen behalve dan dat ik wat jeuk aan mijn voeten heb gehad (luizen?). Vanmorgen zijn we gevierd naar de Bek. [Bekentnis] Kirche geweest. Het vroom behoorlijk, want de winter is nu wel begonnen. We hebben een prachtige preek gehoord over Lucas 7 vers 19. De dominee - een soldaat met verlof - vertelde hoe Johannes de Doper vast geloofde aan Jezus. Bij de doop in de Jordaan was dat duidelijk gebleken. Nu was Gods zoon op aarde gekomen. Nu was er een eind aan het lijden gekomen. Het onrecht, de oorlog, de goddelozen. Het zou alles plaats maken voor het Koninkrijk Gods. God had nu het koningschap aanvaard, alle onrecht zou gestraft worden, al het onheilige gebannen. Maar er gebeurde niets. De wereld ging verder en alles bleef bij het oude. Johannes werd in de gevangenis geworpen. Nu begon de twijfel: zijt Gij het wel die komen zou, of hebben wij een ander te verwachten? Met deze vraag zond hij vanuit de gevangenis 2 van zijn discipelen uit. En Jezus? Hij zegt niet ja en niet nee, maar hij zegt: Gaat heen en boodschapt Johannes wat gij gezien en gehoord hebt: Blinden zien weder, lammen wandelen, melaatsen worden gereinigd en doven horen, doden worden opgewekt en armen ontvangen het evangelie. Wij willen God wel dwingen, wij zouden wel weten wat God moest doen: ingrijpen in deze zondige wereld en de zonde uitbranden. Maar God heeft zijn plannen en gaat Zijn wegen. Wij hebben met de zondaars minder geduld dan God. Wanneer wij zeggen: die en die is verloren, dan heeft God nog geduld. Wat God nu doet is: helen, genezen, troosten. Liefste, de rest van de preek ben ik kwijt. Maar je merkt wel hoe goed hij was. Zo'n preek heb ik in Nederland misschien alleen nog van Buskes gehoord. Zonder enige opspraak of omhaal van woorden, een klare lijn erin en een sterke verkondiging. Prachtig werkelijk. De dominee had zijn soldatenlaarzen nog onder zijn toga aan!

Vanmiddag is Leen met een ander erop uit geweest in verband met onze kerstplannen waarover ik je nog niets kan schrijven. Alleen: er zal iets gebeuren, als is het nog zo bescheiden. ....

Maandag 13 december: Leen is vandaag jarig. Een winterse verjaardag, het is behoorlijk koud hier. Van de week ontving hij zijn verjaardagspakket. Ik zal maar eerlijk opbiechten dat ik enorm afgunstig en jaloers op hem was. Hierna een nadere uitleg: er was vanuit Holland geschreven dat er op 15 december een pakket was verstuurd, en die was nog niet aangekomen. Misschien is het pakket verloren gegaan. Daarom de vraag om alsnog diverse warme kleren op te sturen. Verder een opmerking van JB dat hij de laatste weken erg weinig post van zijn moeder krijgt. Wel hebben Truus Hootsen (een vriendin van Toos) en Riet Tilstra brieven geschreven, waarvoor Toos hartelijke dank moet overbrengen. Dan: Ik antwoord nog wel persoonlijk Lambert Stumpel van onze kamer, die 8 weken in het ziekenhuis heeft gelegen, eerst met roodvonk, toen met lichte diphterie, is nu weer terug en beter. De dokter in het ziekenhuis heeft hem 14 [dagen] verlof toegestaan, maar Arado vond het niet nodig, zodat hij vandaag weer is begonnen. Dat is toch wel een beetje te erg, vind je niet?

Daarna reacties op een brief van Toos, waarin een sinterklaaspakket werd aangekondigd (dat duidelijk nog niet was aangekomen), waarin gesproken werd over nieuwe eerstejaars bij het seminarium. En dan: *Het is leuk dat je nu ook wat van andere dichters bent gaan kopen, Toos. Jij houdt onze bibliotheek aardig op peil! We waren inderdaad wel eenzijdig op de Mérode georiënteerd. Eigenlijk zijn zijn gedichten wel wat moeilijk om voor te dragen. Moeilijk te begrijpen, bedoel ik, als je hem maar een keer hoort. Over dat: hebt g'ons een ogenblik van smart bevrijd, denk ik enigszins anders. Ik geloof dat je dat zo moet lezen: Hebt ge ons eigenlijk wel een ogenblik van smart bevrijd? Neen want wij smachten wel naar zaligheid maar kunnen wat wij hebben niet verlaten. Wij zijn dan eigenlijk geen ogenblik helemaal van onze smart bevrijd omdat we ons niet hebben kunnen*

overgeven. Ik zeg niet dat zo de uitleg is maar zo voel ik het aan. Dat boekje van Kohnstam ken ik van aanzien. Ik had al iets van hem: psychologie van het antisemitisme. Dat was wel een aardig boekje, alleen vond ik indertijd zijn taal niet mooi. Dat herinner ik me nog ervan. Je episode met de arbeiders in de tram vond ik prachtig. Ik leer ook meer en meer zien wat een kloof er ligt tussen ons en de arbeider. Het kost me moeite met die mensen om te gaan.

JB schrijft dinsdagmiddag verder op de wc, anders komt de brief niet af. Want de avond ervoor werd hij bij het schrijven onderbroken vanwege overleg over de kerstavond, waarover JB later nog wil berichten. *Van Brussel is thuis, maar we hebben hem nog niet gesproken. Ik vind het zo jammer dat je hem de foto's niet hebt meegegeven. Je deed net of Leen Blok de enige fatsoenlijke jongen hier is. Wat toch wel onjuist is. Lieweling, 't gaat zo niet op de plee. 'k Schei dus vandaag uit. Houd moed. Ik schrijf je geen kerstbrief. Die schrijf ik met Kerstmis pas. Lieweling, heel innig omhelsd en gekust, door je eigen Jan.*

Brieven verstuurd door Toos Haze

Zes brieven van Toos Haze, gericht aan *Den Heer J. Bouterse, Wohnlager III.3.33, Neuendorf, Brandenburg (Havel)* zijn bewaard gebleven. Zij zijn geschreven tussen 16 en 23 december 1943 en vanwege afwezigheid van de geadresseerde als onbestelbaar naar de afzender teruggestuurd. Op de enveloppen staat de mededeling *Vom Urlaub nicht zurückgekehrt*. Een van de brieven is daarbij geopend en door de Duitse censuur nagekeken (blauwe markeringsstrepen).

Van deze teruggezonden brieven bevatten de eerste vijf weinig informatie. TH is vooral bang als ze in Rotterdam vliegtuigen hoort over komen die op weg zijn naar doelen in Duitsland. De zesde brief is het meest interessant, daar deze een uitgebreide reactie bevat op de brief van 12 december van JB, de laatste die hij naar Nederland heeft gestuurd (JB-53).

TH-6: Brief van Toos Haze aan Jan Bouterse, geschreven 23 december 1943.

R'dam, 23 December 1943. Liefste van me, Vóór de Kerstdagen nog even een korte brief, anders duurt het zoo lang voor je de volgende krijgt. Lieweling, ik ben blij en gelukkig, niet jubelend blij, maar rustig blij; kun je me vatten? Ik heb n.l. je brief van 12 December ontvangen, die gelukkig heel anders was dan de vorige. Na 9 dagen vergeefs wachten gelukkig weer een brief! Pa had me al opgebeld, dus ik was al voorbereid. Jongen, wat ben ik blij met die brief. Zoo klaar en duidelijk schrijf je me over onze verhouding en ik ben het er volkomen mee eens. Vanavond was ik voor 't eerst dankbaar voor wat Es [Mignon] me verteld had, omdat ik begreep, dat het goed geweest is, dat we er samen over gepraat hebben. Liefste, wat ben ik dankbaar, dat we samen zulke gesprekken kunnen hebben; ja, het zal zoo goed worden met ons. Wat is het toch goed, dat er een verlovingstijd is hè, waarin je nader tot elkaar komt en waarin je steeds meer merkt, dat je elkaar nader komt. Ik heb in angstige spanning gewacht, hoe deze bief van je zou zijn; dom van me, want ik wist, hoe je eerste reacties zijn! Dat is niet als een gemeenheidje bedoeld hoor, maar 'k geloof nu wel, dat je nog zult moeten leren je daarin wat meer te beheerschen. Weet je wel, dat je een paar nijdtige brieven geschreven hebt vroeger - ik denk aan de J.H! [Jong Hervormden]; maar later liefste, dan ben ik bij je en wanneer je dan een 'eerste reactie' hebt, dan kan ik hem afreageren. Oh jongen, wat zal het heerlijk zijn, wanneer ik voor je kan zorgen en mijn hele leven voor jou kan zijn; 'k verlang er toch zoo naar. Na deze brief van je ben ik heel wat rustiger geworden; ik was toch zoo ongedurig de laatste dagen en ik zag er zoo weinig schot in. Maar een goede brief doet wonderen, lieweling; ik voel me stukken beter nu. Tusschen haakjes: de brief was geopend en de Prüfstelle had er een briefje ingedaan, dat de looptijd van de postzendingen bespoedigd zal worden door beknoppte inhoud! Je bent dus klaarblijkelijk te uitgebreid geweest; 't kan overigens naar mijn mening niet uitgebreid genoeg zijn! Hé, wat geniet ik er toch van; iedere keer moet ik de brief nog eens en nog eens lezen. Ik zal hem nog even beantwoorden voor zoover de tijd me dat toelaat, want je moet weten: 't is bijna half 12! Maar deze brief moet nog af.

Liefste, ik ben er nog nooit bang voor geweest, dat jij last zou hebben van de verleiding, waarvan zoo velen last hebben, Ik heb daar al heel wat min of meer opgesmukte verhalen van gehoord, die voor een deel wel fantasie zullen zijn, maar waarin toch ook vaak een kern van waarheid zit. Maar ik geloof vast en zeker in jou en toen ik, nu al heel wat maanden geleden, iemand eens hoorde beweren, dat jullie je ginds best wel goed zouden amuseren, ben ik zoo verontwaardigd uitgevallen, omdat ik weet wat ik aan jou heb en omdat ik van jou op aan kan. Nu, daar heb ik me nu nog nooit zorgen over gemaakt. Ik ben ook vast wel wat overdreven geweest in mijn vorige brieven en 'k zag alles wel erg donker in vaak, maar dat is nu wel weer over hoor! 'k Heb wel een beetje erg door een donkere bril gekeken! Maar Jan, als je eens wist, hoe blij je me gemaakt hebt, dat je schreef, dat je ook in de gewone dingen zoo zult zijn, dat ik altijd bij je kan zijn. Kun je je voorstellen, liefst, dat ik het een ellendig idee vond, dat dat zoo nu en dan niet kon. Ik vind het ook zoo heerlijk, dat je me schrijft dat je het niet alleen doet terwille van mij. Want het moet toch zoo zijn (zoo voel ik het althans bij mezelf) dat het ook uit jezelf komt. Wat zijn we, vooral in deze laatste 8 maanden toch naar elkaar gegroeid hè? Als we nu deze tijd goed doorkomen, dan zullen we er later zeer dankbaar voor zijn denk ik. Dan kunnen we er op terugzien met de gedachte, dat we zeer veel geleerd hebben en erdoor gerijpt zijn. Samen in dienst van God zoo moet het worden. En dat jullie voor de Kerstdagen iets doen, geweldig is dat. Ik ben toch zoo dankbaar liefste; zie je nu, wat één brief uit kan werken? 'k Vind het zoo leuk, dat je weer over de foto's begon en dat je 2 dagen later ze al had. 't Was wel een beetje flauw van me om ze terug te halen toen, maar 'k zat zoo in de put. Maar nu heb je ze toch en je zult er best wel blij mee zijn denk ik. Ik hoop toch zoo, dat je nog wat pakketjes hebt gekregen; we vergeten je zeker niet, maar ze zijn vermoed ik gesneuveld. En in het Sinterklaaspakket zat nogal liefst een gebraden eend voor jou en Leen. We hadden 't geval met aangetekende waarde moeten verzenden; dat is jammer genoeg niet gebeurd. Enfin ook niets aan te doen. Wanneer je deze brief krijgt is het waarschijnlijk al 1944. Wat gaat de tijd snel. We gaan nu aftellen hoor! Moed houden maar hè; 't komt immers allemaal weer goed. Als je eens wist, met wat een verlicht hart ik Kerstfeest ga vieren; 'k was zoo bang, dat ik ervóór niets meer van je zou hooren, maar nu heb ik weer een brief waar ik even op teren kan. Jochie ik zal eens ophouden. Morgen is het weer vroeg dag, en 'k moet beslist naar bed nu; het is al over twaalfen. Je zult nu je hoofd schudden en zeggen: Toos Toos wat ga je laat naar bed! Maar 't doet er zooveel niet toe, want ik slaap 's nachts zoo slecht. Een beetje oververmoeid zeker. 'k Zal in de kerstdagen uitrusten. Lieveling, ik vlei me heel dicht tegen je aan en 'k bedel om een kus. Wat kon ik dat altijd goed, hè? Oh ik ben zoo 'n bedelaarster (en 'k wist altijd dat 'k mijn zin kreeg). Heel innig omhels ik je mijn eigen lieveling en 'k kust je vele vele malen. Houd je maar taai hoor. Veel kussen van jouw eigen Toos.

Zonder datum: het lied 'Groot Berlijn'

*Wij zitten hier in Groot Berlijn verplicht naar toe gestuurd
En zitten zwaar nu in de boot zolang de rotzooi duurt.
Het was hier alles mooi en goed, zo werd het ons verteld.
Maar als je hier de rotzooi ziet sta je gewoon versteld.* Refrein

Refrein: *O, Groot Berlijn, ik ga je gauw verlaten
Ondanks de roem van jouw Kurfürstendamm
Ik ga de rotzooi met de dag meer haten,
O breng mij terug naar 't oude Rotterdam*

*Toen wij hier kwamen werden wij tot op de luis doorzocht;
want je moest net en proper zijn voor je het kamp in mocht.
Nu zijn wij hier dan in het kamp heel proper en heel net.
Alleen vind je zo af en toe een wandluis in je bed.* Refrein

*Wij zitten bij de Arado een vliegtuigenfabriek.
Volgens het Nederlands Arbeidsfront was die ook magnifiek;
maar nu wij hier gekomen zijn zien wij de werkelijkheid.
Als je drie minuten binnen bent heb je voor 3 uur spijt* Refrein

*De ligging is hier reuze goed, wat planken en de rest
Maar komt er 's nachts een regenbui dan spoel je uit je nest.
Maar dat is nog het ergste niet, dat zou te dragen zijn
Maar als je hier het eten ziet, dan stap je weer in de trein.* Refrein

*Wij hebben hier het 'Gastenrecht' als 'Arbeidskameraad'.
Het is net zoveel als dat je hier er meestal buiten staat.
De Duitsers krijgen 's middags pap nog boven op hun loon.
De Hollanders die staan erbij en likken de pannen schoon.* Refrein

*En wie heeft nu de grootste schuld voor 't leed ons aangedaan,
dat wij hier zitten [ver] van huis van vrouw en kind vandaan.
Om dat te zeggen wie dat is, dat valt toch heus wel mee
't is er maar een die dat kan zijn, dat is de .....* Refrein

*Maar eens komt dan toch weer de dag dat we naar huis toe gaan.
Dan hebben we geen van allen spijt en maken dan ruim baan.
En komen we dan met de trein langs Bentheim Oldenzaal,
dan groeten we graag Groot Berlijn En zingen allemaal:* Refrein

wijze: Hortensia

Toelichting

Een blaadje met het lied 'Groot Berlijn' zat in een van de brieven die in augustus/september zijn verstuurd. Niet aangegeven is wie de auteur was (Jan Bouterse zelf?). Mogelijk gaat het om een bewerking van een ander lied dat een vergelijkbare strekking had.

Het liedje 'Hortensia' was van het Legendarische duo 'De Straatzangers' (Willy Alberti & Max van Praag).

Naspel

Brief 53 van 12 december 1943 (met het poststempel 9 december en aangekomen op 23 december) is de laatste die mijn vader uit Brandenburg (Havel) naar Rotterdam heeft verstuurd. Van de gebeurtenissen daarna is maar weinig schriftelijke informatie bewaard. Wat mij ooit is verteld, is dat kort voor kerst 1943 vanuit Rotterdam door de familie een telegram* naar Duitsland is gestuurd met het verzonden bericht dat de moeder van JB ernstig ziek was. Daarop heeft hij toestemming gekregen naar Nederland te reizen. Het is daarbij niet duidelijk hoe de treinreis is geregeld. Het telegram is niet bewaard gebleven. Het dagboek van mijn opa Bouterse** vermeldt op zaterdag 25 december 1943: *Kerstmis. Groene kerstmis, nl. vrij zacht weer. 's Middags om 1/2 3 komt Jan en Toos plotseling, het welk een verrassing.*

* Pas eind 2018 hoorde ik dat broer Wim achter dit telegram zat. Mijn vader heeft dat gemeld in de toespraak bij de begrafenis van zijn broer in 1997.

** Opa Bouterse heeft van 1915 tot kort voor zijn overlijden in 1959 in schoolagenda's en notitieblokjes dagboekjes bijgehouden. Daarin allerlei informatie, variërend van familie zaken, uitstapjes tot gebeurtenissen in de wereldpolitiek. De gescande pagina's van de dagboekjes zijn als digitaal bestand geschonken aan het Nederlands Dagboekarchief dat is ondergebracht in het Meertens Instituut in Amsterdam.

Mijn vader was dus met kerst thuis (dus ongeveer gelijk met de laatste brief, die op de 24e arriveerde), waarmee de voorspelling van de waarzegster - of wie het ook was - toch is uitgekomen. Zie wat hij hierover schreef in brief JB-52. Daarin ook opmerkingen over *duistere zinspelingen* - die door hem wellicht onvoldoende op waarde heeft geschat. Daaruit zou misschien kunnen worden afgeleid dat er in Rotterdam een plannetje voor zijn terugkeer werd uitbroed. Dat moet dan waarschijnlijk vanuit zijn ouderlijk huis zijn georganiseerd. Op donderdag 23 december stuurde mijn moeder nog haar laatste brief naar Brandenburg. In deze brief wordt uitgebreid op verschillende zaken ingegaan, maar er is geen enkele aanwijzing in te vinden dat de geliefden elkaar binnen zeer korte tijd terug zouden zien. Het is dus niet onmogelijk dat zij buiten het plan was gelaten. Alle brieven die mijn vader kreeg in Duitsland heeft hij daar achtergelaten; er is mij ooit verteld dat als hij die had meegenomen dat al te veel argwaan gegeven had, namelijk dat hij na het verlof niet zou terugkeren. Dat pleit voor de gang van zaken dat mijn vader na ontvangst van het telegram zich had voorgenomen in Nederland te blijven, hoe zeer ook hij wist - zie daarover in enkele van zijn brieven - dat de kansen voor zijn lotgenoten in Duitsland om een Sonderurlaub te krijgen zou vermindere. Wat enige bevreemding kan wekken, is dat mijn vader na de laatste brief, die hij op 12 december was begonnen en die op 23 december in Rotterdam aankwam schreef, geen nieuwe brieven naar huis heeft gestuurd. Zo'n lange periode zonder berichten is opmerkelijk. Hij schreef evenwel aan het einde van de brief *Houd moed. Ik schrijf je geen kerstbrief, die schrijf ik met kerstmis pas.* Deze regels zouden de briefloze periode kunnen verklaren, maar ik blijf het toch wat vreemd vinden.

Over de gebeurtenissen na de terugkeer in Holland bestaat enige onduidelijkheid. In zijn dagboek schreef opa Bouterse op 4 januari 1944: *Jan terug naar Duitsland, om 7 uur gaat de trein, miezerig weer.* Maar dit bericht kan niet kloppen. Korte tijd later stuurt mijn vader namelijk een bericht vanuit een onderduikadres in Noord-Brabant, een boerderij in de buurt van Helden-Panningen. Wist mijn opa daar niets van, of was de notitie bedoeld als misleiding als zijn dagboek in verkeerde handen zou vallen? Hoe het ook zij, het onderduiken moet vooraf zijn georganiseerd. Wie nam de beslissingen, wie had de regie? Zijn aanstaande schoonvader zat in het verzet, maar waarschijnlijker is het dat broer Wim voor het onderduikadres heeft gezorgd.

Van de periode in Helden-Panningen is het een en ander bekend dankzij enkele brieven die bewaard zijn gebleven. Maar deze zijn kort, vaak in de haast geschreven onder andere op uitgescheurde pagina's uit een schrift. Enveloppen met namen van geadresseerden ontbreken. Over de inhoud van deze onderduikbrieven: nog meer dan in de voorafgaande maanden in Brandenburg moest mijn vader voorzichtig zijn met wat hij schreef: achternamen van familie werden niet genoemd, de brieven zijn vaak zonder datum en werden verstuurd via niet met name genoemde contactadressen (o.a. in Den Haag).

Mijn vader heeft in Brabant wel bezoek kunnen ontvangen. Zo wordt in een van de brieven omschreven met welke treinen en bussen zijn verloofde naar Helden-Panningen moest reizen en waar zij dan moest

wachten om opgehaald te worden. Uit een naoorlogse brief kan worden afgeleid dat mijn moeder is langs geweest, maar dat het bezoek geen succes werd omdat ze ziek was. Mijn vader heeft in Brabant stevig moeten aanpakken, het was geen kantoorbaantje meer, maar pittig veldwerk met schop en houweel. Maar het eten was er goed en hij kon zowaar weer wat studeren. Opvallend daarbij: de hulp van een plaatselijke pastoor die hem hielp bij het lezen van Augustinus (in het Latijn). Een probleem was wel - zeker in het begin - het gebrek aan kleren en dergelijke, en later had hij te maken met enkele medische problemen zoals een zweer aan het been (gevolg van een insectensteek), welke maar moeizaam genas.

De onderduikperiode duurde tot begin mei (of enige tijd later), waarna mijn vader kon terugkeren naar huis. Wat was er gebeurd: op een of andere manier hebben familieleden voor hem een vrijstelling van de Arbeitseinsatz weten te regelen. Eerder al, op 3 september 1943, was er een poging genomen door de moeder van JB; het staat te lezen in de dagboeken van mijn opa Bouterse: 'Els naar synode Haag voor Jan'. Maar het is niet bekend wat zij bij de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk heeft proberen te bereiken en of deze moederlijke actie op dat moment enig resultaat heeft gehad.

Dan schrijft Opa Bouterse op 2 mei 1944 in zijn dagboek: *Jan vrijstelling gekregen van den heer Müller van geglichenen Arbeitseinsatz*. Wie was die mijnheer Müller? Ik heb vage herinneringen dat mijn moeder ooit heeft verteld dat er in Den Haag op een of ander bureau (mogelijk het Rijksarbeidsbureau) een 'goede Duitser' zat van wie bekend was dat bij hem vrijstellingen konden worden geregeld. Het is mogelijk dat mijn moeder zelf een bezoek aan de heer Müller heeft gebracht. Dat moet een nogal riskante onderneming zijn geweest. Mijn vader was immers in overtreding omdat hij niet naar Duitsland was teruggekeerd en ondergedoken zat. Er was verder altijd de kans dat de heer Müller afwezig was en een minder geschikt persoon achter het bureau zat.

Door het opduiken van een brief van april 1944 van mijn moeder kreeg ik uiteindelijk meer duidelijkheid. Daarin staat te lezen dat zij gehoord had dat verschillende van de theologiestudenten die in Duitsland werkten dankzij deze heer Müller vrijstelling van de Arbeitseinsatz hadden gekregen. Onder hen Bert Soetekouw en Dolf den Tonkelaar die inmiddels weer in Nederland waren. Zij waren bereid mee te helpen om ook voor mijn vader een vrijstelling proberen te regelen. Deze werd namelijk gegeven aan 1- studenten die hun kandidaats al gedaan hebben; 2- aan hen die dat nog niet hadden gedaan maar een of andere kerkelijke functie hadden en 3- dan nog degenen die op het seminarie studeren. Mijn moeder schreef daarbij de opmerking dat mijn vader tot de tweede categorie behoorde en dus waarschijnlijk op korte termijn weer vrij zou kunnen rondlopen (zie de scan van een deel van deze brief in de bijlage met illustraties).

Maar had mijn vader werkelijk een kerkelijke functie? Afgezien van die opmerking in de brief uit 1944 is er nergens door mijn ouders of grootouders over geschreven. Maar het lijkt erop dat er een ontsnappingsroute is gevonden waar ook andere theologiestudenten gebruik van hebben gemaakt, namelijk via een aanstelling tot hulpprediker. Er is een formulier bewaard waarin het 'Classicaal Bestuur der Ned. Herv. Kerk te Rotterdam' verklaart dat Johannes Bouterse is aangesteld tot hulpprediker en dat hij daarom is vrijgesteld van de Arbeitseinsatz. Dit op grond van een beschikking van 16 maart 1943 (genummerd 213 AB, No. 3904) die de 'Generalkommissar zur besonderen Verwendung' aan de secretaris-generaal van het Departement van Sociale Zaken heeft gestuurd. Daarin staat dat geestelijken (ook kloosterlingen) die 48 uur of meer als zodanig werkzaam zijn: *niet alleen vrijgesteld zijn van plaatsing in Duitsland, doch dat ook alle andere maatregelen welke op het gebied van de arbeidsbemiddeling zijn of nog zullen worden getroffen hierop niet dienen te worden toegepast*.

Helaas staat op het formulier (waarvan een scan is opgenomen in de bijlage met illustraties) geen datum van uitgifte. Bovendien wordt er geen standplaats of wijkgemeente vermeld. Verder is niet bekend wie het formulier heeft aangevraagd. Een andere mogelijkheid is dat mijn opa Haze, de vader van Toos, die als voorzitter van de diaconie veel contacten had, de aanstelling tot hulpprediker heeft geregeld. Hoe het ook zij, in de schaarse berichten uit het laatste oorlogsjaar wordt nergens aan een het werk als hulpprediker (betaald of niet) gerefereerd.

Ik kan mij ook niet herinneren dat er in familiekring ooit over is gesproken. Op zijn persoonsbewijs staat vermeld dat mijn vader op 4 mei 1944 weer op het ouderlijk adres aan de Beukelsweg is ingeschreven; de

aanduiding 'studerende' is doorgestreept en vervangen door 'hulpprediker' (zie scan). Al met al kan de onderduikperiode dus niet langer dan circa vier maanden hebben geduurd.

Hoe het ook zij: met de vrijstelling en het aanstellingsbewijs waren de gevaren voor mijn vader nog niet voorbij. Het begon met de reis naar huis. Het verhaal deed de ronde dat toen mijn vader van zijn onderduikadres thuis kwam er familieleden op de stations in Rotterdam op de uitkijk hebben gestaan om te zien of er persoonscontroles werden gehouden. Nog zonder de juiste papieren op zak liep hij zeker gevaar als hij opgepakt zou worden. In elk geval heeft hij geluk gehad dat hij op tijd uit de Peel was vertrokken: later in het jaar zijn in het gebied razzia's geweest waarbij ruim 3000 mannen zijn opgepakt die daarna onder omstandigheden in Duitsland moesten werken die veel zwaarder waren dan wat hij eerder in Brandenburg had meegemaakt.

Maar ook in Rotterdam moet het niet veilig zijn geweest - of het zou op zijn minst bij die en gene argwaan hebben gewekt - daar in 1944 als jonge man op straat rond te lopen. De situatie werd zelfs kritiek toen op de 9e november onder de codenaam 'Aktion Rosenstock' in Rotterdam een grote razzia werd gehouden, onder inzet van 8000 Duitse soldaten waarbij alle belangrijke bruggen en pleinen bezet werden en het telefoonverkeer werd afgesloten: *'Op bevel der Duitse Weermacht moeten alle mannen in den leeftijd van 17 t/m 40 jaar zich voor den arbeidsinzet aanmelden. Hiervoor moeten ALLE mannen van dezen leeftijd onmiddellijk na ontvangst van dit bevel met de voorgeschreven uitrusting op straat gaan staan.'*^{*}

Het papier met de vrijstelling van de arbeidsinzet vanwege een wat vage aanstelling als hulpprediker had mijn vader zeker niet geholpen als hij toen zou zijn opgepakt. Het verhaal gaat dat hij zich samen met zijn broer Wim tijdens de oorlog bij een razzia heeft schuilgehouden in een tehuis voor ongehuwde moeders dat naast de ouderlijke woning op de Beukelsweg gevestigd was.^{**} Het kan echter ook zijn dat deze schuilactie eerder in de oorlog plaats heeft gevonden.

Mijn vader heeft zich in deze moeilijke maanden waarschijnlijk 'onder de radar' gehouden. Hij heeft enige tijd bij zijn tante Marie (een zus van vader Bouterse) in Maasdijk gezeten. Hij heeft vandaar enkele brieven aan Toos geschreven, die toen allerlei problemen had: ze was ondervoed en regelmatig ziek. Tante Marie was een dappere vrouw. Zij was in de oorlog getrouwd met de plaatselijke huisarts Aleid Smit en heeft haar familie in Rotterdam (en vele anderen) regelmatig kunnen helpen. Opa Bouterse is in het laatste oorlogsjaar enkele keren te voet (24 km) van Rotterdam naar Maasdijk gegaan om dan met enig voedsel terug te keren.

Een klein aantal brieven uit deze laatste oorlogsmaanden bleef bewaard, maar zonder envelop of andere adresgegevens. Vaak ook ontbreekt de datum.

*: Bron (o.a.): www.niod.nl/nl/de-razzia-van-rotterdam/razzia-rotterdam

** : Dit zou dan het tehuis met de naam 'Onderlinge Vrouwenbescherming' aan de Beukelsweg 90 geweest zijn (zie o.a. de lijst op p. 95 van de publicatie op <https://fiom.nl/sites/default/files/eindrapport-wodc-2707.pdf>)

Terug naar het dagboek van mijn opa Bouterse: na een hele tijd zonder informatie is de verjaardag van Jan op 23 november vermeld, maar niet waar hij op dat moment verblijft. Dan op 3 januari 1945: *De jongens [Wim en Jan] zijn bij hun respectieve meisjes*. Verder in de dagboeken tot aan (en enige tijd na) de bevrijding geen vermelding van beide zonen; mogelijk was dat een veiligheidsmaatregel.

Biografische schetsen van de hoofdpersonen

Vooraf

Wie waren de hoofdpersonen in de brieven: de afzender Jan Bouterse en de geadresseerde, zijn verloofde Toos Haze, en in wat voor omgeving zijn zij opgegroeid? Ik heb in deze schetsen enige informatie over hun levensloop en de achtergronden van hun families bijeengebracht opdat dat de lezer daarmee bepaalde kwesties en verbanden beter begrijpt. Omdat kerk en geloof in het leven van mijn ouders en hun familie een belangrijke rol speelden en daarover in de brieven regelmatig is geschreven, ben ik daarop wat uitgebreider ingegaan. De biografische schetsen worden gevolgd door een beknopte chronologie van de latere levensloop van mijn ouders. Ter afsluiting een register van namen die in de brieven voorkomen; daarin staan ook gegevens vermeld van de Leidse en Utrechtse theologiestudenten die samen met mijn vader naar Duitsland werden gestuurd.

De ouderlijke huizen: overeenkomsten en verschillen

Mijn vader, Johannes (Jan) Bouterse, werd geboren in Rotterdam op 23 november 1921 als tweede zoon van Cornelis (Kees) Bouterse (1889-1959) en Elske van den Berg (1892-1985). Mijn opa Kees Bouterse was leraar aan een muloschool en een avondhandelsopleiding. Net als zijn één jaar oudere broer Wim doorliep mijn vader het Erasmiaans Gymnasium, alwaar hij na een tumultueuze periode (met het bombardement op Rotterdam) in juni 1940 slaagde voor zijn eindexamen gymnasium alfa. Daarna liet hij zich inschrijven aan de universiteit van Leiden om daar theologie te gaan studeren.

Ook mijn moeder, Jacoba Helena (Toos) Haze, werd geboren in Rotterdam, op 27 januari 1922. Zij was de tweede dochter van Marinus (Rinus) Haze (1890-1970) en Cornelia Johanna (Jo) Sloff (1891-1967). Mijn moeder had twee zussen: de drie jaar oudere Rie (geb. 1918) en de vijf jaar jongere Jo ('Jopie', geb. 1927). Mijn opa Rinus Haze was hoofd van een openbare lagere school in de Rotterdamse wijk Spangen.

In 1939 slaagde mijn moeder voor het eindexamen HBS-B, waarna ze ging werken als stenotypiste bij het accountantskantoor van mr. Van Dijk en dr. Kammer, na het bombardement gevestigd op de Westzeedijk in Rotterdam. Na het halen van verschillende diploma's functioneerde ze daar tot aan haar huwelijk in 1947 als directiesecretaresse en verzorgde tevens de boekhouding van de firma. Een andere activiteit: in de eerste jaren van de oorlog gaf mijn moeder bijlessen aan een aantal middelbare scholieren.

Ondanks het feit dat mijn vier grootouders in Rotterdam woonden, als Nederlands Hervormd stonden ingeschreven en de grootvaders werkzaam waren in het onderwijs, was er sprake van een duidelijk cultuurverschil tussen de families. Dat uitte zich in allerlei zaken. Om mij tot één karakteristiek verschil te beperken: bij mijn vader thuis stond een 'wereldse' piano in de woonkamer, bij mijn moeder een 'kerks' harmonium. Niet dat mijn grootouders Bouterse tegen religie waren; opa Bouterse kon een goede preek op zijn tijd wel waarderen, in zijn laatste levensjaren heeft hij verschillende keren diensten bezocht waar zijn zoon voorging. Maar hij was eerder spiritueel en cultureel dan kerkelijk geïnteresseerd. Samen met zijn vrouw was opa Bouterse actief in de Rotterdamse loge van de Odd Fellows, een orde die enige verwantschap heeft met de vrijmetselarij en waarin van de leden wordt verwacht dat zij 'geloven in een Hogere Macht'. De stiefmoeder van opa Bouterse (in de brieven aangeduid als 'Oma Bouterse') was echter een streng gelovige vrouw die niets van vrijzinnigheid moest hebben.

De familie Haze was daarentegen sterk betrokken bij de kerk. Opa Haze had een uitgesproken sociale instelling met een groot verantwoordelijkheidsgevoel en was actief als diaken. Later werd hij hoofd van de Centrale Diaconie van de Hervormde Gemeente in Rotterdam en zat onder andere in het bestuur van het ziekenhuis Bethesda. Er waren met verschillende predikanten vriendschappelijke contacten, waarbij ook de kinderen betrokken waren. Zo is mijn moeder in 1938 als kinderoppas met het gezin van dominee De Kluis op vakantie naar Zeeland geweest. Opa Haze was een principieel mens, maar had ondanks een ouderwetse (en nogal zuinige) levensstijl zeker geen bekrompen opvattingen. Hij ging mee met nieuwe ontwikkelingen in de kerk en stuurde bijvoorbeeld zijn dochter Toos naar de openbare HBS. Tijdens de oorlog heeft hij in het verzet gezeten, iets wat ook voor zijn naaste familie pas na de oorlog bekend werd.

De ontmoeting; de weg die leidde tot de theologiestudie

Jan Bouterse en Toos Haze hebben elkaar eind 1941 leren kennen bij bijeenkomsten van de Jong Hervormden, waarvan de Rotterdamse afdeling niet lang ervoor (in 1938) was opgericht. Eerder, in 1940, had mijn moeder belijdenis van het geloof gedaan in de Laurenskerk. Het zal de laatste dienst geweest zijn waarin het avondmaal werd gevierd voordat deze kerk bij het bombardement in Rotterdam door brand werd verwoest. Uit de brieven uit Duitsland en ook uit eerdere uit de periode van voor hun verloving is het duidelijk dat mijn ouders snel wisten dat zij voor elkaar bestemd waren. Mijn moeder heeft zich van het begin af aan de keuze van mijn vader om theologie te studeren volledig ondersteund. Daarbij wist zij heel goed wat dat voor haar toekomst betekende: de vele taken (onbetaald) die van een domineesvrouw werden verwacht. Om daarop voorbereid te zijn volgde zij in 1944 en 1945 de opleiding tot godsdienstlerares aan de Nederlands Hervormde Godsdienstschool in Rotterdam.

Toos Haze kreeg een warm welkom bij haar toekomstige schoonouders, bij wie zij zich geheel op haar gemak voelde en die haar in de moeilijke tijd die zou volgen krachtig hebben ondersteund. Met de moeder van Jan kon zij naar eigen zeggen beter overweg dan met haar eigen moeder. Maar omgekeerd werd mijn vader ook door de familie Haze snel geaccepteerd (een dominee in de familie!) en heeft zijn toekomstige schoonvader hem later in verschillende situaties met adviezen en anderszins kunnen helpen.

Over de motieven van mijn vader om theologie te gaan studeren is in de brieven uit Duitsland weinig te vinden. In tegenstelling tot mijn moeder heeft hij in zijn jeugd geen speciale christelijke opvoeding genoten. Ook is hij als jong kind niet gedoopt, dat gebeurde pas toen hij in maart 1941 in de Koninginnekerk in Rotterdam belijdenis van het geloof heeft gedaan. Het is niet duidelijk wanneer mijn vader de bijeenkomsten van de club van de Jong Hervormden in Rotterdam ging bezoeken; mogelijk was dat al voordat hij in Leiden ging studeren. Samen met mijn moeder bezocht hij kerkdiensten, onder andere toen de bekende Leidse hoogleraar en voormalige zendingspredikant Hendrik Kraemer in Rotterdam preekte. Mijn ouders werden verder geïnspireerd door Jan Buskes, de 'rode dominee' die tot 1943 in Rotterdam stond.

Maar hoe is mijn vader in eerste instantie geïnteresseerd geraakt in geloofszaken? Uit eerdere brieven kan worden afgeleid dat hij zich in zijn gymnasiumtijd uit een geheel andere hoek geïnspireerd werd, namelijk door de Oxfordbeweging. In deze door de Amerikaanse predikant Frank Buchman opgerichte opwekkingsbeweging was persoonlijke bekering heel belangrijk, als ook het naleven van een aantal leefregels: eerlijkheid, reinheid, onzelfzuchtigheid en liefde. De verspreiding van de ideeën vond in eerste instantie plaats via kleinschalige houseparty's, maar later ging Buchman het groter aanpakken. Zo werden in mei 1937 in Utrecht enkele massamanifestaties georganiseerd waar meer dan honderdduizend mensen op af kwamen. Het is echter niet bekend of mijn vader daar is geweest; in de dagboekjes van opa Bouterse (zie daarover de toelichting in het hoofdstuk 'Naspel') wordt er met geen woord over gerept. Zeker is echter dat mijn vader tot in 1941 weekends van de Oxford-beweging heeft bijgewoond.

In een brief van 2 februari 1943 aan zijn verloofde schrijft mijn vader over een gesprek dat hij had met Bert Soetekouw, zijn kamergenoot in Groenekan. Dat ging over kwesties als zendingsdrang en 'het geroepen zijn', waaraan het bij theologiestudenten nogal eens zou ontbreken. In deze brief gaat hij dieper en bijna wanhopig op deze zaken in: *Ik heb het er al eens met je over gehad, Toos, dat ik me nooit geroepen heb gevoeld. Ik weet niet hoe dat gaat. Ik heb dat nooit meegemaakt. Ik heb mijn studie zelf gekozen eigenlijk niets anders denkend dan dat God daar wel erg content mee zou zijn. Maar het is eigengereid! Je hebt - bij tijden helaas - de wil om je aan God over te geven en in zijn dienst te leven, maar het komt niet bij je op om zo'n eens genomen besluit over te geven. Feitelijk heb ik God voor een fait accompli gesteld en nu vraag ik: God, helpt Gij mij nu verder. Misschien wil God wel iets heel anders. Kijk, ik leef niet in het geloof en regelmatig gebed. Ik heb te weinig geloof gehad. En zelf de beslissing genomen. Maar het is eigengereid geweest en je moet bereid zijn als God dat wilt die theologische studie op te geven. Niet dat ik dat wil. Ik wil niets liever dan predikant worden. Maar God, wat wil God.*

In de brieven uit Duitsland zijn vergelijkbare verzuchtingen te vinden (bijv. in de brieven 16 en 35). Zoals hoe moeilijk het is om - in de geest van de Oxfordbeweging - in het dagelijkse leven aan God te denken en te bidden. In de loop van de tijd werd hij ten aanzien van die beweging echter kritischer, zie ook de opmer-

kingen in brief 23/22: *Ik moet denken aan iets waar de Oxfordgroep zo voor waarschuwde: dat het geloof dat je niet verbreidt een opdrogende bron is. De Oxfordgroep zag dat goed in al vervielen ze volgens mij in de fout dat ze de persoonlijke verhouding tot God dan maar verwaarloosden om toch maar gauw mensen te bekeren.* In 1938 veranderde Buchman de naam van de beweging in 'Morele Herbewapening' en werden de doelstellingen steeds conservatiever en met name gericht op bestrijding van het communisme. Vanuit de protestantse kerken kwam er zowel steun als kritiek op de werkwijze en ideeën van Buchman, de kritiek zowel vanuit de gereformeerde hoek als (later) door de invloedrijke Zwitserse theoloog Karl Barth, die ook in Nederland steeds meer mensen - waaronder mijn vader - heeft geïnspireerd.

Na de oorlog

Mijn vader is na de oorlog in hoog tempo verder gegaan met zijn studie, nu weer in Leiden. Een hele serie brieven uit deze tijd is bewaard. Daaruit klinkt vaak een ander soort wanhoop: hoe alle examenstof onder de knie te krijgen. Inspirerende figuur in Leiden werd professor Heiko Miskotte, die in 1945 benoemd was als kerkelijk hoogleraar. Omgekeerd was Miskotte positief over mijn vader. Bij zijn huwelijk kreeg hij van hem een brief met de tekst: *Met grote belangstelling volg ik jouw verdere weg; ik heb je den laatsten tijd niet verborgen dat ik iets goeds in je zie.* Daarna volgde een aansporing aan mijn vader om toch vooral het doctoraal te halen: *omdat daarna pas die specialisatie op één punt kan beginnen die de grootste bevrediging geeft en waarvan de vrucht zich zet tot een degelijk, mede-wegwijzend boek. Wij rekenen op jou!*

In 1947, na het behalen van de kerkelijke examens, kon mijn vader als predikant gaan werken. De synode van de Hervormde Kerk stelde als voorwaarde aan de vele vers afgestudeerde kandidaten dat zij zich alleen konden laten beroepen in gemeentes die op een urgentielijst stonden. Daarbij waren een aantal afgelegen dorpjes in de uithoeken van het land, en langs deze ging de huwelijksreis van mijn ouders. Een gemeente in Zeeland werd afgewezen omdat er geen pastorie was (mijn moeder had geen vertrouwen in een opmerking van een kerkenraadslid die zei dat 'de Heer daar wel voor zou zorgen'). Uiteindelijk werd de eerste standplaats de combinatie van de dorpjes Rottum en Stitswerd in het noorden van Groningen. In 1951 volgde een beroep en verhuizing naar Midwolda (Oldambt), in 1956 naar Vlaardingen. Tussen 1953 en 1959 was mijn vader enkele keren werkzaam als reserve-legerpredikant.

In 1969 werd mijn vader in Vlaardingen na samenvoeging van twee wijkgemeentes 'overtallig' en werd hij in deze plaats leraar godsdienstonderwijs (en later schooldecaan en conrector) aan een middelbare school. Maar hij was de aansporing van Miskotte niet vergeten en hervatte zijn theologiestudie om in 1970 de doctoraalbul te halen. Daarna begon een nog groter werk: het schrijven van een dissertatie die als titel meekreeg 'De boom en zijn vruchten. Bergrede en Bergredechristendom bij Reformatoren, Anabaptisten en Spiritualisten in de zestiende eeuw'. De promotie aan de Universiteit Leiden was in 1986.

Over de keuze van het onderwerp voor het proefschrift en over andere theologische interesses van mijn vader zou nog veel meer te vertellen zijn, zo ook over zijn opvattingen over de ontwikkelingen in de kerk, de oecumene (waar hij een voorstander van was), de relatie tussen kerk en politiek en, wat sterk speelde in de laatste jaren dat hij nog reserve-legerpredikant was: de kernwapenproblematiek. Deze zaken vallen echter buiten het kader van deze publicatie.

Bronnen

Over de Oxford-Beweging:

- ([www](http://www.protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/Oxford-beweging/Default.aspx)) [protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/Oxford-beweging/Default.aspx](http://www.protestant.nu/Encyclopedie/tabid/359/Page/Oxford-beweging/Default.aspx),
- ([www](http://www.digibron.nl/search/detail/012ea9ea0e50ac4d0c8c5a0f/protestantse-acties-op-de-pinkstermanifestatie-van-de-oxford-beweging-in-utrecht-en-haar-nasleep)) [digibron.nl/search/detail/012ea9ea0e50ac4d0c8c5a0f/protestantse-acties-op-de-pinkstermanifestatie-van-de-oxford-beweging-in-utrecht-en-haar-nasleep](http://www.digibron.nl/search/detail/012ea9ea0e50ac4d0c8c5a0f/protestantse-acties-op-de-pinkstermanifestatie-van-de-oxford-beweging-in-utrecht-en-haar-nasleep)
- zie ook: H.C. Endedijk uit: G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005)

Over Karl Barth en de Oxfordbeweging:

- Eberhard Busch: *Karl Barth's Lebenslauf* (Nederlandse vertaling, 1978, p. 248/249).

Over de Jong-Hervormden:

- ([www](http://www.digibron.nl/search/detail/0aeae882957dcbe0e91c3aeceab91e02/kerk-school-vereeniging)) [digibron.nl/search/detail/0aeae882957dcbe0e91c3aeceab91e02/kerk-school-vereeniging](http://www.digibron.nl/search/detail/0aeae882957dcbe0e91c3aeceab91e02/kerk-school-vereeniging).

Levensloop in jaartallen

De belangrijkste data van mijn vader, vanaf 1940

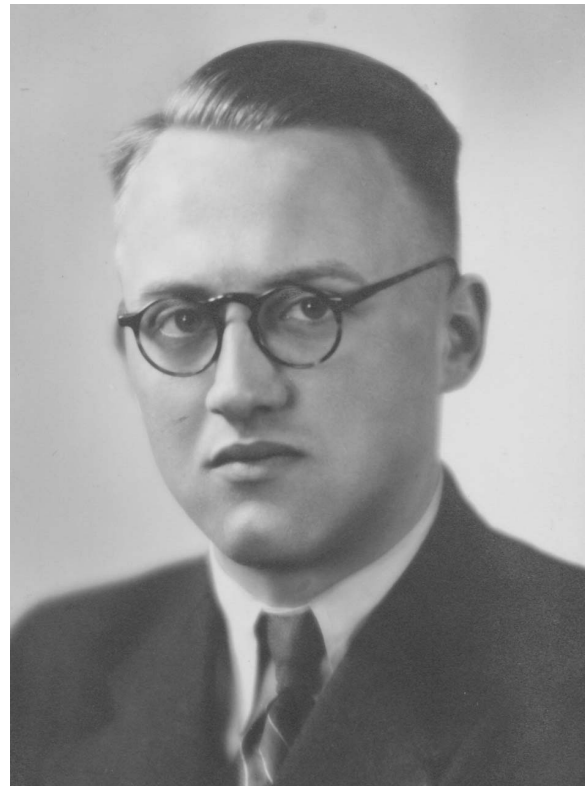
- 1940: eindexamen gymnasium alfa
- 1941: sluiting universiteit in Leiden, doop en belijdenis van het geloof in Rotterdam
- 1942: vervolg van de theologiestudie in Utrecht
- 1943: tewerkstelling in Duitsland (mei-december)
- 1944: onderduikperiode in De Peel (januari-mei), waarna terugkeer naar Rotterdam op een aanstellingsbrief als hulpprediker
- 1945: vervolg studie in Leiden, onder andere bij prof. Heiko Miskotte
- 1947: huwelijk(ingezegend door ds. De Kluis) met Toos Haze en bevestiging als predikant in Rottum en Stitswerd, twee dorpjes in het noorden van Groningen
- 1947 - circa 1962: een aantal keren actief als reserve-legerpredikant in actieve militaire dienst
- 1948 geboorte van dochter Els en 1949 van zoon Jan
- tussen 1945 en 1950: zingen als tenor in o.a. een studentenkoor in Leiden en als solist (evangelistpartij) in de Matthäus Passion van Bach, in uitvoeringen van het USKO onder leiding van Hans Brandts Buys
- 1951: beroep en verhuizing naar Midwolda (Oldambt. Groningen)
- 1956: beroep en verhuizing naar Vlaardingen (wijkgemeente Grote Kerk 1)
- 1969: aanstelling als leraar godsdienstonderwijs, eerst aan het Groen van Prinstererlyceum en enkele jaren daarna aan de scholengemeenschap Westland-Zuid in Vlaardingen; daar later ook de taak van schooldecaan en later de functie van conrector
- 1970: voltooiing doctoraalstudie theologie aan de Universiteit Leiden
- 1976 en 1980: de geboorte van twee kleinzonen Martijn en Menno
- 1986: promotie aan de Universiteit Leiden
- 2013: overlijden van mijn vader Johannes Bouterse (15 juli)

Enkele aanvullende data van mijn moeder:

- 1939: eindexamen HBS-B en in het zelfde jaar aanstelling als stenotypiste aan een accountantsbureau
- 1940: belijdenis van het geloof
- 1945: diploma gehaald voor opleiding godsdienstonderwijs
- 1947: huwelijk en tot 1969 naast het huishouden diverse taken als predikantsvrouw
- vanaf ca. 1968: werkzaamheden voor het kerkeraadskantoor in Vlaardingen, daarna freelancewerk op het gebied van bedrijfsadministratie
- 2003: overlijden van mijn moeder Jacoba Helena Bouterse-Haze (20 januari)

Bijlage: foto's en scans

Toos Haze en Jan Bouterse, foto's vermoedelijk gemaakt in 1940 of 1941

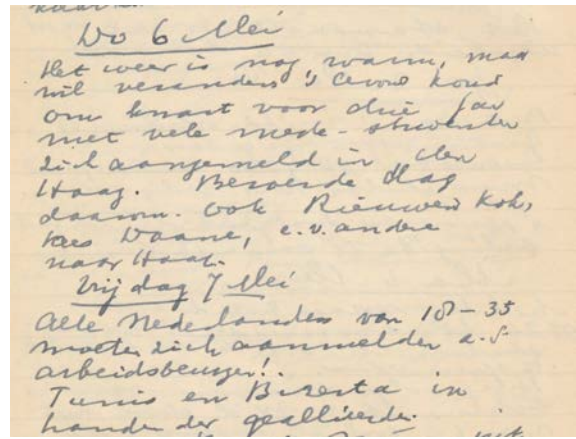

Leden van het dispuut van Leidse theologiestudenten 'Audiatur' tijdens een week-einde in Zeist.

Tweede van rechts Jan Bouterse. Helaas zijn de namen van de andere personen op de foto niet bekend.

Studentenkaart J. Bouterse Rijksuniversiteit Utrecht

Uit het dagboek van Opa Bouterse: mei 1943

Persoonsbewijs Johannes Bouterse met woonadressen (op 4 mei 1944 weer officieel in Rotterdam) met de aantekeningen (eerste twee doorgestreept): studerend - hulpprediker - studerend

Kamp Erika in Ommen; deze foto uit een meegenomen krant is in brief JB-2 (van 8 mei 1943) vanuit Duitsland naar Nederland gestuurd.

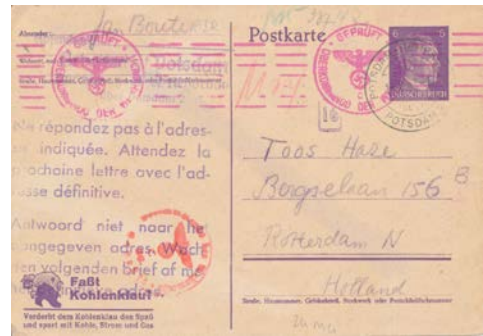

5 Liefste Toos, 24 Mei. 13 Mei 1943

na een reis van ± 13 uur zijn we met 7000 man in Potsdam
aangekomen. We zitten hier in een z.g. Durchgangslager
tandag of morgen zullen we naar onze definitieve
bestemming gaan. Voor de meesten is dat de Heinkel fabriek
of de Mauser fabriek. Om al. Theologen is administratief werk
beloofd. Waarschijnlijk komen we in een "Lager", dus
niet bij particulieren in kwartier.

Heveling, schrijf niet naar dit adres maar wacht op mijn
definitieve adres. Doe wel moeite, ook nu al, om een
pakketje samen te stellen. Dan kun je dat direct opsturen
als je mijn adres weet. Natuurlijk alleen als het kan.
Doe het anders. Samen met moeder. Roggebrood bv is zeer
welkom. Oringum ben ik nog niet nagedenkt geworden.
Dag Liefste. Innig omhelst door U fan

Briefkaart met bericht van aankomst in Potsdam. Een deel van de tekst is door de censuur verwijderd (groene potloodstrepen).

Gisteravond ben ik met enkele theologen die er nog zijn: Rien Blok,
Wim Mulderijk, Jaap Mees (bismiddelich opgeroepen) etc naar Potsdam
geweest. We bezitten nog geen Duitse Ausweis, dus feitelijk is dat strafbaar
maar iedereen gaat de stad in. Voor de afwijzing was dat wel eens aardig.
op de tram hebje er Hollandse en Vlaamse bestuurders, in de cafe's Hollandse
kellners. Je ziet veel buitenlanders. oa. Polen en een Russ heb ik gezien.
De lopen met een vresant schilteje met P. op hun rechter revers.
En verder veel vrouwen en weinig mannen.
Vannacht is er heer luchtalarm geweest maar er is niets gebeurd. De
meesten zijn er doorheen geslapen op hun houten bedden.
Vannorming zijn de andere theologen naar de herik. U ben thuis gebleven
omdat ik drup verkouden ben. Vannorming kon ik haast niet praten.
hu gaat het iets beter.

Boven: uit een brief van 24 mei (brief JB-5), tijdens het verblijf in het Durchgangslager Rehbrücke.

11 Liefste, 17 Juni Potsdam 5 Juni 1943.

dit is inkt van de zaak, geschreven met een
pen van de zaak, in de tijd van de zaak. Het is de
laatste dag hier in Potsdam. Voor het laatst zijn we
vanmorgen door het bos gelopen en langs de bloei-
ende jasmijn en acaciã. Het is altijd een prachtige
wandeling naar ons bureau op de heuvel. Nu schrijf
ik jou met elk ogen blik de kans om bet rapt te
worden. Vanmiãdag gaan we naar Berlijn want
daar zullen wij niet spoedig meer komen door de
grottere afstand. Ik wil proberen daar nog
een theologisch boek te kopen. Het zal echter
niet meevallen. Dan moet ik nog een deel van de
was doen. Die hangen we op zolden te drogen. Deze
kaart zal ik gelijk met de brief aan jou versturen,
dan moet je eens zien hoe dat scheelt. Stuur jij je brieven
naar altijd aangekend, anders krijg ik ze zo laat.
Morgen is het alweer een maand geleden dat ik weg-
ging. Wat is dat vlug gegaan voor mijn gerveel. Ik
hoop maar dat dat zo blijft. Doe iedereen de groeten,
ook Leo Ritmeester die ik vergeten was. Hou je taai, ik
doe het ook. Innig omhelst door je fan

Briefkaart JB-11, de laatste vanuit Potsdam, nog verstuurd via het kamp in Rehbrücke.

30 mark moesten lenen, die nu weer op zijn. Het geld van vader heb ik nog steeds niet ontvangen. Eigenlijk denk ik dat het misschien wel niet zal komen. Reet voortaan afdrijft alles per postorder aan. Dat gaat veel sneller. Vader's geld is nu al 15 dagen onderweg. Het wordt dus wel tijd!

Ik begrijp dat het voor jullie thuis heel moeilijk is om iets op te sturen. Nu met geld kan ik ook wel wat doen. Voor 4½ à 5 mark kan ik 500 gram brood kopen. Dat is soms niet altijd. Nu ik dat kan doen, 20 cent per week, is er al veel gewonnen. Maar toch zou ik het fijn vinden om af en toe eens wat van huis te krijgen. Ik kan hier wel rekenen met het verbod. Electrische schellakjes zijn nu ten uitkomst. Bruine botten heb ik een op prijs. En de havermout of so. Nu is dat wel een uitstekend voedingsmiddel, dat snap ik. En of in de lens wat lekkers als die kaken of koch dus ik gehad heb, dat brengt toch veel meer afwisseling. Het is best leuk om een pakketje van thuis te krijgen dan een postorder van dezelfde mark. Het idee wil ook wat. Het is het nu met het eten bij jullie. Hebben jullie minder te eten dan toen ik er nog was? Fruit is hier niet te krijgen. Alles wat er is in Duitse land wordt het maandelijks afgevoerd jam overvloedig.

Ik heb nu sla ik tegen de muur van onze kagercantine te schrijven om de prijzen te vertellen wat we maandelijks voor eten krijgen buiten het middageten. Ik heb de lijst overgenomen:

Maandag: boter 62,5 gram, worst 50 gram.
 Dinsdag: brood 1000 gram.
 Woensdag: margarine 60 gram, kaas 42,5 gram (Somo Quark).
 Donnerdag: worst 50 gram, brood 650 gram ~~500~~ en 3 witte kadetjes (Samen 800 gr).
 Vrijdag: jam 175 gram, suiker 175 gram.
 Zaterdag: worst 60 gram boter 75 gram brood 1000 gram, 3 kadetjes.

Is het beter dan wanneer je voor een week alles tegelijk krijgt want dan zou je niet zondkruisen. Het brood is nog te weinig want om 't 27 eet ik nu en ook tijdens de F. Richtschikpauze van regen uur tot hard over regen. Morgen heb ik inmiddels bruine botten moeten eten die ik gisteren avond van 10 tot 11 heb gegeten had.

Ik heb een bibliotheek op de fabriek waar je gratis boeken kunt lenen. Er is veel sommel bij maar ook sommige goede boeken ik heb er bijvoorbeeld: Diet Kramer: onrechtig is om te had (in Duitse vertaling) en een biografie van Schopenhauer. Dit laatste had wel zwaar zijn, maar ik was ik heb het nu met goed succes op de markt lag en was ik wat aan had. Ik heb ook eens proberen om bij Hermann Schön (de uitgeverij van hem hebben we nog niet besocht) iets op theologisch gebied te lenen.

Fragment uit brief JB-17, met beschrijving van dagelijkse rantsoenen.

Voor de barak in het Wohnlager in Neuendorf. Voorste rij, v.l.n.r.: A.J.G. Caspers, Jan Bouterse, Ko Loeve-seijn, Es Mignon, At (of Ad) Sluiter, Leen Blok. achter (v.l.n.r.): Chris van Nijnanten, Kees de Jongh(e), Piet Plaisier en een niet-kamergenoot.

In de cockpit zitten allerlei buizen en draden. Daar gaan deze stukken plaatjes overheen om ze te beschermen. Ze hebben allerlei vormen. Het behoeft met een schets duidelijk te maken wat voor een tijdige, pas getekende het:

In de vorm. Je hebt een plat stuk plaatjes met 4 in de vorm verbruikt, het loopt naar achter door natuurlijk. Je ziet hier alleen de dikte en de vorm.

Kijk het uit wanneer er weer andere delen aan vast zijn gelast. Steeds nog zijwaarts. Daarom nemen wij nu vooraansicht, bovenaansicht en zijwaarts. Alle maten precies erop. Ook de dikte van de plaat. Het de tekening is niet nog getekend, de zon er kennelijk geen wijzigt kunnen. Het gearceerde ding is een zijwand die er tegenaan gelast wordt. De laatste weken hebben we niets anders gedaan dan dergelijke dingen tekenen. Soms kunnen we heel aardig praten met verschillende Duitsers op de afdeling. Achter Om staat een man die lid is van de partij, maar ik kunt allen zijn hem zeggen. Hij is heel geschikt en heel gematigd. Alleen wat dom. Naast hem staat er een die een partijlid is en die zijn huis in Halle heeft verloren. Hij houdt ze met zijn allen op 102 kamers in Branzenburg. Volgens heeft hij in een glanzend gelaat. Hij is niet met mee op de afdeling. Deze mensen zijn verplicht om voor de wapenindustrie te werken en verkeren dus in enigszins hetzelfde geval als wij, alleen met meer enthousiasme meent, spreken hun jives en wachwat ook niet te geweldig zijn.

Beschrijving van een tekening zoals Jan Bouterse moest maken, plus beschrijving van Duitse collega's (uit brief JB-21, die meegegeven was aan een verlofganger; passages als deze hadden zeker niet geschreven kunnen worden als de brief per post was gestuurd).

U geeft alhier een complete lijst van al de 28 duizend ontvangen brieven (die ik ook in een andere brief geschreven heb die morgen weggaat).

1	24.5 - 29.5	11	16.6	25.6	21	23.6	23.7	31	12.7	29.7	41	25.7	9.8
2	25.5 - 1.6	12	16.6	25.6	22	20.6	26.7	32	14.7	10.7	42	27.7	9.8
3	27.5 - 2.6	13	16.6	25.6	23	2.7	28.7	33	15.7	25.7	43	29.7	9.8
4	28.5 - 4.6	14	18.6	22.7	24	8.7	28.7	34	17.7	3.8	44	3.8	9.8
5	31.5 - 4.6	15	21.6	16.7	25	3.7	27.7	35	18.7	30.7	45	8.8	9.8
6	2.6 - 10.6	16	22.6	17.7	26	4.7	27.7	36	19.7	4.8	46	2.8	10.8
7	4.6 - 10.6	17	23.6	23.7	27	5.7	3.8	37	20.7	3.8			
8	7.6 - 14.6	18	24.6	26.7	28	7.7	2.8	38	22.7	4.8			
9	8.6 - 18.6	19	25.6	22.7	29	10.7	5.8	39	23.7	3.8			
10	18.6 - 25.6	20	28.6	25.7	30	12.7	26.7	40	30.7	7.8			

Lijst van verzend- en ontvangstdata van brieven van Toos Haze (uit brief JB-23).

28.
 Neuenhof 22 Augustus 1943

Rijfste Toos,

Zondagavond is het. Het zit met nog 2 anderen in onze kamer. De ramen en deur wijd open om het goed te laten doortochten en in een zeer luchtige kleedij nu een korte broek ga ik beginnen aan een brief aan jou. Het is nu niet zo warm meer als vrijdagmiddag toen de zon ontarmhartig op onze barak schen en bovendien ben ik flink opgefriest door een prachtig waterbad allet, dat we in het waslokaal gehouden hebben. Het is zo leuk om een kraan open te zetten en dan te zien hoe er onder te houden en dan te zien hoe het water spuit. Maar nog veel leuker is het om een levend doekwit te hebben voor je straat. Het is een watergewicht geworden van jivels. 2 aan de ene kant van het lokaal en 3 aan de andere. Hier kom ik niet veel doordat het water is in de ogen spoot maar ik heb me gedromd en ben bijgeen spuiten. 4 lokaal prachtig! Enige Fransen die hun pampetis wilden afwassen waren zeer ontvankelijk over de natte vloer die hun gymnastische chortetis beroddele. Ze spraken over 12jarige jongens en over Schweine, maar ach, dat raakt te houde alleen niet.

Uit brief JB-26: beschrijving van een waterballet in het waslokaal

Johannes Bouterse
Bouterse
"ARADOHEIM"
LINDENSTRASSE 90
POTSDAM-BABELSBERG

Johanna Bouterse
Wohnlager III 4/54
Neuenhof - Brandenburg (H)

Johannes Bouterse
Wohnlager III 4/54
Neuenhof - Brandenburg (H.)
Deutschland

De drie adressen waar Jan Bouterse tijdens zijn verblijf in Duitsland heeft gebivakkeerd.

13.

Luchtalarmen en Bombardementen.
tijdens mijn verblijf in Berlijn.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	
Augustus '43	13. 0.00 - - 0.45	15. 2.00 - - 2.45	15-16. 23.45 - - 1.00	17-18. 23.45 - - 2.15	19-20. 23.50 - - 1.00	23-24. 23.45 - - 2.30	24-25. 23.30 - - 0.30	25-26. 23.30 - - 0.30							
September.	1. 0.00 - - 2.00	3-4. 23.25 - - 2.40	14. 22.30 - - 23.45	15-16. 23.00 - - 0.15	16. 22.00 - - 24.00	18. 2.10 - - 3.00	21. 3.30 - - 4.30	22. 22.30 - - 24.00	23. 11.50 - - 12.25	24. 22.45 - - 23.45					
October.	3. 22.10 - - 22.35	9. 1.05 - - 1.50	9. 11.30 - - 12.10	9. 20.45 - - 22.00	12. 21.15 - - 22.00	18. 20.45 - - 21.20	20. 20.00 - - 22.00								
November.	5. 20.00 - - 20.15	11. 19.45 - - 20.30	13. 19.30 - - 20.20	17. 21.30 - - 22.30	18. 20.10 - - 22.15	22. 19.30 - - 21.15	22. 22.15 - - 22.30	23. 19.30 - - 21.15	24. 20.45 - - 21.30	25. 20.30 - - 21.15	26. 20.50 - - 22.30				
December.	2. 19.30 - - 21.30	4. 3.00 - - 4.30	16. 19.30 - - 21.10	24. 3.30 - - 5.15	29. 19.20 - - 21.00										

Uit een door een onbekende Nederlander gemaakte lijst met luchtalarmen en bombardementen op Berlijn. Met stip: zware bombardementen; met kruisje: waar de opsteller van de lijst zelf bij betrokken was. Zie www.regionaalarchiefalkmaar.nl/collecties/beelden/beelden-2/detail/a4a629c6-e5b5-401b-bf83-bc266dd6dced voor de volledige lijst.

Brief 25 van 15 augustus (verstuurd 17 augustus en aangekomen 31 augustus), met blauwe markeringsstreep van de censuur.

Rechts:
uit de laatste brief
die Jan Bouterse
naar Holland heeft
gesturd, met inleg-
velletje van de
Prüfstelle.

Maandag 13 December

U schrijft mij onder de ontzetting van de verleden. Het is inderdaad een winterse verjaardag
975 behoort u te horen hier. Van de week ontving hij zijn verjaardagspakket. Het is niet meer
zelfs op berichten dat ik enorm plezier en opgewinding op hem was. Het is een bijzondere
avond van gehad. Het werd te zo moedeloos onder dat te voor mij maar steeds niets kwam.
De 15^e november schreef u me dat jullie ten pakket hadden klaargemaakt dat de volgende
dag weg zou gaan. Het heb het nog niet ontvangen. Het vind het nog ellendig. Misschien
ben ik een lege matras alom en 't is gelooft ik heb niet goed, maar 't laat me te nogal door
tennedeem. Het probeer ik me te interpreteren dat het verloren is gegaan en dat ik er niet meer op
moet rekenen maar 't valt me niet mee. Het heb zeker dat ik van avond was naar het lagere
Ga en mijn eerste vraag is: is mijn pakket da al? Maar 't probeer me te overhalen te zitten.
Het is toch al niet zo veel krijgt (dit is vooral geen vreemde loon!) dan ben ik dubbel
teleurgesteld waarom het beloofde pakket niet komt. In het winter is geworden ald ik
en bovendien nog eens op aandringen om mij te sturen: bronkome, ophalen, hoed
en, zo mogelijk, in den pakket met aangegeven waarde, mijn loven ja. Zoals ik nu
gekleid ben, ben ik gelooft ik niet bestend tegen de strenge winter die hier heerschen.
Bedenk dat 15^e quorum is hier. Het is eigenlijk meer een moeder bestemd, die me ook wel
wat lag weinig schijft maar dat heb ik wel in een brief naar huis schrijven. In de maand
november heb ik 't hele brief van haar gehad. In december nog niet een. Het is te al
verteld dat Truus Kortbein me heeft geschreven met mijn verjaardag. Het van Riet Wilma
heeft ik een brief. Het is beiden hartelijk dankbaar. Het antwoord nog wel persoonlijk

Sie beschleunigen die Beförderung Ihrer Post durch:

1. Deutliche Schrift, möglichst mit Tinte
2. kurze klare Fassung, nie mehr als 4 Seiten
3. Benutzung möglichst der Deutschen Sprache

U bespoedigt den looptijd uwer postzendingen door:

1. duidelijke schrift, zoo mogelijk met Inkt
2. beknopten inhoud, nooit meer dan 4 bladzijden
3. gebruikmaking - zoo mogelijk - van de deutsche taal

Vous ferez passer plus vite vos lettres:

1. en les écrivant d'une manière lisible, si faire se peut, à l'encre,
2. en les rédigeant d'une façon concise et claire, sans dépasser jamais les quatre pages,
3. en vous servant, si possible, de la langue allemande.

Die Prüfstelle
c

10467

Onder: uit brief TH-6, de laatste die Toos Hazen naar Duitsland heeft geschreven en als onbestelbaar is teruggestuurd.

Von Mr. Duitse met opt. niet ik gekocht
Jungf. uitgeverij 18 11/11

BRANDENBURG (HAMEL)
-6.1.44-15
V

Ho heb ook uit jezelf komt. Wat zijn nu, vooral in deze laatste 8 maanden
toch naar elkaar toegevoerd hi? Als we deze tijd goed doorkomen, dan zullen
we u later meer dankbaar voor mijn denken ik. Dan kunnen we u op terugkijken
met de gedachte, dat we u niet uit van geluk hebben en erolair krijgen zijn.
Samen in dienst van God was moet het worden. In dat julle voor de Heer...
dagje iets doen, geweldig is dat. Het ben toch nog dankbaar liefste; zie je nu,
wat in brief uit kann werken? Het vind het nog leuk, dat je weer over de
foto's begon en dat je, 2 dagen later me al had. Het was met een beetje
flaas van me om me terug te halen toen, maar ik heb het nog in de put.
Maar nu heb je me toch en je hebt er best met blij mee mijn denken ik.
Het hoop toch nog, dat je nog wat hulpjes hebt gekregen; we vergeten je
niet; maar nu zijn vermoed ik gesnuweld. In in het Sint-Elkebaaspakket
het nogal liefst een gebroden end voor jou en hem. We hadden 't geval
met aangestokende waarde moeten verronden; dat is jammer genoeg niet gebeurd.

"Het Classicaal Bestuur der Ned. Herv. Kerk te Rotterdam"
erklaart hierdurch, dass *Johannes Bouterse*

Ausweis *L 16/n. 006651* woonhaft *Rotterdam*

als *hulpredikant* in Dienst der Kirche sein Amt versieht und deshalb auf Grund der dies bezüglichen Verordnung des Generalkommissars zur besonderen Verwendung 213 AB No, 3904 gerechnet werden muss unter diejenigen, welche jedes Arbeitseinsatzes enthoben ~~ein~~ sind.

"Het Classicaal Bestuur van Rotterdam"

Vankeelhuizen Vorsitzender

Jhr. L. L. L. Schriftführer

No. 213 Afd. AB No. 3904.

Betreft: Vrijstelling bij maatregelen op het gebied der arbeidsbemiddeling.

De "Generalkommissar zur besonderen Verwendung" heeft op 16-3-43 een schrijven gericht tot den Secretaris-Generaal van het Departement van Sociale Zaken, waarvan de inhoud als volgt luidt: "Bei Durchführung der auf Grund des Par. A. der Verordnung 16/43 des Reichskommissars getroffenen und noch zu treffenden Massnahmen bezüglich des Arbeitseinsatzes bitte Ich sie folgendes genau zu beachten:

Die Ausdehnung von Arbeitseinsatzmassnahmen hat zu unterbleiben auf:

1. Geistliche, einschliesslich der Ordengeistlichen.
2. sonstigen im Dienst der Kirche stehende Personen.
(z.b. Kirchenbeamte und Angestellte, Kirchendiener usw.) soweit sie wöchentlich mehr als 48 Stunden beschäftigt sind.
3. Krankenschwestern oder
4. in der Landwirtschaft voll beschäftigte Angehörige von Orden und Kongregationen;

In Zweifelsfälle behalte Ich mir die Entscheidung vor.

Het vorenstaande beteekent dat de genoemde categorieën van personen niet slechts zijn vrijgesteld van plaatsing in Duitschland doch ook dat alle andere maatregelen welke op het gebied van de arbeidsbemiddeling zijn of nog zullen worden getroffen hierop niet dienen te worden toegepast.

U gelieve hiermede nauwgezet rekening te houden.

Den DIRECTEUR GENERAAL VAN HET RIJKS ARBEIDSBUREAU

Voor den Directeur Generaal

w.g. J.A. KNETSCH.

Vrijstellingsbrief in verband met aanstelling tot hulpprediker.

Da 25 Dec
kerstmis. Groene kerstmis nl.
met mij dacht wer.
's middags om 1/3 komst Jan en
Toos plotseling het well en
verassing

Di 2 Mei '44
Jan vrijstelling gekregen van
de her 11 mei van jegli'chen
Arbeitsinsatz.

Uit de dagboeken van opa Bouterse, boven melding van onverwachte komst van zoon Jan (samen met Toos) met kerst 1943, onder melding van vrijstelling van Jan op 2 mei 1944.

Register van namen

Van sommige namen komen in de brieven verschillende schrijfwijzen voor. Het was niet steeds mogelijk de correcte schrijfwijze te achterhalen. Niet opgenomen in de lijst zijn namen van auteurs van een aantal boeken dat in de brieven worden genoemd. De getallen tussen haakjes verwijzen naar de brieven waarin de personen worden genoemd.

Mijn speciale dank gaat uit naar Frans Verkade uit Amsterdam die als beoefenaar van de 'dominografie' (de resultaten daarvan zijn te vinden op de website dominees.nl) mij heeft geholpen met het vinden van gegevens over de loopbanen van de theologiestudenten (deze zijn aangeduid met een *) die samen met mijn vader in Duitsland waren.

- Adriani: onduidelijk wie hier bedoeld is, een theoloog of een kennis van Jan Bouterse (9, 16)
- *- Alkema, Tjomme: theologiestudent uit Leiden (2, 20, 36, 42)
Tjomme Alkema (23-6-1921 Den Haag - 15-8-1981 Emmen). Na de oorlog hervormd predikant Kropswolde 1946, Klarenbeek 1949, Rotterdam-Feijenoord 1954, Emmen 1959-74.
- An: zie onder Van Gelder (32)
- Ans (Ans Peel): zie onder Leen Blok (38, 41, 45, 52)
- Bakhuizen (Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink): hoogleraar in o.a. de geschiedenis van het christendom aan de Rijksuniversiteit Leiden (21)
- *- Barnard, Wim (of Willem): theologiestudent uit Utrecht, (5, 20, 25, 34, 42).
Willem Barnard (15-8-1920 Rotterdam - 21-11-2010 Utrecht). Hervormd hulppredikant Hardenberg 1946, predikant Hardenberg 1947, Nijmegen 1950, Van der Leeuwstichting 1954, docent universiteit Brussel 1969-1972. Barnard is later vooral bekend geworden als dichter van liederen, waarvan verschillende zijn opgenomen in het Liedboek voor de Kerken, zie o.a. informatie op de aan Barnard gewijde Wikipedia-pagina.
- Berg, van den: familienaam van de moeder van Jan Bouterse. In de brieven worden haar ouders als opa en oma Van den Berg genoemd (35); verder Fred van den Berg, een neef van Jan Bouterse (10, 31, 33, 45)
- Berkelbach (S.F.H.J. Berkelbach van der Sprenkel): kerkelijk hoogleraar aan de Universiteit Utrecht (28)
- Bert: zie Soetekouw
- Bets: vriendin van de familie Haze (48)
- *- Blok, Leen: theologiestudent en kamergenoot in Duitsland; Ans Peel was zijn vriendin (5, 6, 7, 10, 13, 14, 16 t/m 21, 23, 25, 28, 29, 31, 32, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 46, 52, 53)
Leendert Lodewijk Blok (13-12-1922 Rotterdam – 23-10-2001 Amsterdam): theologiestudent Utrecht, hervormd predikant Zijpe 1948, Huissen 1956, jeugdhonken Amsterdam 1962, scriba van de kerkenraad Amsterdam 1968, predikant Thomaskerk Amsterdam 1974-85.
- Bout, ds. H: predikant in Rotterdam (17, 52)
- Bouterse: naast Jan Bouterse: diens vader en moeder (1, 4, 5, 7, 8, 9, 18, 19, 21, 22, 23, 31, 33, 41) en oma Bouterse, broer Wim Bouterse (12, 19, 21, 22, 26, 28, 35)
- *- Brinkman: 1e jaars theologiestudent (52)
Er zijn geen gegevens gevonden over de verdere loopbaan van Brinkman.
- Brouwer, A.M.: kerkelijk hoogleraar in de vakken als bijbelse godgeleerdheid en vanaf 1935 gewoon hoogleraar in o.a. de uitlegging van het Nieuwe Testament aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Brouwer is bekend geworden als vertaler van het Nieuwe Testament (9, 28)
- Buskes, J.: in 1943 predikant in Rotterdam, landelijk bekend als de 'rode dominee' (17, 41, 53)
- Buyterse: student wiens naam werd afgeroepen in het Durchgangslager in Duitsland (5)
- Caspers, A.J.G.: een van de kamergenoten in Duitsland (21, 23)
- *- Daane, Kees: theologiestudent en dispuutgenoot (5)
Mogelijk betreft het Pieter Cornelis Daane (18-5-1915 Leeuwarden - 15-5-1963 Velp). Hij is in het onderwijs aan de slag gegaan.
- *- Dansen, Jaap: theologiestudent (9, 25)
Jacob Nicolaas Dansen (23-8-1921 - 27-3-1971 Zeist) was in oorlog half jaar geestelijk verzorger kamp Berlijn, vervolgens in concentratiekampen geplaatst. Teruggekeerd werkte hij in gevangenkampen in Limburg en als hervormd predikant te Urmond-Geleen 1948 en Austerlitz 1967-69.
- *- Dick, Piet: theologiestudent uit Utrecht (20, 21)
Pieter Cornelis Dick (25-11-1921 - 18-11-2002) was hervormd predikant Wehe-Zuurdijk 1952, Nuis-Niebert 1958, Klooster Ter Apel 1963, Poortugaal 1969, geestelijk verzorger in Beileroord Beilen 1975-83.

- Dik: voornaam van een oom van Toos Haze (9)
- *- Duyne, Jaap van: theologiestudent uit Leiden (20, 42)
Jaap van Duyne Duyne (20-03-1920 - 29-4-1996): theologiestudent uit Leiden en later Utrecht (20, 42).
Hervormd hulppredikant Deil-Enspijk, predikant te Terhorne 1949, Oostwest-Souburg 1954, Rotterdam-Zuid 1964, Rheden 1972, Klarenbeek 1979-85.
- *- Ende, van den: twee Utrechtse theologiestudenten met deze achternaam, waarvan een met de voornaam Jo (15, 20, 42); uit andere correspondentie: Tinus en Ton van den Ende
Martinus Jacob van der Ende (geboren 1-12-1921 Loosduinen) was geestelijk verzorger in arbeiderskampen in Zeeuws-Vlaanderen 1948, hervormd predikant Middelbert 1949, Graft 1955, Diepenheim 1964, geestelijk verzorger Het Hoogeland Beekbergen 1971-81.
- Felix: kennis van Rie Haze (17, 41)
- Fred: zie Van den Berg
- Frieda (tante Frieda): (eigenaresse van een) kroeg annex eetgelegenheden in Brandenburg (38)
- Frijda, Leo: een van de twee studenten die de aanslag pleegden op generaal Seyffardt (zie 'Voorspel')
- Gelder, Wim van: studie- en dispuutgenoot, werd in 1942 predikant in Blankenham, getrouwd met An (32)
Willem van Gelder (18-7-1916 Rotterdam-IJsselmonde - 21-2-1992 Amsterdam) studeerde theologie in Leiden, sinds 1942 hervormd predikant in Blankenham (Ov.), vervolgens te 's-Hertogenbosch 1946 en Eindhoven 1949-66, sedertdien vormingscentrum Bergen. Wim, die niet met de groep theologiestudenten naar Duitsland was, nam twee Joodse onderduikers in huis. In de zomer van 1944 werd hij opgepakt en gevangengezet. Enkele dagen voor Kerst kwam hij weer vrij.
- Hakkenberg, van: kamergenoot in Duitsland (27, 47, 49)
- Hageman: student uit Delft, kamergenoot in Duitsland (44, 52)
- Hartmans, mevrouw: medium of waarzegster (of vriendin van fam. Bouterse) uit Rotterdam (52)
- Haze: naast Toos Haze haar vader en moeder Haze (13, 16, 21, 26, 39, 52), haar zussen Rie en Jo (Jopie, Joop) Haze (18, 21, 26, 35, 41, 48, 49)
- Jacobi, Gerhard Justus Eduard (1891-1971), predikant aan de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche in Berlijn (20, 21)
- Haack (spelling van de naam onzeker): dominee die preekte in een Nederlandse kerkdienst in Potsdam (9)
- Haasbroek, Ed: kamergenoot in Duitsland (21)
- Heiderich: dominee die preekte in de Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche in Berlijn (36)
- Heykoop: burens van de familie Haze aan de Bergselaan in Rotterdam (48)
- Hootsen, Truus: vriendin van Toos Haze (53)
- Houdt, van de(r): kamergenoot in Duitsland (49)
- Jo (Jopie): zie onder Haze
- Jongbloed, Gijs: student vliegtuigbouw, in Duitsland aan roodvonk gestorven (52)
- *- Jongh, Kees de (in enkele brieven ook foutief vermeld als Kees de Jonghe): theologiestudent (7)
Cornelis de Jongh (10-1-1916 Asperen - 11-6-2009 Emmen), hervormd predikant te Warfhuizen 1948 en Erica 1951-81.
- Kammer (dr.): hoofd van het accountantskantoor in Rotterdam waar Toos Haze werkte (22, 23, 28)
- *- Keja, Fred: theologiestudent en dispuutgenoot (21)
Fred Keja (28-7-1915 - 7-4-1994 Odijk): theologiestudent uit Utrecht en dispuutgenoot (21), later hervormd predikant in Noord- en Zuid-Schermer en Oterleek 1948, secretaris Raad voor herderlijke zorg 1954 en stafdocent Cicas te Amsterdam 1963-80.
- Kerkhof(f), Piet van den: vriend van Jan Bouterse uit Rotterdam (16, 33, 35, 41)
- Kik: zie onder Soetekouw
- Kluis, A.T.W. de: predikant in Rotterdam, later hoofdlegerpredikant, heeft in 1947 het huwelijk van Jan Bouterse en Toos Haze ingezegend (16)
- Kok, mevrouw: kennis van Toos Haze (10)
- *- Kok, Rieuwert: theologiestudent uit Leiden, dispuutgenoot (5, 29, 31, 52)
Rieuwert Kok (30-3-1922 Rotterdam - 30-4-2014 Gorssel), in de oorlog te werk gesteld in Berlijn, vandaar gevlucht, later hoofd-planoloog gemeente Den Haag en bijzonder hoogleraar Ruimtelijke Wetenschappen in Utrecht.
- Korff, F.W.A.: hoogleraar theologie aan de Universiteit Leiden (16, 18)
- Kwint, J.A: predikant in Rotterdam (26, 27)
- *- Laurentius, Henk: theologiestudent uit Leiden, dispuutgenoot (2, 5, 8, 9, 21, 36)
Hendrinus Antonius Laurentius (10-7-1910 - 3-4-1987 Den Ham (Ov.) werd in 1948 hervormd predikant in Beerzerveld waar hij tot zijn emeritaat in 1975 heeft gestaan (en in welke plaats een straat naar hem is genoemd).

- Leen: zie onder Blok
  - *- Leeuwen, Jan van: theologiestudent uit Leiden, dispuutgenoot van Jan Bouterse (2, 37)
Hendrik Jan van Leeuwen (29-5-1920 Ellewoutsdijk - 15-10-2002 Zutphen) was zoon van de latere predikant van Rotterdam W.S. van Leeuwen sinds 1946 hervormd hulpprediker te Rotterdam, predikant te Roswinkel 1947, Sint Annaparochie 1956, Almen 1961, Nieuwerkerk aan den IJssel (De Bron) 1971 en Leiden 1977-84.
  - Loevezeyn (of Loeveseyn), Ko (of Kees?): economiestudent en kamergenoot in Duitsland (7, 35, 44, 50, 53)
  - Marietje: werkster van de familie Bouterse in Rotterdam (15)
  - *- Mees, Jaap: theologiestudent (5, 7, 9)
Jacob Gregorius Mees (Rotterdam, 30 september 1921 - Amersfoort, 22 december 1994) studeerde theologie in Utrecht, ontsnapte eind 1943 uit Berlijn, dook onder in Rotterdam maar werd daar op 16 november 1944 tijdens de grote razzia van Rotterdam opgepakt, waarna hij opnieuw wist te ontsnappen. Na de oorlog hulp-prediker in Enkhuizen en predikant in Hurwenen (1954). In 1957 als zendeling naar Argentinië. Later werkzaam als legerpredikant en in 1966 als gewoon predikant in het Vlaamse Sint Maria-Horebeke. In 1969 ging hij werken bij het Nederlands Bijbelgenootschap. Vanaf 1977 werkte hij in een verpleegtehuis voor gehandicapten en hoogbejaarden in Beekbergen (zie http://www.hurwenenwiki.nl/Jacob_Gregorius_Mees).
  - Mertens: kamergenoot in Duitsland (49)
  - Mignon, Es: student vliegtuigbouwkunde uit Delft, kamergenoot in Duitsland (13, 22, 39, 45, 51, 52)
  - *- Muilwijk, Wim: theologiestudent (5,6, 9)
Willem Muilwijk (27-4-1921 Rotterdam - 26-5-2007 Roden): proponent 1945, remonstrants predikant Zwammerdam-Nieuwkoop 1946, Hilversum 1948, Amsterdam 1960-62 en tenslotte werkzaam bij de gemeente Amsterdam 1962-86.
  - Niemöller, Martin (1892-1984): Duits predikant en verzetstrijder - na een eerdere carrière in de marine als duikbootkapitein in de eerste wereldoorlog (21, 22, 41, 52)
  - Nijnanten, Chris van: Delfts student en kamergenoot in Duitsland (23, 26, 27, 39)
  - Obbink: prof. dr. H.Th. Obbink, Utrechtse hoogleraar die een vertaling van het Oude Testament heeft gemaakt (9)
  - Olmer: werkgever van Toos Haze op het accountsbureau in Rotterdam (17)
  - Oosterbaan, Jan: economiestudent (7, 13, 26, 40, 41)
  - Peel: zie onder Leen Blok
  - Pieters, Herman: (gereformeerd ?) student, vriend van Wim Bouterse (19, 39)
  - Plaisier (Plaizier, Pleizier), Piet: Delfts student, kamergenoot in Duitsland (21, 30, 40, 41)
  - Puck: zie bij Marie Smits
  - Rauter, H.A.: Duitse SS-generaal (zie 'Voorspel')
  - Ravesteyn, van: ouderling van de Nederlandse kerk in Berlijn (25)
  - Rhijn, M. van: kerkelijk hoogleraar aan de Universiteit Utrecht (28, 35)
  - Rie: zie onder Haze
  - Rienks, Wil: neef van Jan Bouterse (24, 25, 27, 31)
  - Riet: zie bij Tilstra
  - Rieuwert: zie Kok
  - Ritmeester, Leo: kennis van Jan Bouterse uit Rotterdam (16, 22, 35)
  - Schön: plaatselijke predikant in Neuendorf (13, 16, 17,19, 21,25, 29, 46)
  - Schouten, C.: naam van een verlofganger (of diens familie) bij wie een brief kon worden afgegeven (26)
  - Schray: hoofd van de tekenkamer bij de Arado-vliegtuigfabriek in Brandenburg waar Jan Bouterse te werk gesteld was (13, 18, 21, 30, 50)
  - Seyffardt, H.A.: Duitse generaal die op 5/6 februari 1943 in Nederland bij een aanslag werd gedood (zie 'Voorspel')
  - Slangen: naam van iemand uit Limburg die een roggebroom naar Duitsland had gestuurd (22)
  - *- Sluiter (of Sluijter), At (of Ad): theologiestudent, bijgenaamd 'de dominee' (12, 13, 18, 19, 21, 37, 41, 42)
Ad (of At) Sluiter (geboren in 1919) werd in 1945 hervormd predikant te Midlum, in 1948 te Honselersdijk en sinds 1964 tot 1981 leraar te Bussum.
  - Smits, Marie: tante Marie, zus van vader Bouterse (19), en haar kinderen Jan en Puck (Nora) Smits (23, 26, 27)
  - *- Soetekouw, Bert: theologiestudent uit Leiden en persoonlijke vriend van Jan Bouterse, met wie hij een kamer huurde in Groenekan bij Utrecht; Kik was de verloofde van Bert Soetekouw (2, 5, 8, 20,31, 36, 42, 47)
Albertus Soetekouw (22-4-1915 Delft - 26-7-1951 Roosendaal) was sinds 1947 hervormd predikant in Hontenisse-Kloosterzande (Zeeuws-Vlaanderen). Hij kwam in 1951 om bij een motorongeluk.
- Zie <http://www.stichtingdekerkinklooster.nl/pages/ geschiedenis.pdf>, p. 14.
- Spiegel, Jan van der: kamergenoot in Duitsland, bijgenaamd 'de gorilla' (21, 44, 51)
  - Stumpel, Lambert: kamergenoot in Duitsland, die een tijd ziek is geweest (53)
  - Tilstra, Riet: vriendin van Wim Bouterse (12, 19, 23, 28, 35, 53)

- *- Tonkelaar, Dolf den: theologiestudent uit Leiden (20, 42)
 Adolf Johan den Tonkelaar (1-8-1917 's-Gravenhage - 12-8-1992 Geldermalsen): hervormd hulppredikant te Nijmegen, predikant in hervormd Buurmalsen sedert 1948, te Bussum 1955 en Warmond 1972-82, bijstand in pastoraat in Geldermalsen 1982-87.
- Tool, Piet; kamergenoot in Duitsland (49)
- Vahstal, M.R.W.: naam van een verlofganger bij wie een brief kon worden meegegeven (25)
- *- Veer, Piet van der: theologiestudent (10, 16, 25, 42)
 Pieter van der Veer (14-7-1922 Brielle - 22-6-2008 Gouda): hervormd hulppredikant te Wijnjeterp-Duurswoude 1950, predikant Oostwold (Westerkwartier) 1951, Farmsum 1956, Muiderberg 1965, Ridderkerk 1975-88 en hulppredikant te Nieuw-Lekkerland (deelgemeente Maranatha) 1988-1994.
- Venema, Reini: kennis van de familie Bouterse in Rotterdam (19)
- Verleun, Jan: een van de twee studenten die de aanslag pleegden op generaal Seyffardt (zie 'Voorspel')
- *- Visser, Jo: theologiestudent uit Utrecht (20, 42)
 Johannes Visser (19-2-1921 Rotterdam - 4-2-1999 Nijmegen), na ontsnapping uit Berlijn ondergedoken in Rotterdam en Zoetermeer. Vervolgens rechtenstudie gevolgd in Leiden, advocaat en procureur in Rotterdam 1951, al snel overgestapt naar jeugdwereld om van 1961-75 als directeur van Kinderdorp Neerbosch te Nijmegen te fungeren. Nadien werd hij hoofd directie Kinderbescherming van het ministerie van Justitie.
- *- Vrijer, Leen de: theologiestudent (5, 8, 20, 26, 34)
 Leendert de Vrijer (2-7-1919 Rotterdam - 13-6-1986 Holten): hervormd predikant te Klazienaveen 1947, Makkum 1951, Eibergen 1957 en legerpredikant van 1964-1975.
- Wildschut, Antoon Adrianus: hervormd predikant in Rotterdam (21, 22)
- Wim: zie onder Wim Barnard, Wim Bouterse en Wim van Gelder

Theologiestudenten in oorlogstijd: berichten van een onvrijwillige tewerkstelling in Duitsland

Het bewogen verhaal van de theologiestudent Jan Bouterse die in 1943 met een groep Leidse en Utrechtse lotgenoten gedwongen werd in fabrieken in Brandenburg en Berlijn voor de oorlogsindustrie te werken.

In een vijftigtal brieven aan zijn verloofde heeft hij over zijn ervaringen geschreven: over het dagelijkse leven op het werk en in de woonbarakken, hoe de theologiestudenten elkaar ondersteunden, de voortdurende onzekerheid over de situatie thuis, de groeiende twijfel hoe het werken voor de vijand te verantwoorden met het eigen geweten. Tegelijk is te lezen hoe de studenten mogelijkheden zochten zich te ontspannen, maar tijdens hun verblijf in Duitsland hun roeping niet vergaten en zelfs pogingen deden iets aan hun studie te doen.

Maar de brieven getuigen niet in de laatste plaats van de grote liefde van de twee jong verloofden (ze waren nog maar 21 jaar oud) voor elkaar. Onder omstandigheden die in de loop van de tijd steeds moeilijker en gevaarlijker werden bereidden zij zich vol toewijding voor op hun huwelijk en het toekomstige werk in de kerk.

De hoofdmoot van deze publicatie wordt gevormd door transcripties en samenvattingen van de naar Holland verstuurde brieven.

In het 'Voorspel' wordt de aanloop naar de gebeurtenissen beschreven. In het 'Naspel' de ontwikkelingen na de onverwachte terugkeer van Jan Bouterse met kerst 1943 uit Duitsland, gevolgd door een onderduikperiode.

In het namenregister is vermeld van wat er bekend is van de levensloop van een twintigtal theologiestudenten die in de brieven worden genoemd.